

TIDSSKRIFTET ANTROPOLOGI NR. 51

ARBEJDE

INDHOLD

ARBEJDETS ANATOMI	3
Introduktion	
Fabienne Knudsen	
SØMANDSKAB	7
Arbejdsidentitet og sikkerhedsregler hos danske sømænd	
Helle Max Martin	
IMPROVISATION	23
Sygeplejersker på arbejde i Uganda	
Lotta Björklund Larsen	
SVART ARBETE, VITT ARBETE	39
Hur lite skit i hörnen blev ett rent helvete	
Nanna Jordt Jørgensen	
HAVEARBEJDE	59
Moralsk praksis i en sydafrikansk storby	
Karen Lisa Goldschmidt Salamon	
EVOLUTION PÅ ARBEJDET	75
Indblik i en refleksivt selvforandrende kultur	
Charlotte Baarts	
ARBEJDE ER LIVET	87
Refleksioner over „det grænseløse arbejde“	
Turf Böcker Jakobsen	
PÅ GYNGENDE GRUND	99
Udfordringer ved den multilokale forskningsmetode	
POSITION	
Ralph Heiefort	
FUNKTIONEL UDDIFFERENTIERING	111
Niels Olsen	
ANTROPOLOGEN OG DET TREDJE ARBEJDSMARKED	113

ANMELDELSER

Den Jyske Historiker 100: <i>Mellem civilisationshistorie og globalhistorie</i> Anmeldes af Steen Bergendorff	117
Mary Rack: <i>Ethnic Distinctions, Local Meanings: Negotiating Cultural Identities in China</i> Anmeldes af Mikkel Bunkenborg	119
David Mosse: <i>Cultivating Development: An Ethnography of Aid Policy and Practice</i> Anmeldes af Bjarke Oxlund	121
Mette Hartlev: <i>Fortrolighed i sundhedsretten. Et patientretligt perspektiv</i> Henrik Zahle: <i>Praktisk retsfilosofi</i> Anmeldes af Klaus Høyer	123
Vibeke Asmussen & Steffen Jöhncke (red.): <i>Brugerperspektiver: Fra stofmisbrug til socialpolitik?</i> Anmeldes af Nanna Mik-Meyer	125
Neil Blair Christensen: <i>Inuit in Cyberspace. Embedding Offline Identities Online</i> Anmeldes af Bo Wagner Sørensen	126
Charlotte Holgersson, Pia Höök, Sophie Linghag & Anna Wahl: <i>Det ordner sig. Teorier om organisation og køn</i> Anmeldes af Tinna Christiansen Nielsen	127
Dorle Dracklé & Iain R. Edgar (eds.): <i>Current Policies and Practices in European Social Anthropology Education</i> Anmeldes af Hanne Mogensen	129
Kirsten Hastrup: <i>Kultur. Det fleksible fællesskab</i> Anmeldes af Charlotte Baarts	131
Anmeldes af Charlotte Jacobsen	134
Vibeke Steffen, Richard Jenkins & Hanne Jessen (eds.): <i>Managing Uncertainty. Ethnographic Studies of Illness, Risk and the Struggles for Control</i> Anmeldes af Helle Ploug Hansen	135
Helle Rydstrom: <i>Embodying Morality. Growing Up in Rural Northern Vietnam</i> Anmeldes af Hanne O. Mogensen	137

FORFATTERLISTE	141
----------------	-----

ENGLISH SUMMARIES	143
-------------------	-----

GAMLE OG KOMMENDE NUMRE	147
-------------------------	-----

ARBEJDETS ANATOMI

Introduktion

Hvad er arbejde? Spørgsmålet tematiseres i Stanley Kubricks misantropiske gyserser *The Shining* (1980). Filmen følger forfatteren Jack Torrance, der sammen med sin kone og lille søn indlogerer sig på et enormt bjerghotel. Hotellet er lukket ned for vinteren, men Jack har taget imod tilbuddet om at fungere som hotellets opsynsmand. Det er forfatterens plan, at det trivielle hverv skal give ham tid og ro til at arbejde med den roman, han ikke har været i stand til at skrive i den virkelige verden med alle dens krav, forventninger og forstyrrelser.

Der er en scene i filmen, som er så foruroligende, at man som tilskuer husker den selv på flere års afstand. Jack har arbejdet på sit manuskript i måneder. Men han er i samme bevægelse blevet indesluttet og udviser en stadig mere besynderlig adfærd over for sin lille familie. Konen Wendy er efterhånden godt og grundigt skræmt. Det hjælper heller ikke, at vintervejret har lagt telefoner og vejnet øde; isolationen nærmer sig det klaustrofobiske. Jack har hele tiden holdt sit bogarbejde tæt ind til kroppen, men da han på et tidspunkt er ude på sin opsynsrunde, sniger Wendy sig ind på hans arbejdsværelse i et forsøg på at forstå, hvad det er, der foregår med manden.

Der sidder et tætskrevet ark papir i skrivemaskinen.

I samme øjeblik vi sammen med Wendy fokuserer på skriften, bliver det frysende klart, at der er noget helt galt med Jacks manuskript. Der står kun en enkelt sætning skrevet på papiret. Til gengæld fortsætter den ned over siden, igen og igen:

All work and no play, makes Jack a dull boy. All work and no play, makes Jack a dull boy. All work and no play ...

Wendy roder febrilsk i det tommetykke værk af løsark, som ligger sirligt i en kasse på bordet ved siden af skrivemaskinen. Men siderne er alle dækket af de samme ord, formuleret i langstrakt og forstemmende monoton. Herfra begynder gysets alvor.

Kubricks scene er muligvis så svær at slippe, fordi den tager fat i vores faste forestilling om en bestemt type aktivitet – den hårdtarbejdende forfatter på sit kammer – og vender den på hovedet. Forfattervirksomheden anskues som indbegrebet af den kreative proces, en fabulerende udforskning af selvet og det menneskeligt mulige. Men i Jacks tilfælde udtrykker manuskriptarbejdet den mest rendyrkede samlebandsproduktion, man næsten kan forestille sig. Forfatteren har ikke skrevet sig op i æstetikens højere luftlag, men arbejdet sig direkte ned i psykosen.

Dette nummer af *Tidsskriftet Antropologi* handler om arbejde, om end ikke den slags, som udføres af mentalt uligevægtige, øksesvingende forfattere. Hensigten med nummeret er heller ikke at spolere læserens nattesøvn, selvom vi da håber, at det indimellem vil gibbe lidt i den enkelte! Pointen er derimod, at det gode gys har en vis samklang med de overraskelsesangreb på vore sanser, som antropologien er i stand til at mønstre. Ligesom gysene gerne handler om, at verden ikke er, hvad den giver sig ud for at være, bidrager antropologien med at vise, at hverken ting eller folk er på deres „rette plads“ i forhold til vores forudfattede meninger og forestillinger. Det gælder i høj grad for studiet af arbejde.

Der hersker almindelig enighed om, hvad begrebet arbejde dækker over. Vi mener at vide, hvad der refereres til, når nogen spørger os, „hvad vi laver“. Og vi kender hver især dusinvis af mennesker med stillinger, hvis indhold vi mener at have begreb om – men hvor vi hurtigt ville komme til kort, hvis vi blev bedt om at forklare, hvad disse personer rent faktisk foretager sig. Det hænger sammen med, at arbejdsbegrebet har en „institutionaliseret“ karakter. Spørgsmålet, hvad arbejde som socialt og kulturelt fænomen betyder, er ikke noget, vi almindeligvis tænker over. Det er nærmere noget, vi tænker *med*. På linje med andre institutionaliserede begreber snyder den entydige forestilling om arbejde, fordi der under dække af kategorisk klarhed findes en mangfoldighed af betydninger og forståelser.

Artiklerne i dette nummer af *Tidsskriftet Antropologi* eksponerer og diskuterer på hver deres måde sådanne forståelser. Nogle af forfatterne ser på det, der umiddelbart fremtræder som konventionelle arbejdsformer, men som rummer uforudsigelige sociale verdener og overraskende former for betydningsproduktion. Det gælder eksempelvis Fabienne Knudsens blik på „godt sømandskab“ og hendes beskrivelse af, hvordan den traditionelle sømandsidentitet brydes med en faglig udvikling, der går i retning af mere kontrol og flere regler. Og det gælder tilsvarende Helle Max Martins beskrivelse af ugandiske sygeplejerskers evne til at improvisere i en organisatorisk kontekst præget af næsten ubegribelige materielle mangler.

Andre artikler rykker ved vores forestillinger om, hvor arbejdets grænser går, dvs. hvor arbejdet så at sige begynder og slutter. Derved bidrager de til en diskussion af, hvad vi i grunden kan forstå som arbejde, og hvilken rolle arbejdsbegrebet spiller i forskellige kulturelle sammenhænge. Nanna Jordt skriver om havearbejde i Sydafrika som en praksis med betydelige moralske implikationer og med sociale funderinger, som minder om dem, der normalt knyttes til lønnet arbejde. Lotta Bjørklund skriver om sort og hvidt arbejde i Sverige og om de rationaler, hvormed „helt almindelige mennesker“ legitimerer deres brug af sort arbejdskraft. Og Charlotte Baarts reflekterer over perspektiverne for et fleksibelt arbejdsmarked, som truer med at opløse grænsedragningen mellem arbejdsliv og andet liv.

Endelig har tematikken relevans for vores eget arbejde som antropologer. Studiet af varierende arbejdsformer kaster nyt lys på feltarbejdet og de måder, hvorpå vi betragter sociale og kulturelle fænomener. Når menneskers forestillinger om arbejdet og dets betydning er under forandring i almindelighed, ændrer antropologiens etnografiske modus operandi sig også. Denne dobbelthed afspejles i Karen Lisa Salamons undersøgelse af internationalt orienterede, åndeligt søgende og reflektivt selvforandrende arbejdskulturer. Og den samme dobbelthed undersøges med et eksplicit metodisk fokus i den afsluttende artikel, hvor Turf Böcker Jakobsen diskuterer implikationerne af en multilokal

etnografi, hvor feltet ikke længere betragtes som en fast forankret og kontinuerlig størrelse.

Temanummeret lægger op til overvejelser om, hvad arbejde er, uden at sætte grænser for, hvad arbejde kan være. Det maner til refleksion over arbejdets betydning for mennesker, uanset om vi kalder os sømænd eller sygeplejersker, forfattere eller antropologer. Vi håber, at det derved bliver muligt at øjne nye og overraskende sider af et begreb, som på godt og ondt fylder meget i vores hverdagsliv og bevidsthed.

Samtidig opfordrer vi til, at *Tidsskriftet Antropologi* betragtes som lystlæsning og ikke som (endnu) en arbejdsopgave. *All work and no play, makes Jack a dull boy...*

Redaktionen

FABIENNE KNUDSEN

SØMANDSKAB

Arbejdsidentitet og sikkerhedsregler hos danske sømænd

„Der findes tre slags mennesker: de levende, de døde og de søfarende.“ Ordsproget tilskrives oldtidsgrækeren Anarchasis, og selvom der er en verden til forskel fra argonauterne til de moderne containerskibe, er citatet stadig aktuelt såvel i overført som i bogstavelig betydning.

Havet og skibene har i vores bevidsthed og underbevidsthed til alle tider fremmanet suggestive og ofte tvetydige billeder med både livgivende og dødbringende elementer (Papeta & Caillet 2004), hvor de søfarende indtager en liminal position. Denne position synes at være konstrueret af både søfarende og ikke-søfarende, idet mange af de danske sømænd, jeg har talt med, selv udtrykker følelsen af at være vidt forskellige fra og ofte misforstået – eller glemt – af „landkrabber“.

Søfarten er også den dag i dag en risikofyldt arbejdsplads med høj frekvens af arbejds- og søulykker. Bestræbelserne på at nedbringe antallet af ulykker har i de senere år ført til et utal af nye regler og krav om skriftlig dokumentation såsom tjeklister og arbejdspladsvurderinger. Disse regler og krav bliver dog ofte af de søfarende opfattet som pålagt udefra af nogle, der ikke forstår sig på „sømandskab“. Sømandskab er indbegrebet af de egenskaber som en sømand skal være i besiddelse af, om han er kaptajn eller matros. Sømandskab er mere end de praktiske færdigheder, som man kan lære på skolen. Det består også af professionel stolthed, erfaring, situationsfornemmelse og ikke mindst sund fornuft. Hvor reglerne skulle fungere som støtte til et godt sømandskab, opfattes de af mange danske sømænd som værende i modsætning til det. Enten følger man reglen, eller så følger man sit sømandskab. Det er dette modsætningsforhold, hvad det udsiger om arbejdsidentitet hos sømænd, og hvilken udfordring det udgør, denne artikel vil beskæftige sig med.

Artiklen indledes med en præsentation af nogle arbejds- og levebetingelser på danske lastskibe, som anses for særlig relevante i forhold til begrebet sømandskab. Jeg vil navnlig fokusere på to forhold: en spænding mellem statiske og dynamiske kræfter og en identitet baseret på en stærk opposition mellem søfarende og „landkrabber“. Dreyfus og Dreyfus' læringsmodel vil derefter blive brugt til at forklare sømændenes aversion mod skriftlige procedurer (Dreyfus & Dreyfus 1989). Forfatterne påviser et kvalitativt spring fra noviceniveauet, hvor reglerne systematisk følges, til et ekspertniveau, hvor konteksten spiller en afgørende rolle, og hvor man handler intuitivt og forudseende.

Sømænd føler, de bliver regredieret til novice stadium ved en underkendelse af deres erfaring. På den anden side kan ekspertise føre til skråsikkerhed, der spærrer vejen for nye løsningsmuligheder. Den aristoteliske skelnen mellem de to vidensformer, den formelle *techné* og den kontekstafhængige *phronesis* eller praktisk visdom, kan hjælpe os med at anskue forholdet mellem regler og hensyn til det partikulære fra en anden vinkel og tilføje en etisk og en social dimension til ekspertise.

Sømændene udgør naturligvis ikke en homogen gruppe. Deres arbejdsbetingelser varierer efter ansættelsesform, skibstype, fartområde og rederi, og der er ud over den individuelle variation store forskelle på, om de er danskere eller ej, officerer eller menige, unge eller gamle. Mit kendskab til søfarten stammer fra deltagerobservation ved fire medsejladser og over 100 interviews med danske og filippinske sømænd foretaget i forbindelse med to undersøgelser (Knudsen 2000, 2004). Filippinernes opfattelse af arbejdet – og de problemer, de møder i og uden for arbejdet – adskiller sig, af kulturelle og især strukturelle årsager, fra danskernes og er ikke medtaget i denne analyse. Den arbejdsidentitet, jeg vil indkredse ved hjælp af begrebet „sømandskab“ vedrører især den gruppe af sømænd, jeg har størst kendskab til, og som er mest optaget af emnet, nemlig erfarne (midaldrende og ældre) danske, mandlige officerer. Der er få kvindelige søfarende i langfart (kun én er repræsenteret i mine interviews), og der er færre og færre danske menige. At det er de ældre sømænd, der er mest optaget af begrebet „sømandskab“, skyldes muligvis, at der delvist er tale om tabt identitet. Som en af dem sagde: „En skibsfører i dag, han er ikke sømand mere, han er kontormand.“

Søfarten mellem forandring og kontinuitet

Danske lastskibe i international fart udgør på flere måder en usædvanlig arbejdsplads. Besætningen arbejder og lever i månedsvis i et lukket, fysisk og socialt begrænset miljø. Tilværelsen om bord er præget af afsondring fra omverdenen, få rekreative muligheder og længere tids adskillelse fra familien. Det er betegnende, at søfarende ofte sammenligner deres tilværelse med livet i et fængsel, hvilket understreger lighedspunkterne mellem skibet og en „totalinstitution“ som beskrevet af Goffman i hans klassiske beskrivelse af livet på en anstalt (Goffman 1967). Afsondrethed, en ritualiseret og rutinepræget dagligdag, der ikke behøver indrette sig efter den omgivende verden, en stiv hierarkisk orden og manglende muligheder for rolleskift er andre karakteristika, som skibet har fælles med Goffmans totalinstitution (se også Lamvik 2002:72-99). Karakteren af totalinstitution kan forklare, hvor bagstræberisk søfarten kan virke i nogle henseende. Det var slående for mig, hvor meget beskrivelser af livet om bord på de sidste sejlskibe i perioden 1850-1900 (Weibust 1969) bragte minder om mine medsejladser: skibets hierarkiske orden, som kun bliver brudt ved ritualliggende aktiviteter, omgangstonen ofte præget af joking relations, besætningens interne fragmentering, vagttiderne og skibets ekstreme ryddelighed.

Det paradoksale er, at søfarten på andre områder er ekstremt dynamisk og har gennemgået en rivende udvikling i de senere år, især siden 1980'erne. Teknologisk udvikling, satellitkommunikation, internationalisering, deregulering, global konkurrence, stigende effektivitetskrav, ændringer i rederiorganisation (Alderton 2004): Søfarten er nok det mest globaliserede og internationaliserede erhverv af alle. For eksempel er andelen af

udenlandske sømænd over 40 procent i danske skibe i internationalt register (flest filippinere).

De teknologiske forbedringer til trods oplever mange øget tidspres og arbejdsmængde om bord. Besætningerne er blevet stærkt reduceret, arbejdsdagene lange (ikke sjældent mindst 12 timer om dagen ugens syv dage for en bro-officer) og tiden i havn kort og hektisk. Nogle sømænd når så godt som aldrig at komme i land de tre-seks måneder, de tilbringer til søs. Mange officerer klager over en evigt voksende mængde administrative opgaver, hvilket øger tidspreset. Dertil kommer forskelle i sprog, kultur og uddannelsesbaggrund i de blandede besætninger, der kan besværliggøre den interne kommunikation og øge følelsen af social isolation. De senere års udvikling har altså ikke kun medført forbedringer om bord, og trods den tiltagende globalisering er livet om bord i nogle henseender lige så afsondret som i sejlskibenes tid, og den sociale isolation måske større end nogensinde (Sampson 2003). Den dynamik, som udviklingen har bragt i søfarten, kan altså ikke siges at formindske skibets præg af totalinstitution. Man kan endda hævde, at søfartens globale karakter har brug for totalinstitutionens klart definerede sociale organisation, tilmed i en globalt synkroniseret version. Udskiftningen af besætningsmedlemmer foregår i meget højt tempo (Hansen 1995), og da rekrutteringen foregår i skiftende lande, skal enhver sømand være i stand til omgående at finde sig til rette på et fremmed skib. Der er ensidigt tale om individernes tilpasning til institutionen, og prisen er en slags „civile døde“ (Goffman 1967:20).

Kombinationen af statiske og dynamiske kræfter gør sig gældende på andre planer. Som bemærket af antropolog Gunnar Lamvik er livet til søs præget af en kombination af lineær og cirkulær tid. Cirkulær i hverdagens rutine og den globale synkronisme, hvor stort set alle 2. styrmænd afløser 1. styrmand på samme tid, eller hvor hele dæksbesætningen holder kaffepause på samme klokkeslæt. Lineær, fordi skibet altid er undervejs, og besætningen altid må holde sig orienteret imod den næste opgave: ankomme til havnen i rette tid, planlægge den næste rute, den næste afløsning osv. (Lamvik 2002:80-6). Oplevelsen af opsplitning mellem det cirkulære og det lineære og mellem det regelmæssige og det uforudsigelige var mærkbar under mine medsejladser. Ikke siden mine år på kostskolen havde tilværelsen været så punktilig, og dog var der næsten altid en brist i den regelbundenhed, der gjorde fremtiden usikker. Kunne propellen nå at blive repareret, så vi kunne sejle til tiden? Var rygterne om, at rederiet skulle sælges, sande? Ville afløseren for den hjemveplagede filippinske matros være på plads ved ankomst til Brasilien? Ville den færøske styrmand, der var blevet sendt hjem med det forkerte pas, nå hjem i god behold? Ville stormen lægge sig, eller skulle vi ligge på reden en dag mere, før jeg kunne flyve hjem?

De søfarende lever dagligt mellem regelmæssighed og uforudsigelighed, og det er derfor ikke overraskende, at de skiftevis beskriver deres arbejdsopgaver som ren rutine og som aldrig ens. Indvendingerne mod skriftlige procedurer som arbejdspladsvurderinger (APV) begrundes også ofte enten med, at de fleste opgaver er rutineopgaver, som kun novicer har brug for at få udpenslet, eller med, at der altid er uforudsigelige elementer, der ikke kan planlægges. Begge begrundelser kan være til stede i et og samme udsagn, uden at det opfattes som inkonsekvent.

Sømandsidentitet - mellem fragmentering og fællesskab

Selvom skibet udgør en begrænset og afsondret fysisk enhed (eller måske derfor), fremtræder besætningen ofte som fragmenteret på kryds og tværs af nationalitet, rang (officerer – menige), funktion (bro – maskine – kabys) og vagtplan. Fysisk er det meget sjældent, at hele besætningen er samlet. I mine undersøgelser er den nationale opdeling mest tydelig, ikke mindst da den understøttes dels af en overlappning med den hierarkiske opdeling, dels af forskelle i ansættelsesvilkår for henholdsvis danskere og udlændinge. Rederiets omkostning for en udlænding er kun cirka halvdelen af omkostningen for en dansker. Ikke overraskende betragter mange danskere den stigende andel af udenlandske søfarende som en trussel og som unfair konkurrence, og deres beskrivelser af disse udlændinge er til tider stereotype. Men selv i en besætning, hvor alle kommer fra samme region, finder Duval, der har lavet feltarbejde på franske skibe, stereotype billeder af dem, der kommer fra et naboopråde (Duval 2002:90). Den interne fragmentering lader til at være uundgåelig; måske fordi det er svært at finde nogen at identificere sig i forhold til midt på havet; måske fordi de forskellige opdelingslinjer holder hinanden i skak, samtidig med at de fungerer som „branddøre“ og forhindrer potentielle konflikter i at brede sig (Knudsen 2003:56). Intern gruppering og stereotype syn på de andre er også et kendetegn for en totalinstitution (Goffman 1967:14).¹

Hvis udtryk for fælles identitet ikke er særligt fremherskende om bord, er referencerne til en opposition mellem sømænd og landkrabber til gengæld hyppigt forekommende i sømændenes beretninger. Sejladsferfaring, en sand rite de passage, er en nødvendig betingelse for at kunne udtale sig om sømandsliv med nogen autoritet. Følelsen af at blive glemt, misforstået eller underkendt af landkrabber er først og fremmest rettet mod den del af søfarten, der har sit daglige virke i land, dvs. rederierne og de maritime myndigheder. Afstanden mellem skibet og rederiet er blevet både større og mindre i de senere år. Større, fordi skibsfarten i mange tilfælde er overtaget af firmaer, som har flere foretagender end rederivirksomhed, og organisationen er splittet mellem ejere, operatører og managere, og dermed svært overskuelig. Forbindelsen mellem ejerne og de ansvarlige for skibet og besætningen er blevet tilsløret (ILO 2001:kap.1; Alderton et al. 2004). Der er en udbredt følelse blandt sømænd af at være blevet et brik i et spil, der handler om penge og mindre om hensyn til de søfarendes ve og vel. Samtidig er afstanden blevet mindre i kraft af de øgede kommunikationsmuligheder, der reducerer sømændenes isolation, men også medfører et tab af autonomi. Ældre sømænd husker med længsel den tid, hvor rederiet ikke kunne nå dem, så snart de havde passeret De Kanariske Øer. I dag, påstår de, kan de ikke skifte en bolt uden først at hente instrukser fra rederikontoret. Rederiet er blevet fjernere, mens dets panoptiske blik har udvidet sig. Især blandt kaptajner, der fungerer som mellemed, vækker det meget komplekse følelser af uengældt loyalitet, manglende opbakning og manglende påskønnelse af deres faglighed fra rederiets side. Selvom kaptajnen er almægtig om bord, er han underlagt nogle kontormænd, der har kortere uddannelse end han (i dag tager det syv år at blive officer) og forstår sig så lidt på sømandskab. Modviljen mod indførelse af nye regler og krav om skriftlige procedurer kan efter min mening ikke forstås uden den baggrund, der af mange sømænd opfattes som øget kontrol, mistro og underkendelse af deres faglighed.

Sømandskab - fra novice til ekspert

De søfarendes attitude over for nye sikkerhedsforanstaltninger er langt fra entydig. Naturligvis ønsker de at nedsætte risikoen for arbejdsulykker, og de anerkender generelt, at en større opmærksomhed på sikkerheden har været nødvendig. De fleste er positive over for udviklingen, der har medført mere konsekvent brug af værnemidler og øget oplysning om farlige produkter. Modstanden er mere mærkbar over for „papirarbejde“ generelt og APV og tjeklister i særdeleshed. Disse procedurer var under implementering i løbet af min undersøgelse, og der er også en anerkendelse blandt sømændene af, at indvendingerne bunder i en midlertidig modstand mod forandringen: „Selvfølgelig stiller vi os altid på bagbenene, når der kommer noget nyt; det er den menneskelige natur ...“ Søfarten får ofte det skudsmål, at det er et meget konservativt miljø, og i få tilfælde tager modstanden form af ren afvisning: „Glem det, vi gør, som vi plejer.“ Det er imidlertid opsigtsvækkende, at de fleste argumenter er relateret til en oplevelse af, eller en bekymring for, at de nye foranstaltninger ikke bare er unødvendigt bureaukratiske og tidskrævende, men at de ligefrem *modarbejder* sikkerheden.

[Om risikovurdering og APV] ... det er ufatteligt omstændeligt. Og det trætter os lidt, fordi du kaster alt sømandskab væk. I dag skal du ikke bruge hovedet overhovedet. Du skal kunne læse og gøre nøjagtig, hvad der står. Uanset hvad din tanke er, om den er bedre eller ej, så skal du kun gøre, hvad der står skrevet. Det vil sige, du stopper al udvikling, du stopper omtankegangen [sic], og du stopper sømandskabet. Der er ikke noget, der hedder sømandskab i dag, du stopper det. For når man er til søs, må man kunne tænke, og det gør man ikke, hvis man skal slå op i en bog slavisk.

Hvorfor ligefrem inkompatibilitet mellem sømandskab og regler/skriftlige procedurer? Og hvad består sømandskab af mere præcist? Et første bud på svar findes i Dreyfus og Dreyfus' model over forskellige trin i tilegnelse af færdigheder. Jeg vil i det følgende redegøre for denne model og derefter relatere den til sømandskab.

Dreyfus og Dreyfus tegner på basis af empiriske studier i forskellige færdigheder, fra piloter til skakspillere, en femtrinsudvikling fra „novice“ til „ekspert“ (Dreyfus & Dreyfus 1989). På novicestadiet foregår indlæringen sekventielt, stort set udelukkende ved at følge fastsatte, kontekstafhængige regler. På andet trin begynder den viderekomne qua sin erfaring at genkende relevante elementer i en ny situation; adfærden er nu reguleret af både kontekstafhængige og situationelle komponenter. Novicen og den viderekomne føler intet ansvar for udfaldet: Har de fulgt reglerne, må uønskede resultater bero på faktorer uden for deres rækkevidde. På tredje trin opfører den kompetente udøver sig som en problemløser og *udvælger* sig en plan for at nå sit mål, *prioriterer* på basis af sine erfaringer og *bedømmer* konsekvenserne af sine valg. Men det foregår stadig analytisk og i sekvenser. På fjerde trin er den kyndige udøver intuitiv og fordybet i den første fase, opfattelsen af opgaven. Forståelse for den aktuelle situation sker på baggrund af „helhedsgenkendelse af ligheder“ (op.cit.:28), som giver udøveren et perspektiv til at foregribe situationen. Intuition skal ikke forstås her som overnaturlig inspiration eller ren gætteri, men netop som evnen til at bruge sin erfaring i situationen. Til gengæld er den følgende fase, beslutning og udførelse, stadig analytisk, idet den bygger på overvejelser over regler og relevant erfaring. Femte trin er præget af en flydende, intuitiv og nærmest ubevidst og automatisk udførelse. Forståelsen er „dybt situationel“ og som

for den kyndige præget af erfaringsbaseret „helhedsgenkendelse af ligheder“, men eksperten „ser“ samtidig, hvordan han/hun skal handle uden at skulle beslutte sig, uden at tænke i regler og uden at opløse helheden i sekvenser. Som eksempel nævner forfatterne en rutineret bilist, der svinger i et kryds uden at „beslutte sig“; hvis vedkommende derimod kører i England, skal han/hun *beslutte* at holde sig på venstre side (op.cit.:33).

Det er ikke sådan, at eksperten ikke tænker eller er ufejlbarlig, men overvejelserne har oftere form af kritisk refleksion over egen intuition end af rationel kalkulation. Dømmekraften forstået som evne til at fortolke på basis af erfaringen og til at skelne det væsentlige fra det uvæsentlige vokser også med trinene. Ekspertens handling er hverken rationel eller irrationel, men „arationel“, idet den foregår uden bevidst analytisk opløsning og følgende sammensætning.

Udviklingen igennem de fem trin beskrives således:

[...] fra en analytisk adfærd, hvor et neutralt subjekt bevidst opløser dets omgivelser i genkendelige elementer og følger abstrakte regler, til en engageret, øvet adfærd, baseret på akkumulation af konkrete erfaringer og den ubevidste genkendelse i nye situationer af tidligere, hele situationer (Dreyfus & Dreyfus 1989:37).

Mange udtalelser fra sømænd kan læses som en illustration af modellen. Som bemærket af Dreyfus og Dreyfus kan den bevidste brug af rationel kalkulation og overholdelse af faste regler eller procedurer, hvor gavnlige de end er for en novice, virke hæmmende på udviklingen af intuitionsdrevne færdigheder (op.cit.:36). Det er, hvad kaptajnen udtrykker i det indledende citat, når han beklager, at man stopper udviklingen og „omtankegangen“ ved slavisk at slå op i en bog. Der er flere vidnesbyrd om, at kravet om at følge faste procedurer opfattes som *regression* i ordets psykologiske forstand – tilbagevendende til en adfærd, der hører til et tidligere udviklingstrin. „Man skulle næsten tro, det var lavet til småbørn“, „De har glemt, at der er fagfolk om bord“, „Det er en umyndiggørelse af folk, der kan deres arbejde“. Det er på den anden side, i overensstemmelse med novice-ekspert-modellen, bredt erkendt, at disse procedurer har deres berettigelse i forhold til urutinerede folk.

Som vi skal se via et par eksempler, er alle de elementer, der karakteriserer den erfarne udøver, til stede i sømændenes skildring af, hvad der går tabt ved slavisk at følge regler – selvom de bruger andre ord end Dreyfus og Dreyfus, og begrebet „sømandskab“ sammenfatter netop disse egenskaber.

Dømmekraft – den sunde fornuft: Begreberne „omtanke“ og „sund fornuft“ er flittigt brugt af sømændene i forbindelse med sømandskab, og ligesom „dømmekraft“ fungerer det som metaegenskab, der binder de andre egenskaber sammen.

Min barndomslærdom [det er] en god sømand, det er 80 procent sund fornuft, 10 procent viden og 10 procent dovenskab. De der 80 procent sund fornuft, de er i dag reducerede til 20. [...] Hvis du stadigvæk beholder de 80 procent sund fornuft, og så 10 procent dovenskab, så har du sikkerhed med i det.

Dovenskaben, viser det sig efterfølgende, betyder her den mest effektive måde at gøre arbejdet på. Det bliver illustreret med at surre en tromle omhyggeligt fast fra første færd, så man ikke skal gøre det om, når skibet kommer ud i stormvejr. Den sunde fornuft er forudseende for at økonomisere med midlerne, og i den egenskab har den

elementer af dovenskab: „For hvis der er noget, der går galt, og man bruger sin sunde fornuft, så kan man forudse: Hvis jeg binder et eller andet sådan og sådan, så er der sgu chance for, at det går galt.“

Intuition – evnen til at se og forudse: Evnen til at forudse er også central i det følgende citat:

Hvis man holder sig til de tjeklister, når man har lavet det 10 gange, så gør man kun det, der står der. Og så er der ting, som man ville lægge mærke til, hvis man så helhedsbilledet, det, som man har gjort før; jeg tror ikke, der sker færre arbejdsulykker i dag (på grund af tjeklisterne). Før kunne man se, hvad der kunne ske, og man havde erfaring og kunne forudse de risikoer.

Udtrykket „helhedsgenkendelse af ligheder“ er præcist illustreret i dette citat. I en sætning sammenbinder interviewpersonen fortiden („man har haft erfaring“), nutiden („man vil lægge mærke til“) og fremtiden (man kan „forudse“), og dermed „ser“ han det „helhedsbillede“, som han frygter at miste.

Det situationelle – evnen til at se det unikke i situation: Sømændene kan sagtens argumentere for, at APV og andre skriftlige procedurer er unødvendige, fordi de fleste opgaver er rutine, og så tilføje, at i øvrigt kan arbejdsopgaverne „ikke altid gøres på samme måde; der kan være vindforhold, strømforhold og andre forhold, der gør sig gældende“.

Er det inkonsekvent at referere både til opgavens forudsigelighed og til dens uforudsigelighed? Her kan Dreyfus og Dreyfus' analyse suppleres af Schöns „refleksive praktiker“, der har mange paralleller med Dreyfus' ekspert. Schön uddyber det paradoks, der er indeholdt i den erfarnes praksis: Hvis praksis er erfaringsbaseret, hvordan kan den takle det nye, der udgør situationens specificitet? Schöns svar er, at praktikerer ser det nye „som“ („seeing-as“) noget genkendeligt i sit repertoire af erfaringer. Det nye bliver genfortolket i velkendte rammer, ikke sådan at det bliver underordnet en kendt kategori, men sådan at praktikerer ser både ligheder og forskelle – i første omgang intuitivt (Schön 1983:137-40). Det svarer til det, sømanden udtrykker i forrige citat, hvor evnen til at „se“ eksplicit forbinder den nye situation med repertoire af erfaringer. Dreyfus og Dreyfus gør dog opmærksom på, at erfaring også kan medføre faren for „tunnelvision“, når genkendelsen af tidligere erfaring fører til bestemte forventninger, der gør en blind for at opdage nye perspektiver og tilpasse sig en uforudset situation (Dreyfus & Dreyfus 1989:37-8). Det problem vender jeg tilbage til i artiklens næste del.

Ansvar og evne til at prioritere: I novice-ekspert-modellen sker der en væsentlig udvikling på tredje trin, hvor den kompetente udøver begynder at foretage valg ved at prioritere mellem forskellige forskrifter, alt efter om de vurderes til at være væsentlige/mindre væsentlige i situationen. Med valg følger det personlige engagement og ansvaret for udfaldet. Prioritering og ansvar er uadskillelige.

Der er flere niveauer, hvor spørgsmål om prioritering og ansvar gør sig gældende for sømændene. Følelsen af regression og umyndiggørelse er forbundet med følelsen af, at man er frataget valg og ansvar ved at gå „slavisk efter bogen“ i udførelsen af en arbejdsopgave: „Det bliver lidt, at ansvaret er taget fra mig, i stedet for hvis [...] det var mig, der havde afgjort hvordan og hvorledes.“ Reglerne og procedurer opfattes som pålagt udefra). Dertil kommer, at tidspresset og de reducerede besætninger øger behovet for prioritering mellem opgaverne. Da der ikke altid er afsat de nødvendige ressourcer

og redskaber til at efterleve de nye administrative krav, kan disse opleves som værende i konflikt med andre regler. Det er betegnende, at den kaptajn, der i min undersøgelse var mest positiv i forhold til papirarbejdet, ikke var udsat for samme tidspres som de fleste af sine kolleger i kraft af en god normering og en rolig rutefart. For mange andre bliver den tid, der går med at læse eller udfylde tjeklister, sat op imod det, der burde udgøre førsteprioriteringer, såsom „at kigge den rigtige vej“ på brovagt. De kaptajner og de fleste officerer, der udtaler sig her, har alle et lederansvar, der tilspidser dilemmaet mellem at udføre papirarbejde eller at deltage, instruere og vejlede andre i selve udførelsen af arbejdet. Prioritering mellem væsentlige og mindre forhold er således ofte problematisk for sømændene, og den involverer en social dimension og komplekse, etiske dilemmaer. Den sociale og den etiske dimension sprænger imidlertid rammen for novice-ekspertmodellen.

Sømandskab - fra techne til phronesis

Jeg vil nu anskue sømandskab fra en anden vinkel, som supplerer novice-ekspertmodellen ved at tilføje en etisk og en social dimension. Dreyfus og Dreyfus' model er bemærkelsesværdigt tavs om den sociale kontekst, selvom den viser en udvikling, hvor kontekst spiller en større og større rolle. Men hvis kognitive processer er uadskillelige fra den situation, de udspiller sig i, sprænger de også grænsen for individet (Lave & Wenger 1999). Det gælder tydeligt på et skib, der netop ikke kan fungere uden kombinationen af arbejdsdeling og samarbejde (Hutchins 1995). Den sociale dimension er ikke mindst aktuell, når fokus er på officererne, der udgør ledelsen om bord.

Det billede af godt sømandskab, som tegner sig både eksplicit gennem sømændenes brug af ordet og implicit gennem deres overvejelser over arbejdet og over gode og dårlige kolleger, peger hen imod en form for viden, der bedst modvares af *phronesis*, en „intellektuel dyd“, som Aristoteles anså for central. *Phronesis* bliver indkredset dels ved hjælp af Aristoteles' originale tekst, dels ved hjælp af nutidige fortolkninger, primært Halverson (2002), Flyvbjerg (2001) og Sanderson (2003).

Begrebet *phronesis*, som regel oversat med „praktisk visdom“ (eller „prudence“ på engelsk og fransk), stammer fra Aristoteles' *Nikomachæiske etik* (Aristoteles 350 f.Kr.; danske uddrag i Christensen et al. 1995). „Etik“ er i Aristoteles' forståelse klassificeret som „praktisk videnskab“ og beskæftiger sig med den måde, hvorpå man bedst indretter samfundet. Aristoteles' etik er således beslægtet med hans politiske skrifter, og han understreger også de forbindelser, der er mellem det gode liv på det personlige plan og det samfundsmæssige. Når *phronesis* higer efter „det gode“, er det i tråd med Aristoteles at betragte det som både en personlig og en social „dyd“ (SparkNotes 2004; Flyvbjerg 2001:59).

Aristoteles skelner mellem flere „intellektuelle dyder“, hvoraf de centrale er *episteme*, *techne* og *phronesis*. *Episteme* er den form for viden, vi kender fra naturvidenskaberne: universel, abstrakt, eviggyldig, baseret på analytisk rationalitet. *Techne* er den form for viden, vi kender fra håndværk og teknikker: anvendt, konkret og produktionsorienteret, baseret på instrumentel rationalitet. *Techne* er „knowhow“, *episteme* „know-why“ (Flyvbjerg 2001:58). *Phronesis* repræsenterer en praktisk funderet, erfaringsbaseret og kontekstafhængig viden, baseret på værdirationalitet og handlingsorienteret. *Phronesis*

er flygtig og svært definerbar, idet den kun findes i den situation, hvor den praktiseres, og den ikke kan standardiseres på tværs af disse situationer. Den kombinerer moralsk indsigt med evnen til at udføre opgaven med de midler, der byder sig i en omskiftelig kontekst. Phronesis forener således evnen til at erkende, hvad der er behørigt at gøre, med evnen til at få det gjort:

Phronesis er en kognitiv paraplyegenskab, der koordinerer dømmekraft, forstand og indsigt med henblik på aktiv handling. *Phronesis*, opnået gennem erfaring, hjælper udøveren med at stille skarpsindige spørgsmål, med at få indsigt i implikationerne af handlinger og begivenheder og med at anvise hensigtsmæssige handlingsforløb. *Phronesis* omfatter evnen til at forstå, hvordan komplekse og indviklede situationer hænger sammen, og til at bedømme de muligheder, som hensigtsmæssig handling kan støtte sig til. *Phronesis* er evnen til at gå fra ord til handling [to walk the talk] (Halverson 2002:32).

Phronesis refererer til episteme, ved at handlingerne er dikteret af moralske principper. Phronesis er „erfaringens øje“, der sætter praktikerne i stand til at se rigtigt (Aristotle bog VI, § 11 + 12). Phronesis er også relateret til *techne* ved at være praksisorienteret, men hvor *techne* er middelorienteret og ofte tilstræber det reproducerbare, er *phronesis* i stand til på den ene side at navigere i en foranderlig kontekst, på den anden side at bedømme og evaluere mål og midler. Phronesis er blandt andet at vælge den rigtige *techne* til omstændigheden.

[...] *phronesis* er den praktiske viden om, hvilke hjælpemidler man skal vælge, hvorvidt og hvor langt de skal anvendes, hvornår de er tilstrækkelige, og ifølge hvilke generelle moralske principper opgaven skal bedømmes. Selvom bedømmelseskriterier er implicite i mange *techne*, hører beslutninger om, hvilket princip der skal fremhæves frem for andre, hvilke sider af opgaven der skal prioriteres under *phronesis* (op.cit.:52).

Ifølge Halverson var Aristoteles allerede klar over faren ved at reducere al handlingsorienteret viden til *techne* (op.cit.:50). Faren er ikke blevet mindre siden, som påpeget af både Halverson, Flyvbjerg og Sanderson, „teknikkens illusion“ (Halverson cit. i Barret:49) „midlernes civilisation uden mål“ (Flyvbjerg cit. i Livingstone:53). Sanderson vier en artikel til at kritisere den instrumentelle rationalitet, der styrer politisk planlægning efter princippet „hvad der tæller er, hvad der virker“. Sådant et princip, hævder han, udhuler politikens normative basis og fokuserer ensidigt på målbare resultater. Desuden negligerer princippet praktikernes erfaringsbaserede viden og normer såsom retfærdighed, tillid, ærlighed, der, indlejret i praksissen, giver den sin moralske karakter (Sanderson 2003:339).

Sømandskab og *phronesis* har en lang fælles historie. Det er betegnende, at navigationsmetaforen meget ofte fremgår i beskrivelsen af *phronesis*. Kontekstens omskiftelige karakter nødvendiggør, at både målet, kursen og midlerne må være genstand for nye overvejelser i situationen. Aristoteles refererer selv i flere omgang til navigationskunst:

At vi må handle ifølge den rette regel er et alment princip, må vi antage. [...]. Men vi må først blive enige om, at hele fremstillingen af det, der vedrører opførsel, må formuleres i omrids og ikke med præcision. [...]. Forhold vedrørende opførsel og spørgsmål om, hvad det er godt for os, er ikke konstante. [...]. Når den generelle fremstilling er af sådan en natur, er fremstillingen om de enkelte tilfælde i endnu højere grad præget af mangel på nøjagtighed; thi disse tilfælde falder ikke under bestemte aktiviteter eller

forskrifter, derimod må agenterne selv i hver sag overveje, hvad der er hensigtsmæssigt i situationen, som tilfældet er i lægekunsten eller i navigationskunsten (Aristotle bog II, § 2).

Hvordan forholder phronesis sig til novice-ekspert-modellen? Da erfaring er en essentiel komponent i phronesis, er det ikke overraskende at genfinde i phronesis de karakteristika, der prægede den kyndige praktiker i Dreyfus og Dreyfus' model. Valg, prioriteringer, intuition, dømmekraft, ansvar, engagement og evne til at se det partikulære i situationen og handle derefter, er kvaliteter, der præger både den phronetiske og den kyndige udøver. Men erfaring, selv på ekspertniveau, er ikke en tilstrækkelig betingelse for at besidde phronesis. Viden er ikke i sig selv et mål i phronesis, og ekspertise er ingen garant for etiske overvejelser – man kan også være ekspert i tortur. Desuden, som anført af Halverson, adskiller phronesis sig fra ekspertise ved en god portion *ydmxyghed*. Ekspertens erfaring kan gøre ham/hende blind for nye løsninger, hvorimod overvejelser over egen praksis er tegn på phronesis (Halverson 2002:90-2). I den blinde ekspert kan vi genkende både Dreyfus & Dreyfus' tunnelvision, og nogle af de skråsikre sømænd, der blankt afviste de nye sikkerhedsprocedurer for at gøre, som „de plejer“ (skråsikkerheden kan sågar ramme én inden man nogensinde når til ekspertens niveau). Schöns reflekterende praktiker er i den forstand bedre klædt på til phronesis end Dreyfus & Dreyfus' ekspert. Desuden forudsætter phronesis efter min mening et engagement og ansvar for den gældende aktivitet, som rækker ud over selve aktiviteten og derfor er af en anden art end ekspertens. Når sømænd taler om, som de ofte gør, at deres arbejde er mere end et spørgsmål om at tjene penge, når de ser op til kolleger, der har „et decideret ansvar og glæde ved deres arbejde“, så vurderer de arbejdet efter moralske principper, der må antages at være styrende for praksissen (jf. Sandersons føromtalt praksissens moralske karakter).

Indledningsvis blev sømandskab indkredset som „mere end de praktiske færdigheder, som man kan lære på skolen“. Hvor disse færdigheder hører under techne, synes phronesis at være et adækvat begreb til at samle, hvad dette „mere“ består af. Ingen anfægter dog nytten af teknikkerne; de betragtes som en nødvendig, men ikke tilstrækkelig ingrediens i sømandskab. Phronesis og techne fremtræder således som komplementær i tilegnelsen af sømandskab. Kunne regler og procedurer tilsvarende betragtes som et komplement til sømandskab i sikkerhedsarbejdet? I et enkelt tilfælde giver en informant udtryk for dette synspunkt: „Reglerne, de er der, når man ikke kan finde ud af det på anden fornuftig vis. [...] De er meget gode at have og falde tilbage på.“ Men hvorfor opfatter så mange andre regler og sømandskab som inkompatible? Det spørgsmål vil blive diskuteret i artiklens sidst del med udgangspunkt i nogle af de dilemmaer, som indførelsen af de skriftlige procedurer har sat sømændene i.

Officerernes dilemmaer

Evne til at prioritere overvejelser over det mest hensigtsmæssige valg i situationen, kendetegner både ekspertise og phronesis. Imidlertid vidner flere af officerernes udsagn om, at prioritering kan være forbundet med svære konflikter. I nogle tilfælde er disse konflikter forbundet til officerernes sociale ansvar som arbejdsledere. Jo mere tid der

bruges til at udfylde papir og rapporter, jo mindre er der tilbage til at deltage i arbejdet. Rollen som kontormand er med andre ord svær at forene med rollen som sømand. Dilemmaet er ofte tilspidset af det tidspres, som de fleste sømænd føler sig udsat for. Den ene kaptajn fortæller udtrykkeligt, at det voksende papirarbejde tvinger ham til at foretage prioritering imellem „alle de fine rapporter, der skal sendes hjem“, og „sådan noget relativt inferiørt, men ikke arbejdsmiljømæssigt inferiørt, som at tage fat i folk direkte og sige: Det der må du ikke gøre sådan ...“. Et længere citat fra en anden kaptajn viser tydeligt fordelene ved den direkte kontakt til besætningen; det vidner om de mange overvejelser, han kun kan gøre sig ved at være en del af den fælle praksis:

Har man en matros, hvor konen – vi følger lidt med i det på de små skibe – er lige ved at blive skilt; han har måske haft en halv influenza, og han har været ude en måned længere, end han skulle være, så mærker man, at han kan blive træt. Og det kan være mere farligt, end hvis han havde det godt. Det er svært at vide, hvad man skal stille op, men det er meget der, at tingene sker. Det er svært at beskrive sikkerhedsmæssigt, systemet fanger ikke de situationer. Jeg kan heller ikke, men jeg prøver ... For eksempel når jeg beder en mand kravle op i masten, så siger jeg: I må gerne sige nej. Der er nogen, der ikke kan det der. Så kan man ikke bare putte det firkantede i system på skibe og sige: Hvis de har sikkerhedsseler på og hat og briller og propper i ørerne, så har vi vasket vores hænder, og så er det godt nok. De er jo mennesker, og nogle kan, nogle kan ikke. Det er så ukonkret, men det er alligevel der, jeg synes, det med sikkerhed i virkeligheden ligger. Jeg ved så ikke hvordan ... man kan altid håbe, at man har antennerne rigtig ude.²

I de fleste tilfælde er overvejelserne over prioritering dog forbundet med en anden slags konflikt, nemlig mellem det *moralske* og det *juridiske* ansvar. Denne konflikt er roden til de mest udbredte og de mest alvorlige indvendinger mod skriftlige procedurer. Officererne oplever, at den form for *kontrol*, de er genstand for, tilskynder dem til at prioritere de formelle krav højere end den specifikke arbejdssituation. „Papiret er, så vidt jeg kan se, for det meste vigtigere end den aktuelle situation. Har du papir i orden, så har du dit på det tørre. Og det synes jeg er meget forkert.“ Mange frygter, at den udvikling eskaleres, og flere indrømmer med beklagelse, at de allerede snyder i udfyldning af papirerne:

Hvad arbejdet betyder, er ligegyldigt. Når bare tjeklisten er fyldt ud. Det er, som jeg ser problemet. For mange gange laver du arbejdet, og bagefter sidder du og udfylder for måske tre dage. Det må man ikke, men man gør det alligevel.

Der er faktisk meget få indvendinger mod sikkerhedsprocedurerne, der ikke på et eller andet punkt eller tidspunkt relateres til det ultimative dilemma: at handle i overensstemmelse med det moralske ansvar eller at handle således, at man i tilfælde af kontrol „holder sin ryg fri“, eller som udtrykt i de forrige citater, „vasker sine hænder“ eller „har sit på det tørre“. Den slags udtryk er tilbagevendende i interviewene. Man holder sin ryg fri, ikke ved at vise hensyn og dømmekraft, men ved at udfylde tjeklister til punkt og prikke, da det er det, man bliver kontrolleret på.

Det er således ikke kun reglernes uflexible udformning, der er under anklage, men i endnu højere grad den form for kontrol, de giver anledning til, og som tvinger arbejdslederne til nogle prioriteringer, som opfattes som forkert, både i sikkerhedsmæssig og i moralsk henseende: nemlig prioritering af de instrumentelle og standardiserbare

techne på bekostning af de mere subtile og normative phronetiske overvejelser. Spørgsmålet er derfor, om nøglen til adskillelsen mellem techne og phronesis skal søges, ikke bare i den måde reglerne er udformet på, men også i den måde, de bliver kontrolleret på. Det vil jeg argumentere for i resten af kapitlet.

En af de vigtige forskrifter for arbejdsmiljøet på skibe er „Teknisk forskrift om arbejdets udførelse“ (Søfartsstyrelsen 2002). Den understreger nødvendigheden af et helhedssyn, af dømmekraft, og af hensynet til det specifikke. Der står blandt andet at „ved arbejdets udførelse skal der tages hensyn til arbejdstagerens alder, indsigt, arbejdsevne og øvrige forudsætninger“ (op.cit.:regel 3). Forskriften støtter sig til en phronetisk tilgang, kunne man tilføje. De to officerer, der er citeret i starten af dette kapitel og prøver at have „antenne ude“, er levende eksempler på efterlevelse af denne forskrift. Når den ene af dem betegner det at „tage fat direkte i folk“ som noget „relativt inferiørt“, er det ikke inferiørt ifølge hans egen dømmekraft, siden han vælger at prioritere det frem for de „fine rapporter“, der skal sendes til rederiet, men det er heller ikke inferiørt ifølge den helt centrale forskrift, der næppe kan efterleves, uden at arbejdslederen er til stede i arbejdet. Problemet er åbenlyst, at arbejdslederne ikke oplever, at de belønnes for at følge den forskrift, der er dårligt egnet til kontrol, hvorimod de kan straffes for ikke at efterleve kravet om dokumentation i form af tjeklister og „fine rapporter“. En omvej til offshoreindustrien bekræfter faren ved at prioritere kravet om dokumentation. To forskere har forsøgt at forklare, hvorfor der tilsyneladende er færre ulykker på boreplatforme i Sydvestasien end på dem i Nordsøen, til trods for at de er teknologisk mindre avanceret. En af grundene synes at være, at det mindre tunge og mere fleksible administrative arbejde i Sydvestasien bevirker, at lederne ikke bruger så meget tid bag deres skrivebord, men i højere grad er til stede ved arbejdets udførelse. Jo mere „kontormand“-funktionen kommer til at fylde for arbejdslederen, jo mere sker kommunikationen og koordinationen via faste regler og procedurer på bekostning af dialog og overvejelser i situationen (Lamvik et al. 2004).

Man kan stadig indvende, at tjeklister kun er til for at hjælpe arbejdslederne til at sikre en forsvarlig udførelse af arbejdet, og at det kun drejer sig om at finde en bedre balance mellem rollen som kontormand og rollen som arbejdsleder. Problemet er dog, at kontrollen ensidigt tilskynder officererne til at prioritere papirarbejdet, der er langt nemmere at måle og standardisere end den mere subtile funktion som arbejdsleder. Et par yderligere forhold skal omtales for at forstå omfanget af officerernes dilemma og kontrollens altoverskyggende rolle i deres beretninger.

Ansvarsfordelingen mellem kaptajnen og rederiet er lovmæssigt dårligt defineret, og i mange situationer risikerer kaptajnen at hæfte personligt, hvis en kontrol afslører mangler eller uregelmæssigheder. Eksempelvis fremgår det af mine interviews, at for mange er tidsrammen så stram, at de jævnligt må bryde hviletidsreglerne, der ellers tillader 14 timers arbejde om dagen. Flere har oplevet en arbejdsdag på over 30 timer. Men de eneste, der (ifølge mine interviews) kontrollerer tjeklister om hviletid, er olieselskaber, der frygter for en oliekatastrofe. Situationen ligner en „catch 22“. Hvis tjeklister ikke er i overensstemmelse med bestemmelserne, vanker der en klækkelig personlig bøde til kaptajnen. Hvis kaptajnen standser arbejdet, for at alle skal hvile, risikerer han at miste sit job, hævder foruroligende mange af dem. Desuden er det ikke uden grund, hvis nogle sømænd har det indtryk, at kontrollerne ikke primært tjener deres egen sikkerhed. Langt de fleste inspektioners formål er at beskytte enten havet eller skibet og

dets last.³ „Vedligeholdelsen“ af sømændene er der ikke mange, der varetager (Alderton et al. 2004:52-3).

Hvis officererne på den ene side oplever, at tjeklisternes primære formål er at lette kontrollanternes inspektioner, og på den anden side, at kontrollens formål er at tage vare om lasten eller havet snarere end om besætningens sikkerhed, er det så underligt, at de ikke altid opfatter procedurerne som en hjælp i sikkerhedsarbejdet?

Perspektiver

Begrebet „sømandskab“, som det fremtræder i sømændenes egne beretninger, har meget til fælles med den aristoteliske intellektuelle dyd phronesis. „Phronetisk sømandskab“ kombinerer de egenskaber indeholdt i den reflekterende ekspertise – erfaringsbaseret helhedsblik, dømmekraft og sans for det partikulære – med etisk og social indsigt og en praktisk orientering. Skriftlige sikkerhedsprocedurer som APV og tjeklister på den anden side kan betragtes som artefakter, der sorterer under „techne“, en anden aristotelisk dyd dækkende over anvendt, instrumental viden. Artefakter indgår i enhver form for praksis, og ifølge Halverson, der har undersøgt phronesis hos skoleledere, vil et artefakt altid byde på muligheder og begrænsninger. Uanset hvor veludviklet disse artefakter er, sker det ikke sjældent, at de får andre, til tider modsatte, effekter, end intentionen var. For Halverson består phronetisk lederskab blandt andet af evnen til dels at vælge det rigtige artefakt, dels at opdage dets muligheder der, hvor andre kun vil se begrænsninger, dels at tilpasse det til den lokale kontekst (Halverson 2002:71-82).

Ifølge mange af mine informanter er vi netop i den uheldige situation, hvor sikkerhedsprocedurer risikerer at få uventede effekter, nemlig at man tilsidesætter sit sømandskab og lader teknikkerne regere alene over praksissen. Sømandskab skal ikke forherliges; alene det faktum, at mange ulykker sker under rutineopgaver, viser, at erfaringen ikke altid er tilstrækkelig til at forebygge ulykker. Muligvis har nogle af de sømænd, der har udtalt sig i denne artikel, fokuseret på begrænsninger mere end på muligheder i de artefakter, der er dem påbudt i form af skriftlige procedurer. Ikke desto mindre lader det til at deres mulighed for at tilpasse disse procedurer til de lokale forhold har været yderst begrænset. En sans for medansvar endsiges ejerskab over for deres udformning er ganske fraværende hos disse sømænd. Procedurerne opfattes tværtimod som noget, der er pålagt udefra af nogen, der ved mindre om sømandskab end de selv. Det har utvivlsomt også forringet sømændenes evne til at opdage muligheder i de nye krav, at de ikke mener, de er blevet givet de nødvendige redskaber til at efterkomme dem, især i form af tid eller ekstra mandskab. Det bekræfter således deres opfattelse af en strengere og strengere styring fra nogen, der sidder længere og længere væk fra deres virkelighed.

Den største fare for, at de skriftlige procedurer får andre effekter end tilsigtet, kommer dog fra en anden side, nemlig de nye former for kontrol, som kravet om skriftlige procedurer ledsages af. Standardiserede procedurer er langt nemmere at kontrollere end selve arbejdets udførelse, men kontrollen over papirarbejde har den ulempe, at den vanskeligt kan måle de sociale og etiske hensyn og hensynet til situationens specificitet, der er, og gerne skulle vedblive med at være, en del af praksissen. Den form for kontrol – og eventuelt straf – ansporer arbejdslederne til prioriteringer, som de selv vurderer som moralsk forkerte. I pressede situationer – og dem er der mange af – kan papirarbejdet

udføres under hensyn til kontrollanterne snarere end under hensyn til besætningens sikkerhed. Det er således ikke uden grund, at de opfatter papirarbejde som en hjælp til kontrollen mere end en hjælp til en sikker arbejdsudførelse.

Som anført indledningsvis hører de fleste sømænd, der udtaler sig her, til den ældre generation, og de har tilsyneladende svært ved at forene en traditionel sømandsidentitet præget af selvstændighed, faglig stolthed og glæde ved arbejde med den nutidige udvikling. Måske er deres modstand mod udviklingen fra sømand til kontormand et overgangsfænomen, men der er i hvert fald to grunde til at tage deres indvendinger alvorligt: Andelen af ulykker er ikke blevet reduceret i de senere år trods en tiltagende indsats, og tilgangen til søfartsskolerne er alarmerende lav.

Navigationen har ændret sig meget siden Aristoteles og er ikke så prisgivet vind og vejr. Men den kan næppe, nu eller nogensinde, baseres på techne alene uden den etiske og den sociale dimension, som et phronetisk sømandskab tilfører den. Det samme gælder formodentlig for alle professioner;⁴ hvor unikke de søfarendes arbejdsvilkår end er, synes begrebet sømandskab at sammenfatte en faglig stolthed og en praktisk sans, der genfindes i andre fag, som måske blot mangler et idiomatisk „-skab“ at udtrykke det i.

Noter

1. Goffmans totalinstitutioner består typisk af indsatte og personale, der udgør de to hovedgrupperinger. Den slags deling findes ikke om bord. Selvom kaptajnens magt er næsten uindskrænket, lever han døgnet rundt lige så afsondret som de andre „indsatte“, og organisationen er ikke tvedelt, men hierarkisk, hvilket kan være endnu en forklaring på, at man opererer med flere fragmenteringslinjer.
2. Retfærdigvis skal det siges, at ikke alle kaptajner udviser samme grad af socialt ansvar. Det ironiske er, at en del menige giver udtryk for den samme manglende påskønnelse af deres faglighed fra kaptajnens side, som om nogle kaptajner reproducerer den ringeagt „nedad“, de selv føler sig udsat for fra deres overordnede i rederiet.
3. Ironisk nok udgør det tiltagende antal inspektioner i de i forvejen travle havneanløb i sig selv en stressfaktor. De bryder ofte ind i planlægningen og berøver tid fra andre vigtige opgaver såsom at „tage fat i folk“ eller hvile ud!
4. Se fx Charlotte Baarts bog om betonarbejdere, som i deres praktiske visdom, faglige stolthed, praktiske solidaritet og attitude til reglerne ofte minder om de sømænd, jeg har lært at kende (Baarts 2004).

Litteratur

Alderton, Tony et al.
2004 The Global Seafarer. Living and Working Conditions in a Globalized Industry. Geneva: The International Labour Office

Aristotle
350 f.Kr. Nicomachean Ethics. <http://classics.mit.edu/Aristotle/nicomachaen.html> (16/9/2004).

Baarts Charlotte
2004 Viden og kunnen. En antropologisk analyse af sikkerhed på en byggeplads. Ph.d.-rækken nr. 27, Institut for Antropologi. København Universitet.

Christensen, Johnny, Troels Engberg-Pedersen, Mogens H. Hansen & Christian G. Tortzen
1995 Aristoteles om mennesket. Biologi, etik, politik. Indledning, udvalg og oversættelse af: Om dyrenes dele, Den nikomachæiske etik, Statslæren, Pantheon.

- Dreyfus, Hubert & Stuart Dreyfus
1989 Mind over Machine: The Power of Human Intuition and Expertise in the Era of the Computer. Oxford: Basil Blackwell
- Duval, Maurice
2002 Ni morts, ni vivants: marins! Pour une ethnologie du huis clos. Paris: Presse Universitaires de France.
- Flyvbjerg, Bent
2001 Making Social Science Matter. Cambridge: Cambridge University Press.
- Goffman, Erving
1967 Anstalt og menneske. Den totale institution socialt set. Paludans Forlag
- Halverson, Richard R.
2002 Representing Phronesis: Supporting Instructional Leadership Practice in School. Field of Education and Social Policy – Learning Sciences. Northwestern University. Evanston, IL.
- Hansen, Henrik L. & Susan Petersen
1995 Søfarende i Den Danske Handelsflåde i begyndelsen af 1990'erne. Sydjysk Universitetscenter: Søfartsmedicinsk Institut.
- Hutchins, Edwin
1995 Cognition in the Wild. Cambridge, MA: MIT Press.
- ILO
2001 The Impact on Seafarers' Living and Working Conditions of Changes in the Structure of the Shipping Industry. Geneva: ILO.
- Knudsen, Fabienne
2000 Efterlevelse af sikkerhedskrav på danske lastskibe i international fart. Barrierer og muligheder set fra navigatorernes perspektiv. Esbjerg: Søfartsmedicinsk Institut.
2004 „If You are a Good Leader I am a Good Follower“. Arbejds- og fritidsrelationer mellem danskere og filippinere om bord på danske skibe. Esbjerg: Forskningsenheden for Maritim Medicin.
- Lamvik, Gunnar M.
2002 The Filipino Seafarer. A Life between Sacrifice and Shopping. Trondheim: Norwegian University of Science and Technology.
2004 Living Safety in Drilling: How does National Culture Influence HES and Working Practice? Trondheim: SINTEF Industrial Management, New Praxis.
- Lave, Jean & Etienne Wenger
1999 Situated Learning. Legitimate Peripheral Participation. Cambridge University Press.
- Papeta, Didier & Lionel Caillet
2004 Être marin: une quête de soi? XIX ieme Journée de psychiatri de Fonte-vraud. <http://psyfontevraud.free.fr/2004/papeta.htm> (05/06/2004).
- Sampson, Helen & Bin Wu
2003 Compressing Time and Constraining Space: The Contradictory Effects of ICT and Containerization on International Shipping Labour. International Review of Social History 48:123-52.
- Sanderson, Ian
2003 Is it "What Works" that Matters? Evaluation and Evidence-based Policy-making. Research Papers in Education 18(4):331-45.
- Schön, Donald A.
1983 The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action. New York: Basic Books.
- SparkNotes LLC.
Nicomachean Ethics. <http://www.sparknotes.com/philosophy/ethics/context.html> (16/9/2004).

Søfartsstyrelsen
2002 Søfartsstyrelsens tekniske Forskrift A. Kapitel I. Arbejdets udførelse. Kapitelhæfte A I A. 1.
juli.

Weibust, Knut
1969 Deep Sea Sailors. Stockholm: Kungl. Boktryckeriet P.A. Norstedt & Söner.

HELLE MAX MARTIN

IMPROVISATION

Sygeplejersker på arbejde i Uganda

Der er fuld af patienter på mændenes medicinske afdeling. Alle senge er besat, og omkring dem sidder mødre og koner og brødre, som er kommet med mad og penge. I virvaret af folk og ting lyser sygeplejersken op i sin nystrøgne lyserøde uniform. Hun går målrettet mod en af sengene for at sætte et drop op. Hun har allerede handsker på og bærer nål og slange og en pose med saltvand i hånden. Da hun når sin patient, spørger hun først hans kone, om de har købt plaster. Kvinden ryster på hovedet. Hun har ikke noget plaster. Sygeplejersken spørger patienten ved siden af, men han har heller ikke noget. Så beder hun patienten om at rulle ærmet op, så hun kan lægge droppet. Med den ene hånd holder hun nålen fast, og med den anden finder hun et stykke snor frem fra sin lomme, binder det om nål og håndled og beordrer den syge til at ligge helt stille, så det ikke gør ondt. Så ryster hun på hovedet: „Hvis man ikke kan improvisere, kan man ikke arbejde her,“ griner hun.

Denne artikel handler om sygeplejersker på Tororo Hospital i Uganda og om, hvordan de formår at udføre deres arbejde i en kontekst, der er plaget af kronisk ressourcemangel. Tororo Hospital og det ugandiske sundhedssystem i det hele taget byder på arbejdsbetingelser, som fordrer særlige kompetencer hos sygeplejerskerne, og dermed bidrager til at skabe en særlig professionel praksis.¹

Artiklens omdrejningspunkt er „improvisation“, et begreb, som sygeplejerskerne selv beskriver deres arbejde med. Ved at undersøge, hvad italesættelsen af sygeplejerspraksis som „improvisation“ betyder, og hvordan begrebet indgår i en større fortælling om sygeplejefprofessionen i Uganda, får vi indsigt i, hvordan sygeplejersker håndterer og skaber mening i en krævende og kompleks arbejdssituation fuld af modsætninger. Improvisation er et begreb, der legitimerer gængs sygeplejerspraksis, afstiver en professionel identitet under pres og signalerer en længsel efter bedre tider. Det gælder fortiden, i form af en forestilling om fagets „svundne storhedstid“, såvel som fremtiden, idet begrebet improvisation fastholder praksis som en midlertidig tilstand. Og således er „improvisation“ sygeplejerskernes forsøg på at tæmme de modstridende kræfter, som gør sig gældende i sygepleje i Uganda i dag. Med udgangspunkt i dette begreb udfolder jeg således en analyse af sygeplejerskernes arbejdssituation, gennem hvilken vi bevæger os længere og længere ind i den sociale og institutionelle kontekst, som har formet den.

Analysen er empirisk forankret i materiale fra et antropologisk feltarbejde i Uganda i 2002-2003,² og den forholder sig tæt til den specifikke kontekst, som feltarbejdet

udfoldede sig i. Selvom jeg ikke her vil beskæftige mig med begrebets sproglige implikationer,³ så lad os indledningsvis fokusere på den umiddelbare betydning.

Improvisation refererer til en handling, som udføres uden forberedelse og/eller uden at have en fyldestgørende „opskrift“ til rådighed – som når en musiker spiller variationer over et bestemt musikalsk tema. Han eller hun følger ikke direkte sit nodeblad, men lader sig dog inspirere af melodien og tilpasser sig andre musikeres input.⁴ Det er i samme grundlæggende betydning, at sygeplejerskerne på Tororo Hospital benytter begrebet, når de forklarer, hvordan de plejer deres patienter uden adgang til de nødvendige ressourcer.

Sygepleje på Tororo Hospital

Tororo er et distrikt og en by i det østlige Uganda, som ligger tæt på den kenyanske grænse. Tororo Hospital er distriktets største hospital, og det modtager patienter fra hele distriktet og fra nabolandet Kenya.

Hospitalet blev bygget i 1933, og der er kun foretaget få og spredte renovationer af bygninger og materiel siden. Kloakkerne fungerer ikke, sengene er slidte og mangler madrasser, myggenettene på vinduer og døre er fulde af huller osv. Listen af eklatante mangler synes endeløs. Både patienterne og de ansatte er særdeles utilfredse med forholdene på hospitalet og er enige om, at omgivelserne ikke er befordrende for helbredelse. Der er dog meget forskellige opfattelser af, hvem og hvilke omstændigheder der er skyld i de dårlige forhold – om det er regeringen, distriktet, politikerne, de ansatte eller patienterne. Disse problemer er ikke begrænset til Tororo Hospital eller det østlige Uganda, men gør sig gældende i alle dele af landet. Den folkelige kritik af sygeplejersker og andre ansatte i Ugandas sundhedssystem er omfattende og vedholdende. Beklagelserne fokuserer på kvaliteten af sundhedsydelser, patient-behandler-interaktion og korruption. Sundhedsarbejderne, derimod, beklager sig over, at deres løn er for lav, karrieremulighederne beskedne, og at hverken regeringen eller patienterne værdsætter deres indsats i en faglig sammenhæng, som kræver det umulige af dem.

Tororo Hospital er bygget op på samme måde som de fleste andre biomedicinske institutioner, både i Uganda og det meste af verden. Rollefordelingen mellem de forskellige faglige grupper er udtrykt i et professionelt hierarki, hvor læger befinder sig i toppen fulgt af personale med mindre og mindre klinisk eller plejerelateret træning.

Hver personalegruppe har ansvar for at gennemføre netop de opgaver, som knytter sig til deres specifikke arbejdsområde – lægerne diagnosticerer og beslutter behandlingsforløbet, sygeplejerskerne deler medicin ud og skifter forbindinger osv. Alle sundhedsarbejdere er blevet gjort bekendt med deres særlige opgaver under deres uddannelse. For eksempel er beskrivelsen af de forskellige sygeplejefaglige opgaver nedfældet i de undervisningsplaner, som følges på sygeplejeskolerne. De udføres og tillæres af de studerende i deres praktikperioder, principielt under supervision, men i realiteten ofte uden. Undervisningsplanerne omfatter hele spektret af opgaver: pleje, behandling, registrering, hygiejne osv., og hensigten med rækkefølgen og prioriteringen af disse opgaver er på den ene side at sikre patienten de bedst mulige betingelser for helbredelse og på den anden side at skabe de mest effektive og gunstige betingelser for sygeplejerskens arbejde. Tilstedeværelsen af folk og ting på deres rette pladser er en forudsætning for

den praktiske udførelse af sygeplejerskens opgaver og, i et større perspektiv, for hospitalets overordnede funktionsdygtighed. Hvis en patients tilstand pludselig forværres, er det sygeplejerskens ansvar at tilkalde en læge, og det er lægens ansvar eventuelt at henvise patienten til et hospital med mere specialiseret personale. Og når patientens temperatur skal tjekkes og registreres, må sygeplejersken nødvendigvis have et termometer, såvel som operative indgreb ikke kan foretages uden en skalpel. På ugandiske sundhedsfaciliteter er folk og ting meget sjældent på deres rette pladser.

Ting

På Tororo Hospital er der åbenbar mangel på mange af de ting, som vi i nord anser for at være en naturlig del af et hospitalsunivers – enten fordi de er blevet væk eller gået i stykker, eller fordi institutionen eller patienterne ikke har råd til anskaffe dem. Ofte er selv de mest basale og helt uundværlige instrumenter som blodtryksmålere og termometre ikke umiddelbart tilgængelige, og de må opspores og lånes fra andre afdelinger, når der er behov. Andet udstyr er ganske enkelt forsvundet og må erstattes: bakken til instrumenter med en skål eller et stykke stof, hospitalssenetøj med patientens egne kulørte stykker tøj, ophængt til drop med en snor af gaze, mappen til patienternes journaler med en elastik osv.

Andre ting igen er defekte eller blevet slidt op. Det er svært at transportere en operationspatient på en bære med kun tre hjul, og både niveauet af hygiejne og patienternes komfort må nødvendigvis lide under de forrevne betræk på madrasserne, rustne, skæve senge og toiletter, som ikke fungerer. Den seneste inventarfortegnelse fra Tororo Hospital⁵ viser fx for den medicinske afdeling for mænd, at ud af de 17 inventarkategorier, som omfatter alt fra stetoskoper til madrasser, er kun tre markeret med det A, som betyder, at udstyret er i orden. Det drejer sig om et stetoskop, en blodtryksmåler og et sæt metal-skærme, der kan sættes op for at beskytte særligt svage eller udsatte patienter mod nysgerrige blikke. I det hele taget fungerer Tororo Hospital på et minimum af de materielle standarder, som sygeplejefprofessionen selv opstiller som absolut essentielle for det faglige arbejde.

Ydelserne i det statslige sundhedssystem i Uganda har været gratis siden 2001,⁶ men det er mere reglen end undtagelsen, at de indlagte selv må medbringe den fornødne medicin, forbindinger, sågar handsker m.v. I de hyppige tilfælde, hvor patienten og dennes slægtninge ikke har umiddelbar adgang til rede penge og må bruge tid på at skrabe den nødvendige sum sammen, kan manglen på især medicin ende med at blive et spørgsmål om liv og død. Og sundhedssystemets mangel på ting i bred forstand står helt centralt i utilfredsheden med offentlige sundhedsydelser for både patienter og ansatte. Patienten i den indledende case tog måske ikke ligefrem skade af at ligge med sit drop uden plaster på, men det var givetvis både smertefuldt og ubehageligt. Det er blandt andet den slags hændelser, som senere ender i udvekslingen af historier om det dysfunktionelle sundhedssystem, hvor patienterne lider fysisk og økonomisk under manglen på ressourcer.

Ting signalerer både viden, teknisk kunnen og en særlig autoritet og kompetence såvel til omverdenen som indadtil i de faglige hierarkier. Det gælder både medicin og den teknologi, som er en del af sygeplejerskernes faglige univers.⁷ Det at have kendskab

og adgang til disse teknologier (og dermed også have magt til at fordele de ydelser, som følger med) giver sundhedsarbejdere den faglige autoritet, som gør, at patienter trods beklagelser og kritik opsøger de medicinske faciliteter, som regeringen stiller til rådighed.

Ting spiller også en særlig rolle i forhold til de risici, som sygeplejerskerne forbinder med deres arbejde. Det drejer sig især om kontakten med kropsvæsker, der er en uundgåelig del af sygeplejearbejde, og som kan overføre alvorlige vira som hiv, hepatitis og ebola. Handsker, som forhindrer den direkte berøring med syge kroppe, ses som den primære beskyttelse mod disse risici. Og er der ikke handsker til rådighed, må sygeplejersken enten vente, indtil patientens familie har købt handsker, eller de må finde på en anden løsning, hvis problemet er akut. Det er ikke usædvanligt at se sygeplejersker med tynde plastikposer viklet om hænderne i mangel af bedre. Sygeplejerskerne udtrykker derfor behovet for at finde kreative løsninger særlig akut, når manglen på „ting“ opfattes som en trussel mod deres helbred.

Folk

Der er altid en voldsom trafik af folk ud og ind af hospitalsafdelingerne i Tororo. Hospitalet har ganske vist en overordnet politik, der inkluderer besøgstider og regulativer om, hvem der må komme og gå, men den implementeres ikke. Ugandiske hospitaler og klinikker stiller senge og personel til rådighed, men sørger ikke for mad, tøjvask og hygiejne. De fleste patienter er derfor afhængige af at have en slægtning med, som kan varetage disse basale opgaver og i øvrigt sørge for, at der bliver rejst penge til indkøb af den medicin, som hospitalet er løbet tør for. Sådanne hjælpere er som regel hos patienten under hele opholdet, og der er tit et leben på området omkring de forskellige afdelinger, hvor kvinder laver mad, børn leger, og de mest rørige patienter sidder i skyggen med besøgende slægtninge og venner. Disse bevægelser af mennesker tager ikke hensyn til hospitalsrutiner, og personalet beklager sig over, at der enten er for mange mennesker på afdelingen, eller at patienterne er forsvundet, når der er stuegang eller uddeles medicin.

Men personalet selv er heller ikke altid der, hvor de skal være, hvilket er et erkendt problem både i hospitalets administration og hos distriktets administrative chefer.⁸

Lægernes fravær er meget markant, hvilket har stor indvirkning på sygeplejerskernes arbejde. Lægerne har som regel deres egne klinikker, hvor de tilser patienter i morgentimerne, og de møder gerne først op på hospitalet ud på formiddagen. De har da sjældent tid til at udføre alle deres opgaver, og ofte er det stuegang, der udskydes. Det betyder, at der kan gå dage mellem stuegang. Det resulterer blandt andet i, at patienter ikke bliver tilset og behandlet eller udskrevet til tiden, og derfor bliver afdelingerne overbelagt. Da er det afdelingssygeplejersken, som må påtage sig at behandle og udskrive patienterne. Det gør hun på baggrund af sin erfaring, for hun har principielt hverken de tekniske kompetencer eller formel autoritet til at foretage sådan en vurdering:

Vi udskrives patienterne, selvom vi ikke må. Og vi ordinerer også medicin. For eksempel er en patient blevet indlagt og skal tilses af en læge, men der går flere dage, uden at lægen dukker op. Fordi jeg har meget erfaring, kan jeg se, at patienten har alvorlig lungebetændelse, og at hans tilstand er kritisk. Så skriver jeg en recept og skriver under for lægen. Min underskrift er respekteret, for jeg har været her i mange år, så de giver

mig antibiotikaen. Så behandler jeg patienten, og når jeg mener, han er rask, udskriver jeg ham, for der er også andre, der har brug for sengen. Men det er farligt, for hvis patienten bliver syg og klager, og der kommer en sag ud af det, så kan man komme i fængsel eller miste retten til at arbejde som sygeplejerske. Men hvis jeg ikke gjorde lægens arbejde, så var der nok flere, der døde her på stedet (Sylvia, afdelings-sygeplejerske).

Også sygeplejerskerne er ofte fraværende i arbejdstiden, og dermed sender de selv deres egne opgaver videre til de sygehjælpere, som egentlig kun må varetage de mest basale plejefunktioner på afdelingerne. Ligesom lægerne har sygeplejerskerne jobs uden for hospitalet, som kræver deres tilstedeværelse – i ngo'er,⁹ private klinikker og apoteker. Mange supplerer deres indkomst yderligere med småhandel eller et lille landbrug (Kyaddondo & Whyte 2003), og især den sæsonbetingede indsats, der knytter sig til dyrkning af afgrøder, kan være svær at passe sammen med hospitalets faste vagtskema. Andre årsager til fravær drejer sig om private anliggender – et sygt barn, en begravelse, akutte pengeproblemer, sociale forpligtelser eller praktiske forhindringer som dårligt vejr og nedbrudte busser, der forhindrer folk i at nå på arbejde. På trods af at kollegers fravær udfordrer professionelle kompetencer og formelle arbejdsområder, er der samtidig en stor grad af forståelse blandt alle ansatte for hverdagens force majeure og nødvendigheden af at have mange jern i ilden.

Overordnet betyder de generelle arbejdsvilkår og fraværet af de nødvendige ting og folk, at den professionelle praksis i sundhedssystemet sættes under pres. De ansatte har ganske enkelt ikke mulighed for at yde optimal behandling og pleje og er nødt til at løse deres opgaver på alternative måder.

I det følgende vil jeg pege på forskellige aspekter af italesættelsen af praksis med begrebet improvisation.

Improvisation - den lokale betydning

„Improvisation“ er det begreb, som sygeplejerskerne på Tororo Hospital anvender til at beskrive udførelsen af deres opgaver, når både ting og folk mangler. Begrebet har flere nuancer: Improvisation kan referere til den specifikke genstand, der erstatter det instrument eller materiale, som ideelt set skulle bruges. Denne betydning udtrykkes i sætninger som „Jeg improviserede en snor, fordi der ikke var noget plaster“ eller „jeg improviserede en kolaseng ud af en almindelig hospitalsseng“. Improvisation kan også omfatte den mangfoldighed af kreative løsninger, som overhovedet gør, at arbejdet kan lade sig gøre, når de nødvendige folk ikke er tilgængelige. Det gælder fx de tilfælde, hvor en patient har et akut behov for lægehjælp, og ingen læge er i nærheden. Da må sygeplejersken improvisere en løsning ved at beslutte sig for en midlertidig terapeutisk strategi, indtil en læge er blevet lokaliseret eller selv dukker op. Endelig bruges begrebet improvisation som en mere generel karakteristik af sygeplejerspraksis i Uganda i dag. Som en af sygeplejerskerne på hospitalets børneafdeling sagde: „Som sygeplejerske i Uganda i dag må man improvisere for at redde liv.“

Som det gælder for musikeren, kan man definere begrebet improvisation, når det anvendes om sygepleje, som en variation over de teoretiske og kliniske retningslinjer for en given procedure. Her tilpasses opgaveløsningen tilgængeligheden af ting (i form

af medicin, materialer og instrumenter) og folk (i form af kompetencer og muligheder for faglig og fysisk assistance) samt andre relevante omstændigheder (patientens tilstand, tid på døgnet m.v.). Og det er den enkelte professionelles kreative brug af sine kompetencer afpasset med ovennævnte forhold, som afgør resultatet af hans/hendes måde at udføre opgaven på. Praksis svarer således ikke til de universelle, tekniske retningslinjer, som er udstukket for faget. Sylvia beskriver fx i citatet ovenfor, hvordan hospitalet kun kan fungere som public service-institution, når de ansatte ikke arbejder „efter bogen“. Og når sygeplejerskerne bruger begrebet improvisation, udtrykker de samtidig, at praksis er situationel og lokal.

Sygeplejersker refererer eksplicit til improvisation på to måder – som et nødvendigt onde foranlediget af spændingen mellem krav og muligheder i sygeplejearbejdet og som en kreativ strategi, der overhovedet muliggør arbejdets gennemførelse. Disse to anvendelser af begrebet fortæller for det første om de problemer, som sundhedssystemet står over for – om ressource- og personalemangel, om overbelægning og spidsbelastninger, om faglig utilstrækkelighed og den vedvarende anstrengelse for at slå til mod alle odds. De udtrykker samtidig en klassifikation af praksis i forhold til et hierarki af de forskellige former for viden, som er på spil – den teoretiske viden på den ene side og den praktiske „handlede“ viden på den anden, og en refleksion over afstanden mellem de to.

Improvisation - et professionelt vilkår

Improvisation som en handlemåde er affødt af afstanden mellem teoretisk viden og de regler for handling, som denne viden udmøntes i, på den ene side og praksis på den anden side. Dette forhold er ikke særegent for Tororo Hospital, men et vilkår i alle former for professionelt virke.

Enhver praksissituation er en enestående begivenhed (Schön 2001:25), som kun delvis kan sættes på formel. I og med at tillært teoretisk og teknisk viden tilbyder en overordnet anvisning på professionel handle og aldrig fuldt ud kan dække enhver potentiel situation, er der i alle professionelle sammenhænge nødvendigvis et krav om en kreativ brug af netop den teoretiske og tekniske viden.¹⁰ Selv på et hospital med alle nødvendige ressourcer til rådighed er det umuligt at læse sig til og forudsige, hvordan det enkelte patientforløb vil udvikle sig. Tilpasningen af de teoretiske anvisninger til en given situation – det professionelle skøn – er således en helt essentiel del af de professionelle kompetencer. Man kan skærpe denne påstand yderligere med Pierre Bourdieus pointe om, at teoretisk viden og praksis drives af fundamentalt forskellige logikker, og at praksis derfor ikke kan analyseres eller vurderes på teoriens præmisser (Bourdieu 1990:80-98). Men hele konstruktionen af fx de medicinske professioner er konstrueret på antagelsen om en uproblematisk og progressiv relation mellem det teoretiske og det praktiske, medieret af teknikker og regler for handling, og anerkender ikke formelt validiteten eller endog tilstedeværelsen af en intuitiv, kropslig professionel ekspertise, som evnen til at improvisere også kan ses som udtryk for. Improvisation ansues som et brud på den relation – en uheldig, men nødvendig afvigelse fra den „rigtige sygepleje“.

Selvom begrebet improvisation – blandt andet af ovennævnte grunde – ikke figurerer i det formelle curriculum, knæses afstanden mellem den teoretiske viden og de

praktiske kompetencer og nødvendigheden af at improvisere allerede i uddannelsen af de ugandiske sygeplejersker. Uddannelsen er bygget op på en kombination af klasseundervisning, klinisk undervisning og praktik på hospitaler og i sundhedscentre. I klasseundervisningen formidles primært teoretisk viden om fx anatomi, farmakologi og mikrobiologi. Indlæring er baseret på almenlydige lærebøger, og lokale hensyn inddrages kun undtagelsesvis i undervisningen (fx i farmakologi, hvor det nævnes, hvis et givent præparat ikke findes på markedet eller er for dyrt for den fattige patient). Den kliniske undervisning derimod, som enten er praktiske demonstrationer af eller forelæsninger om forskellige sygeplejeopgaver, inddrager improvisation som særlig kompetence, der er nødvendig for at fungere som sygeplejerske.

Helle: Hvor lærte du at improvisere? Var det noget, I lærte i skolen, eller da du begyndte at arbejde?

Janice: Begge dele. I skolen får vi at vide, at sygeplejersker skal være meget aktive osv. Man venter ikke bare på, at tingene løser sig selv. Man må gøre, hvad man kan, og bruge de få ressourcer, der er, til at redde liv med. Også selvom det ikke er den rigtige måde, den, som står i bøgerne.

I praktikperioderne får de studerende rig lejlighed til at afprøve improvisation i praksis, når de indgår i det daglige arbejde på lige fod med mere erfarne kolleger. Også de praktiske eksamener inddrager improvisation, når fx den studerende beklager fraværet af et bestemt instrument, og eksaminator spørger: „Hvad har du så improviseret?“

Som sagt kan standardiseret, teoretisk viden aldrig levere komplette løsninger til alle de mulige situationer, som en professionel kan stå i, når han eller hun udøver sit fag. Men uagtet at teoretisk viden altid transformeres, når dets principper skal appliceres i professionel praksis, er det netop denne form for viden, som inkarnerer „rigtig sygepleje“ i Uganda såvel som alle andre steder i verden (se fx Melia 1987).

De færreste professionelle er villige til at investere samme faglige autoritet i praktisk erfaring som i den teoretiske viden og de tekniske forskrifter, som den udspringer af.

Det skyldes blandt andet, at teoretisk viden anses for at være mere rationel og stringent, og derfor generelt tildeles højere status end andre vidensformer (Schön 2001:30-7). Det gælder også sygeplejefprofessionen i Uganda, der tager del i en global tendens til at dissociere faget fra lægestudiet for at etablere sig som uafhængig profession med en selvstændig teoretisk vidensbase.¹¹

Begrebet improvisation adresserer netop det paradoks, at det skønmæssige er så fremtrædende en del af praksis, men at den viden, som begrebet betegner, ikke anses for gyldig på linje med den teoretiske viden. Ved at omtale specifikke handlinger som improvisation understreger både studerende og uddannede sygeplejersker, at deres faglige praksis adskiller sig fra „den rigtige måde“ at udøve sygepleje på. Begrebet improvisation inkarnerer således sygeplejerskernes forsøg på at slå bro over afstanden mellem de teoretiske idealer for praksis og virkelighedens begrænsninger, og det er derved også et legitimerende greb. Det godtgør en praksis, der for de implicerede selv tager sig ud som en forvanskning af grundlæggende faglige principper. Samtidig anerkender sygeplejerskerne, at improvisation er den eneste måde overhovedet at gennemføre sygeplejeopgaver på, og at hospitalet ville gå i stå, hvis de pludselig insisterede på at udføre deres arbejde „efter bogen“. Med kategoriseringen af bestemte måder at praktisere på som improvisation føjes disse praksisser til det faktiske faglige repertoire, uagtet at de ikke

stemmer overens med de teoretiske og tekniske anvisninger for praksis, og således ikke kan klassificeres som „rigtig“ sygepleje. Disse praksisser tildeles således indirekte en faglig legitimitet. Det kunne fx være, når sygeplejerskerne lader nye patienter ligge på gulvet på medbragte stråmåtter, fordi alle senge er optaget, når de beder patientens slægning om at holde øje med droppet, eller når de rekvirerer den medicin, som de mener, deres patient har brug for, fordi lægen ikke har gået stuegang i et par dage.

Fra sygeplejerskernes perspektiv står improvisation som praksis altså i modsætning til sygeplejens teoretiske fundament. Men samtidig er det en analytisk pointe, at improvisation kan ses som en del af det professionelle skøn, og at manglen på ressourcer – ting og folk – bidrager til at intensivere og blotlægge dette skøn og dermed stille krav om en „forklaring“.

Improvisation - det indirekte forsvar

Den legitimering af praksis, som begrebet improvisation bidrager til, spiller en vigtig rolle som modsvar på den vedholdende kritik af sygeplejersker og andre sundhedsarbejdere, som udtrykkes i den offentlige diskurs om sundhedsvæsenet. Der er, som tidligere nævnt, bred enighed i medierne, blandt politikere og administratorer, i befolkningen generelt og såmænd også blandt sygeplejerskerne selv om, at systemet fungerer meget dårligt, og at sygeplejerskerne er en del af problemet. De har ry for at være hensynsløse og ligeglade med deres patienter, korrupte og nepotistiske og kun ude efter egen vinding. Disse anklager bliver fremsat meget åbent og har næsten karakter af kanonisk viden (Oxlund 2001).¹²

Det er især manglen på medicin, der sætter relationen mellem patient og sundhedspersonale under pres. Medicin – tabletter, miksturer, ampuller osv. – spiller en absolut hovedrolle i de konkrete behandlingsforløb qua deres konkrete effekt og deres metonymiske relation til biomedicinsk viden og teknologi (van der Geest & Whyte 1989). Medicin spiller således en altafgørende rolle for patienternes tiltro til deres behandling og for sundhedsarbejdernes professionelle autoritet, og det er ofte på tilgængeligheden af medicin, at det enkelte hospital eller sundhedscenter vurderes af brugerne. Derfor er medicin et af hovedemnerne i anklager mod sundhedspersonalet – læger og sygeplejersker antages at stjæle af medicinbeholdningen for at sælge rovet i deres egne små drug shops. Når sygeplejerskerne sender patienter af sted til byens private klinikker og apoteker, betegner de denne handling som nødvendig improvisation foranlediget af manglen på medicin, men fra patientens synspunkt kan samme handling fortolkes som indikator for korrupcion, grådighed og ligegyldighed.¹³

Sygeplejerskerne på Tororo Hospital anerkender, at dele af kritikken rammer rigtigt. De kan dog sjældent selv identificere sig direkte med de barske anklager og afviser især beskyldningerne om tyveri. Som regel henviser de fleste til de få „brodne kar“ i faget, som opfører sig uetisk og ødelægger professionens ry. Men selv den mest dydige sygeplejerske kan ikke regne med at være på sikker grund, for pointen er, at de former for praksis, som sygeplejerskerne kategoriserer som improvisation, ofte falder sammen med eller giver næring til den offentlige kritik. Det indledende eksempel med sygeplejersken, der skulle lægge et drop uden plaster, kan sagtens tage sig problematisk ud, hvis man drager hendes handlinger i tvivl efter de gængse anklager: Havde hun selv taget det

plaster, som patienten skulle bruge, og solgt det i sin egen butik? Eller havde hun i virkeligheden en rulle plaster, men ville have penge for at bruge det? Var hun hoven og hårdhændet?

Når sygeplejerskerne ved at benytte sig af begrebet improvisation gør deres handlinger fagligt legitime, kan det også forstås som en måde at forsvare sig imod eller tage brodden af den omfattende kritik, de er udsat for. Begrebet improvisation flytter ansvaret fra sygeplejersken som person til de konkrete arbejdsvilkår, som udgør grundlaget for praksis.

Improvisation - den professionelle identitet

Sygeplejersken som person er en væsentlig brik i forståelsen af improvisation på Tororo Hospital. Flere sygeplejersker udtrykker personlig frustration over ikke at kunne leve op til billedet af den ideelle sygeplejerske, og også her optræder improvisation som et medierende begreb.

Wallman (1979) har pointeret, at arbejde er langt mere end en økonomisk foranstaltning, og at det også har en identitetsmæssig dimension, her bredt forstået som individers opfattelse og fortsatte definition af, hvem de selv og andre er i forhold til det professionelle felt med dets centrale karakteristika (roller, kompetencer, hierarkier, relationer osv.). Det kan fremstå som en banal pointe i vore dages optagethed af individets indlejring i firmakulturer og sammenblandingen af privatliv og arbejde, men i studier foretaget i en afrikansk sammenhæng knyttes identitet langt oftere til slægtskab og kun indirekte til arbejde og da som regel i følgeskab med begreber som urbanitet, tradition og modernitet, køn osv. Men netop sygeplejefprofessionen har en meget klar og eksplicit forestilling om, hvilken type person en sygeplejerske er, og hvilken rolle hun spiller. Sygeplejersken som den opofrende, pletfri, omsorgsfulde kvinde, der virker blandt lidende, men taknemmelige patienter er et stærkt motiv i fagets selvforståelse, og der er en række positive adjektiver, som optræder i samtlige beskrivelser af en god sygeplejerske. Dette ideal er også en central ingrediens i den faglige indlæring på sygeplejeskolerne, og her er det Jane, som er sygeplejeelev, der giver den vedtagne karakteristik af en god sygeplejerske:

En sygeplejerske skal være intelligent, punktlig, ansvarlig, loyal, ærlig, samarbejdsvillig, opvakt og altid vise kærlighed og omsorg for sine medmennesker. Hun skal også være taktfuld og disciplineret for at tjene patienterne bedst muligt.

Dette billede, som de fleste sygeplejersker identificerer sig med og gerne refererer til, når de er samlet i forskellige anledninger, kan nægtelig være svært at genkende i den ofte kaotiske hverdag, som præger landets hospitaler og sundhedscentre. Sygeplejerskerne er som sagt udmærket klar over, at den service, de tilbyder, ofte er under faglig standard, og endog at deres egen praksis til tider befinder sig i en gråzone mellem det forsvarlige og det ulovlige. Især sygeplejestuderende, som dagligt mindes om det professionelle ideal, ængstes ved udsigten til de kompromiser, som de sandsynligvis vil være nødt til selv at indgå i fremtiden – både for at udøve deres fag med minimale midler til rådighed, men også for at beholde det job, som er så svært at få, og for at tjene penge nok til at brødføde og uddanne deres egen familie.

Nogle studerende, mange af os måske, vil ende med ikke at følge de faglige standarder i vores arbejde. Måske bliver du ansat og udnyttet, fx i en privat klinik. Nu hvor regeringen ikke længere sørger for at ansætte os, må man tage, hvad der er. Man kan tjene en meget lille løn og skal dog også leve. Og så ender man med at bryde standarderne og være en dårlig sygeplejerske bare for at klare sig. Måske må man sælge gammel medicin, måske skælder man ud på de syge, måske kommer man ikke på arbejde. Men vi vil selvfølgelig forsøge at gøre vores bedste (sammendrag fra gruppeinterview med fem studerende).

Dette citat tegner et mere dystert billede, end de fleste sygeplejersker vil vedkende sig, men det udtrykker til gengæld meget klart den usikkerhed, som studerende forbinder med deres fremtidige arbejdsliv og deres egen faglige rolle. Når både studerende og uddannede sygeplejersker refererer til praksis som improvisation er det ikke kun et forsøg på at neutralisere konflikten mellem idealet og den praktiske virkelighed, men også den konflikt, som udspringer sig i sygeplejerskernes egen selvforståelse. Begrebet improvisation understøtter opretholdelsen af en ideel forestilling om sygeplejersken som en særlig forbilledlig person, samtidig med at det i et vist omfang retfærdiggør afvigelsen fra samme ideal. Den enkelte kan både se sig selv som en god sygeplejerske og bevare det ideelle billede af samme, selvom afstanden mellem de to er enorm. Dermed berører improvisation også sygeplejerskernes professionelle identitet. Det tilbyder en måde at komme overens med bevidstheden om, at det ikke kan lade sig gøre at leve op til forestillingen om den ideelle sygeplejerske.

Improvisation som rutine

Hvis man kigger nærmere på den praksis, der betegnes som improvisation, er den så uforudsigelig og spontan, som ordbogsdefinitionen af begrebet indebærer? Jeg mener, at der nærmere er tale om improvisationsrutiner, som reducerer uforudsigeligheden i sygeplejerskernes arbejdssituation.

I professionelt arbejde er der, som sagt, altid afvigelser fra teoretiske og tekniske forskrifter. Disse afvigelser er naturligvis mere åbenlyse i institutioner, hvor de nødvendige ting og folk ikke er tilgængelige. Det er derfor ikke overraskende, at de praksisser, som sygeplejerskerne omtaler som improvisation, ofte er hverdagsforeteelser. Det vil sige, at sygeplejerskerne udfører deres opgaver og „improviserer“ på præcis den måde, som de altid gør, og tit også som alle andre gør. Så selvom begrebet improvisation får en særlig prægning, når det drejer sig om opgaver af usædvanlig og særlig indviklet eller akut karakter, så er der i langt størstedelen af tilfældene tale om rutinehandlinger, som gør opmærksom på, at nok er forholdene utilstrækkelige, men dog så stabile, at „korrigerende“ arbejdsgange kan etableres. Rutine betegner her en bureaukratisk form, en måde at organisere arbejdet på. Samtidig henviser det til et repetitivt handlingsmønster, en vedtagen måde at løse specifikke opgaver på i den institutionelle sammenhæng.

Rutiniseringen af arbejdsopgaver er en grundpille i bureaukratisk praksis. Afviklingen af opgaver i bestemte sekvenser og efter etablerede regler sikrer ensartethed, kontinuitet, hurtighed og beregnelighed (Weber 1994:26-7). Udviklingen af rationelle rutiner er således en måde at effektivisere praksis på. Også på et hospital som Tororo Hospital er der en række faste forløb, som strukturerer det daglige arbejde. Stuegang er fx et fast

indslag i formiddagen på hospitalet og foregår hver gang på stort set samme måde: Rækkefølgen af tilsete senge er den samme, spørgsmålene ligner hinanden, journaler opdateres hver gang osv.

Rutiner udgør desuden en form for organisatorisk hukommelse: en måde at opbevare og videregive institutionens specifikke operationelle viden på (Nelson & Winter 1992:6), hvilket er en vigtig pointe i forbindelse med institutioner, som fungerer under ressourcemæssigt pres, og hvor praksis i så høj grad afviger fra det teoretiske grundlag.

Rutiner må ikke forveksles med „arbejde efter bogen“: praksis, der følger de udstukne regler og standarder. Rutiner refererer til den måde, som opgaverne rent faktisk bliver løst på, også der hvor praksis afviger fra de formelle retningslinjer (op.cit.:15). Det, som fx kræves af kompetente sygeplejersker, er således ikke blot et kendskab til den teoretiske og tekniske baggrund, som formidles i undervisningen, og den praktiske viden, som de har opnået gennem praktikdelen af deres studie, men også hvordan denne viden omsættes i den specifikke institution og tager hensyn til de vilkår, der kendetegner praksis netop der. Måder at improvisere på bliver institutionaliseret i det omfang, omstændighedernes omskiftelighed tillader det, og at tilegne sig disse improvisationsrutiner er en af de vigtigste færdigheder, sygeplejersker skal mestre, for at blive fuldgyldige medlemmer i sygeplejerskernes „praksisfællesskab“ (Lave & Wenger 1991). Det er tydeligvis ikke første gang, at sygeplejersken i det indledende eksempel binder droppet fast med en snor, som belejligt og sikkert ikke tilfældigt befinder sig i hendes lomme.

Her må vi minde os selv om, at afstanden mellem formelle, institutionelle mål og de praktiske muligheder for at opfylde disse mål ikke kun er et problem, som sygeplejerskerne på Tororo Hospital bakser med. Ej heller er det et særligt ugandisk, afrikansk eller tredje verdensfænomen. Det er et fundamentalt karakteristikon ved den særlige type institutioner, som Lipsky kalder „street level“-bureaukratier, dvs. offentlige institutioner, hvis ansatte har direkte kontakt med klienter, og hvis arbejde er karakteriseret ved udøvelsen af et professionelt skøn (Lipsky 1980:3). Det er fx sygeplejersker, lærere, politiet, dommere etc. Disse faggrupper er per definition under stadigt pres for at opfylde målsætninger, som ikke kan opfyldes med de midler som er til rådighed. Lipsky ser etableringen af rutiner som en slags strategi, der skal reducere kompleksiteten i arbejdsfeltet og give den enkelte ansatte et mål af kontrol over sit eget job (op.cit.:86).

Den sproglige betydning af improvisation er umiddelbart det modsatte af rutine. Men eftersom sundhedsvæsenet har lidt under ressourcemangel i mange år,¹⁴ er det at improvisere og bestemte måder at improvisere på i høj grad blevet institutionaliseret i det ugandiske sundhedsvæsen. Disse praksisser udgør således en stor del af de rutiner, som sætter Tororo Hospital i stand til at fungere til trods for de arbejdsforhold, der svækker udøvelsen af blandt andet sygepleje. Improvisationsrutiner er således ikke blot et svar på uforudsigelighed, de er netop med til at reducere denne uforudsigelighed og gøre den fagligt håndterbar.

Improvisation - tid og sted

Hvis der er tale om rutiner, hvorfor så insistere på at betegne praksis som improvisation? De praksisser, som kaldes improvisation, er selvfølgelig i nogen grad situationelle. De

er betinget af tid og sted, idet ikke alle hospitaler fungerer på samme vilkår, mangler de samme ting og folk eller har den samme sygdomsbyrde på samme tid. Men som vi har set, er improvisation både som begreb og praksis en integreret del af sygeplejefaget i Uganda – dvs. at improvisation også er et generelt fænomen, som ikke i sig selv er afhængigt af tid og sted.

Baileys definition af innovation er relevant i forhold til improvisation i denne kontekst: „Ordet ‘innovation’ omfatter konnotationer af diskontinuitet og pludselighed, tillige med en bevidsthed om det mål, der skal nås“ (Bailey 1973:9, min oversættelse). Begrebet improvisation, som det bruges af sygeplejersker på Tororo Hospital, antyder netop diskontinuitet og pludselighed. Og når sygeplejersker betegner deres praksis som improvisation, taler de ikke om en permanent eller uforanderlig måde at praktisere på. Det bibringer snarere praksis et skær af midlertidighed, på trods af at måder at improvisere på har udviklet sig til rutiner. Det er således tale om en temporalisering af praksis i modsætning til den diskursive atemporalisering, der normalt foregår i bureaukratiske institutioner, og som er en måde både at påkalde sig autoritet og fralægge sig ansvar på (Herzfeld 1992:164). Endvidere kan man læse en stedforankring ind i ugandiske sygeplejerskers brug af begrebet improvisation. Improvisation antyder her, at fraværet af improvisation findes – hvilket også udtrykkes direkte af sygeplejersker, der insisterer på, at netop deres institution er hårdere ramt af ressourcemangel end alle andre og dermed fordrer større kreativitet af de ansatte, selvom alle opgørelser vidner om, at hele det offentlige sundhedssystem er hårdt ramt trods mindre regionale udsving.

Forstår du, i dag er det meningen, vi skal have handsker på, når vi lægger et drop, men vi, der arbejder i denne del af landet, er nødt til at klare os uden. Men sygeplejerskerne på Mulago¹⁵ derimod, er privilegerede og har de handsker, de skal bruge (Grace, sygeplejerske).

Som sygeplejerske skal man tage sig af syge mennesker i omgivelser, der er gunstige for helbredelse. Men især Tororo Hospital er altid overfyldt, og bygningerne er ikke særlig velholdte. Og vi har heller ikke nok af de ting, vi skal bruge her på stedet. Du ved, hvad du skal gøre for at hjælpe patienten, men det kan bare ikke lade sig gøre. Så arbejdet er ikke, som det burde være – vi sygeplejersker er nødt til at improvisere. Det er faktisk et problem i hele landet i modsætning til der, hvor du kommer fra (Ruth, oversygeplejerske).

Således gestaltes improvisation som et delvis lokalt fænomen, der som regel er forbundet med en institution, men som også – alt efter perspektiv – kan gælde for distriktet, regionen eller hele landet, hvis sammenligningen gælder resten af Afrika eller verden udenfor.

Når bestemte former for praksis således fæstnes i tid og rum – temporaliseres og lokaliseres – fremmaner det en form for undtagelsestilstand og en benægtelse af status quo som en permanent situation. Samtidig holder det muligheden åben for en forbedring af de tilstande, der skaber behovet for improvisation og henviser indirekte til andre steder eller tider, hvor rigtig sygepleje er/var en reel mulighed.

Improvisation som nostalgi

Improvisation omtales som sagt af sygeplejerskerne som et uvelkomment fænomen.

På spørgsmålet om, hvordan sygeplejefaget har ændret sig gennem årene, lød svaret ofte:

Dengang havde vi alt det, vi havde brug for, og vi vidste altid, hvad vi skulle gøre. I dag kan vi ikke gøre andet end at improvisere. I dag er vi ikke lige så glade for at være sygeplejersker som dengang (Helen, sygeplejerske).

Da Uganda blev uafhængigt i 1962, efterlod den engelske kolonimagt et relativt velfungerende sundhedssystem, som efterfølgende blev ødelagt under Ugandas mange år med politisk og økonomisk ustabilitet. Sundhedssystemet er langsomt kommet på fode igen, men folk oplever alligevel, at kvaliteten af ydelserne stadig er under al kritik. Folk, som husker tresserne (og mange, som ikke gør) – det gælder både patienter og ansatte – ønsker sig gerne de små 40 år tilbage i tiden, når talen falder på Ugandas hospitaler og sundhedscentre i dag, også selvom det samlede antal af institutioner og den tekniske viden og kunnen i dag overstiger, hvad sundhedssystemet kunne byde på dengang. Historien om sundhedssystemets forfald er en vigtig del af den folkelige diskurs om Ugandas offentlige ydelser. For sygeplejerskerne spiller aids også en rolle, fordi sygdommen er kronisk og berører en stor del af patienterne. Aids har forstyrret idealerne for god sygepleje og gjort den faglige indsats næsten nyttesløs:

I dag har sygepleje virkelig ændret sig. Det er ikke som i gamle dage. Nu hvor der er aids kan vi ikke redde liv mere. Vi forlænger liv til ingen nytte. Man ved, patienten ender med at dø til sidst, og man ser hende komme tilbage til hospitalet igen og igen, mere syg hver gang. Så prøver man at hjælpe, og når hun har det lidt bedre, tager hun af sted igen. Man ved bare, at det ikke varer ved (Helen, sygeplejerske).

Hvis man regner lidt på sygeplejerskernes udsagn om „gamle dage“, kan fagets gyldne periode lige så godt ligge i 80'erne som i 60'erne, selvom der unægtelig var enorm forskel på de to perioder. „Dengang“ er en nostalgisk fortælling om en anden, svunden tid, hvis kvaliteter ikke længere findes og måske aldrig fandtes, men som er med til at forme, hvordan den enkelte sygeplejerske begriber sin situation og sin professionelle rolle.

„Nostalgi handler om relationen mellem den individuelle biografi og grupper eller nationers biografi, mellem personlig og kollektiv hukommelse [memory]“, skriver Svetlana Boym (2001:XVI), og både den enkelte sygeplejerskes og hele fagets længsel efter den optimale faglige situation, hvor sygeplejersker havde mulighed for at leve op til deres egne idealer, indskrives i en kollektiv fortælling om „de gode gamle dage“, da Uganda stadig så ud til at være på ret kurs mod en moderne afrikansk stat, før „regimernes tid“ og før aids-epidemien.

Boym fortsætter:

Nostalgi er et opgør med den moderne idé om tid, tid som historie og fremskridt. Nostalgi er ønsket om at tilintetgøre historien og forvandle den til en privat eller kollektiv mytologi, at tage på besøg i tid, som var den et sted [to revisit time like space], at nægte at overgive sig til tidens uigenkaldelighed ... (op.cit.:XV, min oversættelse).

„Gamle dage“ står i skarp kontrast til nutiden, hvor den virkelighed som faget praktiseres i, modsætter sig al idealisering, og dermed skriver begrebet improvisation sig også ind i et nostalgisk oprør mod uafhængigheden og moderniseringens brudte løfter (jf. Ferguson 1999). Med improvisation begrædes tabet af disse idealer, samtidig med at udtrykkets temporære dimension rækker både bagud i historien og ud i fremtiden med en forestilling om bedre tider.

Konklusion

Begrebet improvisation, hvis institutionelle og sociale kontekst jeg har udforsket i denne artikel, kan fortælle os om sygepleje i Uganda fra to perspektiver. På den ene side udtrykker improvisation sygeplejerskernes opfattelse og håndtering af deres arbejds-situation. På den anden side udtrykker deres brug af begrebet også en positionering i en større fortælling om sundhedssystemet i Uganda. Improvisation er dermed også meningsskabende på to forskellige niveauer.

Ved at omtale konkrete praksisser som improvisation anerkender både studerende og uddannede sygeplejersker, at deres faglige praksis adskiller sig fra „rigtig sygepleje“.

Begrebet improvisation kan derfor forstås som deres forsøg på at slå bro over afstanden mellem idealer for sygeplejepsikis og identitet og virkelighedens begrænsninger og fordringer. Det giver mulighed for en diskursiv legitimering af praksis og dermed en opretholdelse af de centrale idealforestillinger om, hvad sygepleje og sygeplejersker er. For de ugandiske sygeplejersker bidrager begrebet improvisation således til at konstituere et arbejdsfelt, som kan håndteres og berettiger deres faglige rolle og indsats.

En stor del af diskussionen om sundhedsydelse og sygeplejersker i Uganda handler om, hvordan det har været, burde være og forhåbentlig bliver igen på et tidspunkt. Når ugandiske sygeplejersker bruger begrebet improvisation om deres arbejde, tager de livtag med denne diskussion. Deres kritik af sundhedssystemets udvikling, den nostalgiske længsel efter de gode gamle dage og forhandlingen af, hvordan praksis er knyttet til tid og sted, kan forstås som sygeplejerskernes indsats for at positionere sig selv og deres fag i en større samfundsmæssig og historisk kontekst. Og måske for at tilkæmpe sig en platform, hvorfra de kan være med at definere rammerne for deres handle, selvom de er aktører i en institutionel og administrativ sammenhæng, hvor deres perspektiv kun sjældent høres.

Noter

1. Jeg bruger begrebet praksis i en smal betydning, som refererer til den praktiske del af det professionelle felt, der, hvor faglig viden og teknikker udmøntes i konkrete handlinger og interaktion med brugere, i dette tilfælde patienter.
2. Materialet til denne artikel stammer fra et 10-måneders-ph.d.-feltarbejde, der foregik på en sygeplejeskole i byen Jinja og på Tororo Hospital, og som fokuserede på sygeplejerskers professionelle identitet.
3. Det ville utvivlsomt være frugtbart at forfølge begrebet improvisation videre ud i det ugandiske samfund. Det ser ud til, at improvisation, eller andre begreber, som minder om det, også betegner en generel livsstrategi, som går ud på at optimere de begrænsede muligheder, som tilværelsen byder en.

4. Paul Richards har foretaget en lignende sammenligning af afrikanske landmænds viden og kreative praksis med musikerens evne til at improvisere og tilpasse sit musikalske input til omstændighederne ved den enkelte forestilling (Richards 1993).
5. Hospitalets administration, som venligt udleverede en kopi af inventarlisten, havde ikke registreret årstallet for opgørelsen, men mente, den var foretaget i 2000.
6. Denne ændring blev indført af præsident Museveni i forbindelse med valget samme år.
7. Uniformen bør også nævnes i denne forbindelse. Som det fremgår af det indledende eksempel, er det uniformen, som adskiller sygeplejersken fra patienterne og gør hende synlig på hospitalsafdelingen. Når sygeplejersken tager sin uniform på, iklæder hun sig sin professionelle rolle og autoritet (Pratt & Rafaeli 1997). Manglen på eller nedslidningen af uniformer bliver også nævnt, når sygeplejerskerne giver udtryk for en usikkerhed med hensyn til deres faglige position og autoritet.
8. Ressourcemangel og personalefravær er ikke kun et problem i sundhedssektoren, men i hele det offentlige apparat og på alle niveauer.
9. Mange af disse ngo'er tilbyder forskellige former for hjælp til aids-patienter, fx test, rådgivning og behandling. To af de største er TASO og AIC.
10. Se Fabienne Knudsens artikel i dette nummer for en detaljeret diskussion af de former for viden, som er på spil i forbindelse med praksis.
11. Denne tendens er blandt andet udmøntet i udformningen af curricula for sygeplejerskeuddannelsen samt i etableringen af en BA-grad i sygepleje. Se Hagell (1989) og Rispel og Schneider (1991).
12. Denne kritik er ofte situationel og handler om, hvordan det er at være bruger af sundhedsydelser. I andre sammenhænge udtrykkes den respekt og status, som tildeles uddannede, også i forhold til sygeplejersker, og selve faget regnes for et attraktivt alternativ til det medicinstudie, som kun de færreste har midler eller karakterer til at opnå.
13. Denne kategorisering af handlinger som henholdsvis improvisation eller mangel på omsorg og korrupsion er ikke kun foranlediget af mine spørgsmål og heller ikke kun et stridspunkt mellem sundhedsarbejdere og patienter. Forhandlingen af kategorier finder også sted på interne møder og i andre fora, hvor sygeplejersker diskuterer disse anklager og endog anklager hinanden.
14. Nogle perioder har været værre end andre, fx Amins regime fra 1971 til 1979. Men selvom den nuværende regering under præsident Museveni har lagt sig i selen for at højne niveauet af de sociale ydelser, er der ikke umiddelbart udsigt til, at sundhedsvæsenet får stillet de nødvendige ressourcer til rådighed.
15. Mulago Hospital er Ugandas største hospital og ligger i hovedstaden Kampala.

Litteratur

- Bailey, Frederick G.
1973   Debate and Compromise. The Politics of Innovation. Oxford: Basil Blackwell.
- Bourdieu, Pierre
1990   Outline of a Theory of Practice. Cambridge: Cambridge University Press.
- Boym, Svetlana
2001   The Future of nostalgia. New York: Basic Books.
- Ferguson, James
1999   Expectations of Modernity. Myths and Meanings of Urban Life on the Zambian Copperbelt.
Berkeley: University of California Press.
- van der Geest, Sjaak & Susan Whyte
1989   The Charm of Medicines: Metaphors and Metonyms. Medical Anthropology Quarterly
3(4):345-65

- Hagell, Elizabeth I.
1989 Nursing Knowledge: Women's Knowledge. A Sociological Perspective. *Journal of Advanced Nursing* 44:226-33.
- Herzfeld, Michael
1992 *The Social Production of Indifference. Exploring the Symbolic Roots of Western Bureaucracy.* Chicago: The University of Chicago Press.
- Kyaddondo, David & Susan Reynolds Whyte
2003 Working in a Decentralized System: A Threat to Health Workers' Respect and Survival in Uganda. *International Journal of Health Planning and Management* 18:329-42
- Lave, Jean & Etienne Wenger
1991 *Situated Learning. Legitimate Peripheral Participation.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Lipsky, Michael
1980 *Street-level Bureaucracy. Dilemmas of the Individual in Public Service.* New York: Russell Sage Foundation.
- Melia, Kath
1987 *Learning and Working. The Occupational Socialization of Nurses.* London: Tavistock Publications.
- Nelson, Richard R. & Sidney G. Winter
1992 *Organizational Capabilities and Behavior. I: Nathalie Lazaric & Edward Lorens (eds.): Knowledge, Learning and Routines. Vol. II.* Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Oxlund, Bjarke
2001 "What they want most is money". Anklager, adfærd og deltagelse i et lokalt sundhedssystem analyseret ud fra et tillidsperspektiv. *Specialerækken nr. 174.* Institut for Antropologi, Københavns Universitet.
- Pratt, Michael G. & Anat Rafaeli
1997 Organizational Dress as a Symbol of Multilayered Social Identities. *The Academy of Management Journal* 40(4):862-98.
- Richards, Paul
1993 *Cultivation: Knowledge or Performance? I: M. Hobart (ed.): An Anthropological Critique of Development. The Growth of Ignorance.* London: Routledge.
- Rispel, Laetitia & Helen Schneider
1991 Professionalization of South African Nursing: Who Benefits? *International Journal of Health Services* 21(1):109-26
- Schön, Donald
2001 [1983] *Den reflekterende praktiker. Hvordan professionelle tænker, når de arbejder.* Århus: Forlaget Klim.
- Wallman, Sandra
1979 *A Social Anthropology of Work.* London: Academic Press.
- Weber, Max
1994 [1922] *Magt og bureaukrati. Essays om politik og klasse, samfundsforskning og værdier.*

LOTTA BJÖRKLUND LARSEN

SVART ARBETE, VITT ARBETE

Hur lite skit i hörnen blev ett rent helvete

Svart arbete och motsatsen vitt är en dikotomi, till synes lätt avskiljd med en tydlig gränsdragning. Liksom kontrasten mellan svart och vitt verkar gränsen tydlig – normativ och väldefinierad, skapad av lagar och regler. Men svart arbete är bara en av många handlingar som anses legitima och tolereras av samhället även om de i juridisk mening är felaktiga. Människor som köper svart arbete, vilket är en legal och kontextuell definition av betalt arbete i Sverige, utmålas ofta av media, politiker och andra beslutsfattare som omoraliska och fuskare, men också som giriga eftersom de anses ha råd att betala vitt. När acceptansen för svart arbete är, enligt statistiska undersökningar, tämligen utbredd i det svenska samhället (Rappe & Strannegård 2004:55; Wibe 2003:9), så är det kanske inte på medborgarnas bristande moral som skulden skall läggas? Istället kanske man kan fråga sig varför människor tillåter sig att ifrågasätta statens lagar och regler i vissa av sina ekonomiska transaktioner? Är hälften av svenskarna i grunden omoraliska och delar av en „svensk fiffelkultur“? Köper de svart arbete „bara för att det är billigare“ eller är det andra processer som är igång?

Denna artikel handlar om ett fall av så kallad svart städning där de inblandade, både städerskan och köparna, hade oturen att åka fast. Uppskattningsvis 90,000 hushåll köpte svart städning 1997 (SOU 1999) och 10 gånger så många hade önskat betala för hjälp med hushållsarbetet då och då (Rappe & Strannegård 2004:49). Dessa köpare ger röst åt vad som verkar vara tämligen vanliga handlingar i dagens Sverige, där utgångspunkten är att köparna driver efterfrågan (Miller 1995; Narotzky 1997). Studien baseras på dessa köparens argumenterande och handlingar och hur de påvisar en ekonomisk rationalitet, både i förhållande till deras syn på arbete men även till de legala och etiska restriktioner och möjligheter som omvärlden bjuder dem. Frågor som skall adresseras är hur ser de på vit respektive svart städning och varför just städning i hemmet är kontroversiellt som köpt arbete? Varför tillåter de sig att köpa städning svart och hur rättfärdigar de ett medvetet lagöverträdande? Hur skapar och reproducerar de en för dem acceptabel gråzon på fel sida av lagen? Slutligen, var tar gråzonen slut – under vilka förhållande är det fel att köpa svart städning? Hur definierar de gränsen mot det oacceptabla, felaktiga och kriminella?

Många studier av svart arbete och informell ekonomi har gjorts av dem som producerar (t.ex. Fernandez-Kelly & Garcia 1989; Hart 1982; Leonard 1998; Mars

1982). Det finns få jobb för invandrare utan svenska formella utbildningar och kvalifikationer och ännu värre är det för de uppskattningsvis 30,000¹ irreguljära immigranter som nu antas finnas i Sverige. För dem återstår enbart den svarta arbetsmarknaden. Men varken dessa tidvis grovt utnyttjade människor, en på helgerna extraknäckande hantverkare vid sidan av sitt heltidsjobb eller en tillfällig „gästarbetare“ som Sonia nedan skulle ha något arbete om det inte fanns köpare till tjänsterna. Empirin i denna artikel bygger på intervjuer med några av köparna (här kallade Anna, Karin och Susanne) samt studier av tidningsartiklar och domar i ett fall av antagen svartstädning, som skapade stora tidningsrubriker våarna 2003 och 2004.²

Bakgrund

Våren 2003 åtalades sex kvinnor i Göteborgs södra förorter för att ha betalat en litauisk kvinna, vi kan kalla henne Sonia, för att ha städlat hemma hos dem. Varken Sonia eller någon av köparna hade betalat skatt, avgifter eller moms på denna ersättning. Sonia var i Sverige utan arbetstillstånd och hade övertagit en annan städerskas kontakter till ett antal familjer. Av en tillfällighet upptäcktes hon av poliser som spanade efter en polsk städning och hade fått tips om svartstädning i ett radhusområde. De frågade en kvinna som skakade mattor utanför ett hus om hon visste något om detta. Kvinnan var Sonia och eftersom hon inte kunde tala svenska speciellt bra svarade hon inte. Polisen hittade på så sätt det som antogs vara ytterligare en olaglig städning. I det här fallet var det en städerska från Litauen som arbetade åt sammanlagt 18 familjer i Göteborgsområdet (Svenska Dagbladet (SvD) 6 september 2004).

Sonia hade städlat 2-3 timmar i respektive hem ungefär varannan vecka, något som hade pågått under 1-2 år enbart avbrutet av kortare perioder då hon reste tillbaka till Litauen. För dessa 2-3 timmar fick Sonia mellan 200-250 kr per gång. Hon hade familj i Litauen och kunde enligt uppgift skicka hem ca 1000.- kr. i veckan till sin make och två barn. Sonia åtalades i svensk tingsrätt, fick dagsböter och reste hem på egen bekostnad (Dagens Nyheter (DN) 7 maj 2003). Några av kvinnorna som anlitate Sonia åtalades också och fyra av dessa fälldes i tingsrätten för „brott mot utlänningslagen“. Straffet blev 50 dagsböter à ca 70 kr samt en extra avgift motsvarande som högst ett basbelopp (38,600 kr.), eftersom de ansågs ha haft „utlänning i sin tjänst fastän denne inte har arbetstillstånd“ (t.ex. Dom B4011-03, Göteborgs tingsrätt). De flesta av dem begärde resning i hovrätten där de friades följande vår eftersom Sonia inte kunde anses som anställd. Den friande domen baserades på argumenten att „[Sonia] utfört städningen såsom egenföretagare“ eftersom hon „har inte varit i underordnad ställning“ och att „betalningen som i sin gick i sin helhet utgivits henne [Sonia]“ (Dom B3148-03, Hovrätten för västra Sverige) och „tycks dessutom på motsvarande sätt ha städlat hos andra familjer“ (Dom B3149-03, ibid.).

Svart arbete och vitt arbete

I samband med att målet gick upp i tingsrätten, formulerade media rubriker som „svart-arbete“, „utnyttjande“, „knappast rumsrent“, „städhärva“ och till och med „slavarbete“

då det blandades samman med en grupp städerskor från Polen som en mellanhand förmedlat till ett större antal Göteborgsfamiljer. Dessa två fall visade sig vara orelaterade men gav en god kontrast mellan olika exempel på så kallad svart städning.

I och med hovrättens friande dom var inte köpet av detta arbete olagligt. Men var det heller inte svart? Kvinnorna åtalades inte för att ha utnyttjat svart arbete, men som en av kvinnorna sa i en intervju „jag visste att jag anlidade svart arbetskraft, men jag hade ingen aning om att jag bröt mot utlänningslagen“ (Göteborgsposten (GP) 7 maj 2003). Anna berättade för mig om sitt samtal med polisen att „vi har ju inga kvitton, men vi hade ju heller inget avtal om att det var svart eller inte. För det var 100 kr i timman [hon fick], det är en rimlig summa som man kan betala skatt på.“ Susanne var med sina barn på sin lediga dag istället för att städa, „då hade jag vår sociala måndag kallar jag det för, istället för att städa“. Utan kunskap om domen och det juridiska efterspelet som skapade detta „fall“, skulle nog de flesta svenskar kalla det för svart arbete liksom tidningsrubrikerna gjorde. Det finns många aspekter på svart arbete och just svart hemstädning är för många varken nedsättande eller nödvändigtvis felaktig. Som en insändare kommenterade det första åtalet mot en av kvinnorna „Så du kvinna som blev dömd 20 maj, räta på ryggen, dina barn är viktigare än en paragrafridande tingsrätt“ (GP 26 maj 2003).

Vad är då svart arbete? Arbete betyder till att börja med primärt tre olika saker (Spittler 2001:16566). För det första är arbete en handling, det är människan och natur/miljö i någon typ av samarbete, där synonymerna indikerar olika aspekter på vad som drivit arbetsinsatsen: verksamhet, sysselsättning, jobb, kneg, göromål, gärning, insats, värv, förvärvsarbete, ansträngning, möda, strävan, knog, slit, uppgift. Antropologiska studier av denna syn på arbete resulterar ofta i funktionalistiska analyser av hur människor skapar sig ett liv genom arbete i olika kontexter och kulturer. För det andra är arbete något materiellt, en utförd handling som har lett till att delar av naturen förädlats och blivit någon slags produkt eller resultat. En produkt som är mer eller mindre konstfärdigt utförd; ett alster, verk, utförande, opus, skrift, konstverk. Den tredje aspekten på arbete är en struktur, aktiviteter man förhåller sig till och är delaktig i som individ oavsett om det är anställning, volontärarbete, slaveri eller eget företagande. Arbete på detta sätt blir ett yrke, en befattning eller anställning och en del av människans identitet (Kondo 1990; Willis 1977), i egna och andras ögon. Slutligen är arbetet också en plats, en lokalitet där människan vistas i egenskap av att utföra sitt arbete, något utanför hemmet. Det som ses som arbete är det som görs utanför hemmet, ofta som en social relation (Wadel 1979:371).

Synen på arbete är för dessa kvinnor ganska lika. För Susanne är arbete nog när man betalar skatt, när man får lön för ett riktigt arbete. Men hon tillägger att man också jobbar hemma. Anna är inne på samma väg och delar upp arbete mellan det avlönade och det oavlönade. Karin tycker att det framförallt är att byta tid mot pengar, men säger samtidigt att det också finns oavlönat arbete. Arbete har framförallt en ekonomisk betydelse. Det är en typ av anställning som man får lön för, vilket är överlevnadsmedel och ger samtidigt en anknytning till samhället. Arbete i dagligt tal är någon typ av anställning, där vissa väldefinierade uppgifter utförs för en ekonomisk ersättning. Det ekonomiska är i fokus i det moderna samhällets syn på arbete, eftersom arbete genererar pengar till arbetarens överlevnad. Både till privatkonsumtion men en del av lönen går till skatter och avgifter som samhällsinstitutionerna använder till välfärdstjänster. Alla

uppgifter som utförs utan ersättning ses inte som „riktigt arbete“ utan är dolt (op.cit.:367). Dessa arbetsuppgifter genererar inte pengar, varken till den enskilde eller till samhällsinstitutionerna.

Arbete som ersätts omnämns sällan som vitt i Sverige. Arbete är normen och försiggår i någon form av etablerad relation till andra människor, reglerad av olika samhällsinstitutioner, lagar och avtal. Avvikelse till dessa regleringar är svart arbete, men utförs alltid för någon; en person, ett företag eller en organisation. Svart arbete definieras av utanförskap till lagar och regler (Leonard 1998), är i högsta grad kontextuellt och nationellt och blir följaktligen allt det arbete som på något sätt ersätts utanför de legala ramarna. Betydelsen beror inte på slutprodukten utan hur, var och av vem tjänsten produceras och distribueras (Castells & Portes 1989:15) och i Sverige inte minst på hur den ersätts (Skatteverket 2004). Just svart ger känslan av något smutsigt, dolt och försiggår i skymundan. I verkligheten ger mycket av det svarta arbetet sken av att vara formellt arbete. Relationen mellan den som utför och den som nyttjar tjänsten är enbart betalningen vilken döljs för myndigheter och institutioner.

Det svenska Skatteverket definierar svart arbete som „det arbete arbetstagare och företagare utför mot ersättning som, trots att den beskattas, inte redovisas till skattemyndigheten“ (RRV 1997:17).³ Det är alltså allt det arbete som inte ingår i skattebasen, i detta fall det „vanliga svartandet“ (Bergström & Gidehag 2003:16), aktiviteter som i sig inte är lagstridiga men genom betalningssättet blir olagliga. Beroende på hur arbetstagare och företagare definieras, kan det även omfatta olagliga aktiviteter som prostitution, smuggling, häleri. I fokus är fördelningen av ersättningen; om det är „vid sidan om“, „utan faktura“, „mörkat“, „rostfritt“, „på trekvarten“ eller „KUMRIF“ (kontant utan moms rakt i fickan) eller om å andra sidan staten får sin lagenliga del med moms, arbetsgivaravgifter och inkomstskatt. Det är inte enbart betalning som avses i offentliga definitioner, andra exempel på svart arbete anses också vara byte av tjänster och varor mellan småföretagare och hantverkare (SOU 1999:349), det vill säga där betalningssättet skulle ha kunnat vara pengar.

I antropologiska studier har svart arbete ingått i det som kallas den informella ekonomin. Informell ekonomi är de aktiviteter vilka äger rum utanför statens regleringar, som inte kan mätas och som ursprungligen användes för att beskriva överlevnadsstrategier för fattiga människor i utvecklingsländer med korrupta och auktoritära ledarskikt (Hart 1982). Ett av huvudändamålen var att undvika byråkrati, godtyckliga lagar samt skatt. Termen användes snart på alla typer av ekonomier, som „en etikett för alla de aktiviteter som människor gör för att minska inkomstskillnader eller konsumtionsmöjligheter i den formella ekonomin“ (Smith 1989:314, min översättning) eller de transaktioner som inte (ännu) omfattas av lagar och regler. Svart arbete brukar anses som del av den informella ekonomin, den del av ekonomin som ligger utanför den reglerade, officiella och mätbara (Portes & Haller 2005:405). Den formella ekonomin blir de praktiker som styrs av samhällets lagar och regler, bland annat arbetsmarknads- och skattelagstiftning. Begreppet informell ekonomi är relativistiskt i förhållande till nationella lagar och regler, men en berättigad fråga är om det finns en underliggande generell kausalitet, driven av behov och praktiker som liknar varandra?

De människor som främst varit i fokus är de utsatta, de som kämpar för överlevnad på samhällets nedre del och beskrivits som utnyttjade (bl.a. Hart 1973; Fernandez-Kelly & Garcia 1989). Informell ekonomi har även använts som begrepp över det arbete

som utförs i västerländska hushåll avsett för egen produktion (Gershuny 1988). Drivkraften är i detta perspektiv inte överlevnad utan medelklassens tidseffektivisering. Detta hemarbete erkänns inte eftersom det inte kan mätas, utan beskrivs som dolt arbete (Wadel 1979). I ett modernt välfärdssamhälle balanserar människor mellan olika praktiker i samband med sin anställning, ibland på gränsen till det olagliga och svarta. I den egna privata arbetsinsatsen, i byte av tjänster eller genom att mer eller mindre medvetet nyttja och utnyttja „fringe benefits“. Människor handlar via internet, på loppmarknader eller från fruktstånd längs vägarna på sommaren för att få det specifika eller billiga, väl vetande om att det är transaktioner som legalt befinner sig i gråzonen. Lagar, regler och skattesubventioner och förhållande till andra ekonomiska transaktioner mellan det privata och offentliga gör att köp av arbete situationellt kan vara vitt eller svart – eller ofta befinna sig i gråzonen. I media och i dagens politiska diskurs utmålas ofta den s.k. överklassen som köpare, men överlag visar den mesta forskningen om svart arbete inte på skillnader i social tillhörighet, utan „alla“ anses mer eller mindre involverade i svart arbete (Williams & Windebank 1998:83) och fenomenet existerar på tvärs av samhällsstrukturerna (Castells & Portes 1989:12).

Antropologiska studier utgår inte ifrån det normativa och lagenliga, utan är ett erkännande om existensen av kulturella villkor som människan lever i (Hastrup 1992:12). Människor måste förhålla sig till de lagar, regler och normer i samhället hon lever i, men i motsats till de offentliga utredningarna anser deltagare i det svarta arbetet inte sig själva som omoraliska. Den enskilde arbetarens motiv för att fuska har snarare beskrivits som möjligheter att ta för sig inom de strukturer som olika yrken och arbetsplatser tillåter (Mars 1982). Om man inte tar för sig, är man inte ärlig utan korkad (Pardo 1996:27) och att när alla andra gör det, varför skall då inte jag (Henry 1978:49)? Nyckeln till att beskriva den informella ekonomin är inte att beskriva de olika aktiviteterna i givna ögonblick utan den grundläggande dynamik som gör svart arbete möjligt och även ger incitament till detta (Sassen 1993:2292). Svart arbete⁴ är inte en avgränsad enhet, utan en formbar process som resulterar i kontroverser mellan statliga institutioner, finansärer, arbetare (Fernandez-Kelly & Garcia 1989:248), men även konsumenter då de motiverar den illegala informella ekonomin (Laurin 1986:375; Narotzky 1997:103).

Deltagandet i den informella ekonomin det kan också vara ett explicit undvikande av alltför omfattande regelsystem (Portes & Haller 2005). Om vi för närvarande har stor ökning av olika slags regler, en „regelexplosion“ i samhället (Ahrne & Brunsson 2004), frågar de sig om antalet „frakturer“ också kommer att öka i framtiden? Bland de lagar och regler som skapar flaskhalsar, på tvärs av behov och etablerade praktiker, befinner sig svart arbete. Här avses inte enbart köpet av svart arbete utan även utförandet. Samhälleliga flaskhalsar är en av de faktorer som driver det svarta arbetet. Informella ekonomiska praktiker existerar och återuppstår i den formella ekonomins restriktioner och brister, oavsett typ av ekonomiskt system. Flaskhalsar skapar „marknader“ för tjänster och gentjänster (Abrahams 1999:157), något både Pardo (1996) och Ledeneva (1998) visar tydligt med exempel både från det kristdemokratiska och kapitalistiska Italien och från före detta Sovjetunionens kommunistiska plansystem. Det delvis evolutionistiska tänkandet som ursprungligen präglade studier om informell ekonomi (en ekonomisk informella sektor står i relation till den makroekonomiska utvecklingen) kommer här åter på skam, även om den informella ekonomins relativa storlek är större i utvecklingsländer än i de etablerade välfärdsstaterna (Portes & Haller 2005:406).

En gräns för det acceptabla användandet av svart arbete som privatperson utkristalliseras mellan den som utför arbetet och vad arbetet resulterar i. De flesta människor verkar överens med samhällsinstitutionernas lagar och regler avseende arbetets innebörd. Det är få som accepterar prostitution, häleri och andra kriminella aktiviteter, där själva tjänsten är illegal och därför per definition hamnar utanför det „vanligt svartandet“. Barn eller slavarbete är för de flesta ännu mer avskryvligt, men kan även det också rymmas under paraplyet svart arbete. Arbetet och den som utför arbetet måste vara synligt oacceptabelt för att konsumenterna skall avskräckas. Mycket av vår dagliga konsumtion av varor kanske har producerats under förfärliga förhållanden,⁵ men det är något vi kan blunda för eftersom det enbart är produkten som köps. Den moderne konsumenten ser sällan arbetsprocessen. Det acceptabla uttrycks även subtilt i graden av kunnande och platsen där arbetet utförs. Gränsfallet är reparationer för privatpersoner där yrkeskunnandet bedöms nödvändigt. Osäkerheten i hur arbetet skall utföras samt de eventuellt långsiktiga implikationerna av arbetet tas med i köparnas överväganden. Att få lagt plattor utanför huset kan bli billigare och blir något fel är det inte hela världen. Karin berättar „hantverkare har jag anlitat emellanåt. Men jag skulle inte gjort det om det var taket, det är för stort. Jag ju haft kontakter genom jobbet, men jag skulle heller aldrig kontakta nån genom tidningen och fått gjort jobbet svart. Utan bara genom kontakter, bara på rekommendation. Annars skulle jag aldrig vågat. Men det kan vara alldeles hopplöst att t.ex. få tag på en rörmokare. En kompis har försökt få hem folk i ett halvår, deras kran droppade i köket och då ringde jag min kontakt som fixade den åt dem“.

Den skarpa gränsdragningen mellan svart och vitt arbete som detta rättsfall skulle illustrera var alltså missvisande. Däremellan finns många olika typer av arbetsinsatser som ersätts på olika sätt; vän- och gentjänster (Abrahams 1999), välgörenhetsarbete (Hart 2001), byteshandel och loppmarknader (Sampson 1986:25). Dessa arbetsinsatser är inte reglerade och i det glidande gränslandet hamnar också arbetsutbyten som i gemene mans mun är svart, men av allmänheten accepterat. Anna sa att hon nog skulle ha tagit hjälp av Sonia oavsett om hon vetat att det var vitt eller svart. Däremot hade hon inte gjort det om hon vetat att Sonia saknade arbetstillstånd, „för sånt är man ju rädd för“. Men Anna tycker att hon har rent mjöl i påsen. Hon hade, då detta hände, två små barn, jobbade heltid i vården och var alldeles slut efter en dag på arbetet. „Jag tycker nästan att jag gjorde samhället en tjänst [när jag köpte städning på detta sätt]. Jag menar, jag kunde ha blivit sjukskriven och utbränd och så. Dessutom fick hon [Sonia] hyggligt betalt, hon blev ju inte utnyttjad“.

Städning som arbete och kvinnogöra

Svart hemstädning är i dubbel bemärkelse en dold arbetsuppgift. Den döljs eftersom ersättningen hålls utanför statens och gemene mans kännedom, men också eftersom städning är del av det dolda arbetet, det som inte erkänns som riktigt arbete (Wadel 1979). Städning är både del av den legala informella ekonomin där hemmet är navet, men är också en anställningsuppgift som undergått många namnbyten för att höja statusen: piga, husa, kontors- och lokalvårdare, hygien tekniker och att ge företagservice. Städning är en för alla viktig samhällsfunktion, eftersom ostädad är hälsofarligt i långa

loppet. Vi blir sjuka av smuts. Städning är inget produktivt arbete, det skapar inte något utan är en reproduktion, ett underhåll av existerande ägodelar och återställande till status quo. Städning ger inget erkännande för ett gott genomfört arbete. Motsatsen noteras dock gärna i nedvärderande termer. Ostädat är smutsigt och den som inte städar är en slarver, snuskmaja eller ett svin. I jämförelse med de tidigare nämnda definitionerna på arbete är städning i det egna hemmet enbart arbete i handling. Även om inte alla vill, anser sig de flesta människor kunna städa – men det upplevs och förknippas ofta med något tråkigt, har ingen status och anses heller inte behöva något expertkunnande. Lite opportunt verkar det vara när kändisar i tidningsintervjuer „erkänner“ att de faktiskt är duktiga på eller gillar att städa. Hur vanliga är dessa och har de och tar de sig faktiskt tid? Det finns en skillnad mellan vad människor säger och vad de gör (t.ex. Holy & Stuchlik 1983:110).

Varför är det i Sverige accepterat att få städat på sitt arbete men inte i sitt hem? Att få städat i hemmet är kontroversiellt och en „känslomässigt laddad arbetsmarknadsfråga“ (Öberg 1999:161). Att få städat på kontorsarbetsplatsen är en självklarhet, på andra ställen som frisörsalonger och verkstäder är det något som lärlingar eller den minst yrkeskunnige ofta tar hand om. I hemmet skall man ta hand om sin egen smuts, även om „det har blivit mer rumsrent att anlita städhjälp – svart som vit“ (Ellinor Platzer, doktorand, Aftonbladet 5 maj 2004). Synen på hjälp i hemmen skiljer sig mellan de nordiska länderna och just diskussionen om hjälp med subventionerade hushållstjänster i svenska hem har nedvärderande kallats „pigdebatten“ (t.ex. Öberg 1999; Platzer 2004). Denna debatt för associationen till gamla tiders hierarkiska förhållande till pigan som var tillgänglig dygnets flesta timmar, boendes i hemmets minsta rum jungfrukammaren. Detta kan jämföras med Sveriges grannländer. Betald städning i danska hem anses mer accepterat efter den tidigare existerande „hjemmeserviceordningen“ eller som i Finland där man har infört ett avdrag för alla hushållsnära tjänster. „Men hade man höjt statusen, gjort detta till ett riktigt arbete, då skulle fler kunna köpa städning och det vore annorlunda“ menar Karin som inte kan förstå varför det skall anses fult att få hjälp i hemmet.

Är det rimligt att jämställa städning, vilka de flesta människor anser sig kapabla att utföra, med andra hushållsnära tjänster som reparationer och underhåll vilka kräver större kunskap? „Det är skillnad med hantverkare som har en kompetens jag inte har, men nånstans går det ju en gräns för hur mycket jag kan tänka mig att betala“ menar Karin. Det finns ett mervärde i arbetskunskapen, något som inte enbart tar sig uttryck i bruttolönen, men också i de då medföljande garantierna. Avståndet mellan eget kunnande och andras kunskap avspeglas i betalningsviljan. Det handlar inte enbart om anställningsförhållanden eftersom man också kan få vit städning i hemmet, utan vem som gör vad för vem i rollen som privatperson eller som anställd. Städning liksom hantverkaruppdrag är i stor utsträckning enmansgöra, med den skillnaden att det oftast är kvinnor som städar medan hantverkaren oftast är en man. Plats och uppdragsgivare spelar också roll, liksom kompetens i arbetsutförandet. „Alla“ anses kunna städa, däremot kan inte alla vara rörmokare eller elektriker. Dessa yrken omfattas av många regleringar, både i arbetets genomförande och i dess utförande.

Städning i hushållet (svart, vitt eller obetalt) utförs till största delen av kvinnor, oavsett vem som bor i hushållen. Det är lätt att tänka på detta fall som förlängning av den historiska dimensionen om städning som kvinnogöra, framförallt som städerska

men även som uppdragsgivare för andra städerskor (Rappe & Strannegård 2004; Platzer 2004; Öberg 1999). En av kvinnorna som åtalades, Karin, menar att köp av städning idag verkligen är en kvinnoaksfråga. Inte enbart för att det i de flesta familjer oftast är kvinnor som städar och gör det mesta hushållsarbetet, utan för att kvinnor nu också skall göra det, förutom det heltidsarbete de flesta redan har. „Det bästa vore ju om de tog bort moms och sänkte arbetsgivaravgifterna på de tjänster som är avsedda för privatpersoner. Man kan inte jämföra med hur det var förr. Jag menar, i dag jobbar de flesta heltid och någon måste ju städa“.

För närvarande (hösten 2005) finns ett så kallat statligt ROT-avdrag för underhåll, reparationer, om- och tillbyggnader i egna hem. Byggnade anses sätta fart på ekonomin, men rena serviceyrken som städning platsar ännu inte där (Öberg 1999:195). Dagsplatser för alla barn är en rättighet och kraftigt subventionerade för att möjliggöra heltidsarbete för alla. Diskussioner om lagstadgad delning av föräldraledigheten mellan makar böljar fram och tillbaka. Skulle det i samma anda också vara mer jämlikt att även subventionera hushållsnära tjänster? Samtidigt som den svenska jämställdhetspolitiken har lyckats få världens största andel av kvinnor i arbete utanför hemmet, så har den inte i samma utsträckning lyckats ändra på det oavlönade hushållsarbetets uppdelning mellan män och kvinnor, något Karin gav röst åt ovan. Just hjälp med städning i hemmet förblir en i Sverige kontroversiell fråga (Öberg 1999, Ernsjö Rappe & Strannegård 2004,) eftersom det använts aktivt av många samtidigt som det förtigits i den politiska debatten.

Sonia hade städlat i många familjers hem, men det var enbart kvinnorna i dessa som åtalades, eftersom de enligt polisen „var de som hade kontakt med den litauiska kvinnan“. Det var kvinnornas namn som stod i adressboken som hittats hos kontaktpersonen. Susanne, en annan av de åtalade kvinnorna, berättade att polisen sa till hennes man att hålla tyst i förhören med henne. „Min man tyckte det var jobbigt att det bara var jag som var anklagad, inte vi“ eftersom han kände sig i högsta grad delaktig i att köpa städning. Å andra sidan jämförde kvinnorna jag intervjuade ersättningen till Sonia och till motsvarande vitt städarbete, med den nettolön de själva får. Ingen av dem refererade till sin mans nettolön som i alla tillfällen var betydligt bättre (Aftonbladet 4 maj 2003). Städning som kvinnoaksfråga är inte bara en kvarlätenskap i historiskt perspektiv, den reproduceras här också i kontakten mellan kvinnor som både köpare och säljare och genom att kvinnor i allmänhet har den lägre inkomsten.

Betald städning utmålades i den politiska debatten som överklassfenomen, enbart förbehållet särintressen. I det här fallet slog kvällstidningarna upp rubriker som „90 rika familjer i stor städhärva“ eftersom de blandade samman de två fallen men hängde i samband med dessa rubriker ut inkomstförhållanden för dessa kvinnor och deras familjer. Karin: „Hade de varit folk i Angered eller Bergsjön hade det inte skrivits en rad i tidningen. Men när det nu var i Askim så skrev de om lyxvillor etc. Nu tog de foton av sandlådan, de [tidningarna] hade vinklat det så att man inte kunde se att det var radhus runt omkring“. Susanne berättade om ett telefonsamtal med sin syster i samband med att åtalet restes. „Jag sa till min syster, har du läst om den där städhärvan i tidningen? De där rika kärringarna i Hovås frågade hon. Det är jag sa jag. Hon höll på att svimma“.

Etiska och ekonomiska överväganden

Det var helt klart billigare att anlita den litauiska städerskan än att köpa tjänsten genom ett företag. Sonia bad om 70.- i timmen, hon skulle alltså städa ungefär 3 timmar för de 200.- hon begärde. De som använde Sonias tjänster hävdade att hon nog fick närmare 100.- i timmen eftersom hon inte var där mer än 2 timmar. „Men det var det värt“ menade Susanne. Anna tyckte att det var skönt att få avlastning och ersättningen var ungefär den samma hon själv tjänar. 100.- i timmen verkade vara en rimlig summa som Sonia kunde betala skatt på. „Argumentet om att städerskorna får slavlöner håller inte“ sa hon, „jag har inte bättre betalt efter skatt – snarare tvärtom“. Efter att Anna blev anklagad kontrollerade hon vad anställda i städfirmor tjänar och det är ca 70.- i timmen efter skatt.

Dock, som anställd skall lönen i ett välfärdssamhälle också täcka arbetsförsäkring och pensionspoäng (GP 28 april 2003), något som även egenföretagare bör betala. Om lönekostnaden skall jämföras brutto, skall givetvis sociala avgifter, inkomstskatt och moms ingå. Den italienske socialantropologen Italo Pardo har beskrivit hur individerna förhandlar sina ekonomiska transaktioner mellan medborgerliga rättigheter och skyldigheter (Pardo 2000:22). Något som inte tas med i argumentationen är just dessa skyldigheter. Men städning är något de flesta kan göra själv och kostnaden för tjänsten jämförs med den egna nettolönen. Att behöva arbeta tre timmar för att tjäna ihop till en timmes städning med faktura anser dessa kvinnor inte är rimligt. „Det får ju inte kosta mer än vad jag själv tjänar“ sade Karin. Själva tjänsten i sig kan tyckas utbytbar mot en annan tjänst, men inte totalsumman där en stor del går till administration och andra omkostnader, företagsvinst, arbetsgivaravgifter, skatt och moms.

Genom att få familjens hus städad köpte Karin sig tid, men hon skulle inte ha gjort det till vilket pris som helst. Tid spelar en viktig roll i diskussionen om arbete, vi mäter arbetstid i pengar. Lönen uttrycks för de flesta anställda som timpenning och denna timpenning jämför man med när man skall betala för tjänster som man själv skall göra. Att köpa städning genom ett företag skulle aldrig ha kommit på fråga för dessa kvinnor. Det hade varit alldeles för dyrt. Konsumentens tid anser de lika mycket värd som den som utför tjänsten när arbetet kan utföras av bägge. Därför tyckte både Susanne och Karin att det är oförståeligt att det är billigare för företag. De slipper betala moms på städningen och dessutom betalar ett företag sina fakturor med obeskattade pengar. Att köpa städning blir en del av ett företags bruttoomsättning. Egenföretagare med kontor hemma kan köpa sig städning utan moms. Företag definieras som producenter och kan därför kvitta momsen på utgifter mot den på intäkterna. Som privatperson är man slutkonsument och skall betala moms. För att köpa städning vitt, på liknande villkor som i ett rent bytesförhållande, bör man vara höginkomsttagare med 800-1000 kr i timmen.

Just synen på städning som byte, av en arbetstimma för någon annans arbetstimma, bestämmer också de åtalade kvinnornas syn på var gränslandet slutar. „Jag tyckte att det var jätteskönt att hon fick pengarna“ sa Susanne. „Att ingen mellanhand fick dem. Som de här polskorna, jag hade tyckt att det var hemskt. De fick 35 kr i timman och bodde sex stycken i en etta. Jag blir allergisk när jag hör om alla dem som blir utnyttjade“. Karin refererar också till den polska städhärvan „där kunderna betalade 70-100 kr per timme men tjejerna fick 30. Hon, den polska kvinnan som kallades hallicken av de

städerskor hon förmedlade till privatpersoner, betalade ju inga arbetsgivaravgifter utan tog mellanskillnaden själv. De bodde tydligen väldigt taskigt. Men den här tjejen som vi anlidade, hon stod helt utanför detta. Hon fick ju alla pengarna själva.“ Karin fortsätter „De här [polskorna] var kanske utnyttjade. Men kanske inte? Vi vet ju inte om det är bättre än vad de får hemma, det är så svårt. Vi tycker det är jättedåligt. De kanske är nöjda men kanske inte? Men det är taskigt att den som förmedlar tar så mycket emellan“.

Dessa tre kvinnor tyckte sig behöva hjälp med städningen. Susanne sa „att för mig var det skönt samtidigt som jag har tänkt att jag hjälpt henne“. Kvinnorna balanserade ekonomiskt tänkande med behov och önskemål och konsumerade som etiskt handlande människor (Luetchford 2005:401). Det var inte livsviktigt att få hjälp med städningen, men gav andrum i en hektisk vardag. Både Karin och Susanne tycker att det är fel och kriminellt om mellanhänder eller oseriösa företag utnyttjar människor som måste arbeta svart. Susanne återkommer gång på gång till utnyttjandet i vårt samtal med olika exempel. För henne går där en skarp skiljelinje till det oacceptabla. Just mellanhänder, förmedlare och mäklare beskrivs ofta som oetiska i antropologiska studier av ekonomiska relationer (op.cit.:398). De som arbetar, den som utför själva tjänsten är i motsats moraliska och pengarna de får för sitt arbete är välförtjänade. Acceptansen för hantverkare att tjäna lite extra vid sidan verkar vara utbredd, så länge de har ett „vitt arbete“ där de bidrar till det allmänna. „Varför skall man inte få tjäna lite extra pengar, lite vid sidan av?“ frågade Susanne retoriskt. Hon tillade att om man nu har en fast anställning och betalar avgifter och skatt på den, bör man så inte kunna ha möjlighet att tjäna in lite extra utan att allt går till skatt? Men här säger Karin emot, hon skulle „aldrig själv tänka sig att jobba svart vid sidan av, inte med sånt som är mitt yrke“.

I forskning om informell ekonomi anses en av de samhällsekonomiska konsekvenserna med svart arbete vara att konkurrensen snedvrids (t.ex. RRV 1997:76). De företag som håller sig inom den formella sektorn riskerar att trängas ut av dem som mer eller mindre befattar sig med svart arbete. De senare har lägre kostnader och kan snabbt anpassa sig till ändringar på marknaden, utan att behöva ta hänsyn till arbetsmarknadslagstiftning och fackliga avtal. „Hon tog ju inte jobbet från någon annan“ som Karin sade, „jag hade aldrig köpt städning för 400.- i timmen. Då hade jag hellre tagit ledigt från jobbet och städat själv“. Avseende städning står nog hushållen själva för den mesta konkurrensen till städföretagen, eftersom få kan tänka sig att spendera nettoinkomsten från 3-4 timmars arbete på en timmes städning. Men det finns undantag, något som bekräftas av att städfirmor i Göteborg fick ökad förfrågan när denna affär var på löpsedlarna våren 2003 (GP 7 maj 2003). Med en friande dom uttryckte försvarare av statliga institutioner och arbetsrättsorganisationer rädsla för att antalet svartarbetande städare kommer att mångdubblas eftersom konkurrensen inte sker på lika villkor och „hela samhällssystemet packar ihop“ (Hans Öhlund, Förbundsordförande Fastighetsanställdas förbund, GP 7 mars 2004). Samhällsekonomiskt skulle detta betyda att många privata tjänster utförda av i Sverige boende individer riskerar att utkonkurreras av egenföretagare från länder med lägre inkomstnivåer. På samma sätt som den ena produktionsindustrin efter den andra flyttat österut till lågprisländer, riskerar också svensk tjänsteproduktion att göra detta?

Acceptans av svart arbete handlar om vilken roll köparen har, var man befinner sig i produktionskedjan. Den polska kvinnan som kallades „hallicken“ tjänade förmodligen mycket på dessa kvinnors arbete och utnyttjade deras utsatthet som invandrare utan

arbetstillstånd. Sonia var också i Sverige utan arbetstillstånd, men under tiden hon städade för dessa familjer åkte hon hem till Litauen, hade med sig pengar och kom sedan tillbaka till Sverige. Hon måste alltså ha kunnat tjäna mer pengar i Sverige än i hemlandet, intäkter som hon själv disponerade över. Att delta i den informella ekonomin har beskrivits som en „maximerings-flexibilitets-strategi“ i en miljö med ökad ojämlikhet i intäkter, både för producenter och för konsumenter“ (Sassen 1993:2304, min översättning). Är detta ytterligare ett uttryck för en växande informell ekonomi, eftersom hushållen inte anser sig ha råd att köpa alla varor och tjänster [vitt] de har behov för, något Maths Isacson konkluderar om i en studie om vardagsekonomi i Gagnef, Dalarna i ett historiskt perspektiv (Isacson 1994).

Makroekonomiskt kan inte den informella ekonomin beskrivas som en historisk kvarlåtenskap, utan snarare som en ändring i den ekonomiska och politiska relationen mellan kapital och arbete (Fernandez-Kelly & Garcia 1989:249; Sassen 1993:2290). Materiell tillverkning har minskat och istället ökar produktionen av tjänster (Portes et al. 1989:310), men de tjänster som inte subventioneras av staten förblir ofta för dyra för privatpersoner i det svenska välfärdssamhället. Bland alla regler och lagar ifrågasätts den politiska motiveringen utifrån den enskilda människans behov. Varför skall barnpassning på dagis vara subventionerat och ROT-avdrag enbart gälla för reparationer och utbyggnad i hemmen, men inte för städning? Kanske är det i dessa frakturer mellan allt fler lagar och förordningar, i det svenska samhället och i EU-gemenskapen som konsumenter finner sitt eget rättfärdigande av att bryta för dem „oetiska“ lagar och regler?

Förändrat samhällsacceptans. Hur skapas och ändras ett gränsland?

Människors samhällsmoral har beskrivits som ett skeende mellan tre olika samhällsprocesser (Pardo 2000). För det första är det hur lagar skapas och används. Det andra är hur den juridiska och politiska auktoriteten etableras och reproduceras. Den tredje aspekten kan delas upp i hur trovärdigheten skapas och nedbryts i samhällsmedborgarnas relation till lag, politik och institutionell byråkrati (op.cit.:3). Det är i framförallt i den tredje aspekten som konsumenten av svart arbete befinner sig, något som detta fall belyser. Anna är arg på den situation hon befinner sig i och säger att hon reflekterar mycket på vad som händer i samhället runt omkring henne och tycker att det mesta är till det sämre. „Vanliga människor försöker klara av sin situation men får ingen hjälp“. „På nåt sätt blir man förbannad, ingen hjälper en och polisen kommer inte om man har inbrott, så skall man lämna in sina barn på dagis och gå på jobbet och göra en kanoninsats och så hämta barnen och de har haft det helt kass för att personalen mår dåligt, och så tänker man att hoppas bilen är kvar när jag skall på jobbet. Då tappar man gränsen lite själv och tänker att då får jag ta hand om mig själv, på mitt sätt så kan jag känna. Om ingen annan gör det så får jag väl göra det själv. Barnen har det inte bra“. Att få hjälp med städning var ett sätt för Anna att fixa sina vardagsbestyr, dessutom så tyckte hon att hon hjälpte Sonia. Hon menar att det var en för bägge parter bra handel.

Annas, Karins och Susannes ursäkter kan vara efterkonstruktioner eftersom de blev tagna med „fingrarna i syltburken“ och åtalades. Då kan man hitta på många rätt-

färdiganden, neutraliseringar och förklaringar (Scott & Lyman 1968). Men dessa kvinnor och deras familjer var inte ensamma om att ha svart städhjälp, utan uttryckte snarare några av de många synpunkter på varför acceptansen är så utbredd i det svenska samhället. Detta städfall befinner sig tämligen solitt placerat i ett tämligen oformligt gränsland mellan svart och vitt arbete. Städning är inte bara kontroversiellt som arbetsuppgift i ett klass- eller genusperspektiv. Det rangerar också lägst i yrkeshierarkin på arbetsmarknaden, både i kunskapsnivå och med låg ersättning, samt är ofta en källa till diskussion och bråk i fördelningen av hushållsuppgifterna. Anna, Karin och Susanne var också medvetna om att det inte var riktigt rätt att köpa städning på detta sätt. Vad är det som gör att människor medvetet överskrider vissa gränser, även om de mestadels förhåller sig till förordningar, lagar och regler? Kort sagt, hur skapas gränsland – gråzonen mellan svart och vitt arbete?

En gräns är ett geografiskt beaktande i första hand, men också en tänkt skiljelinje mellan olika tillstånd. Gränsen är inte bara en delning mellan två avskiljda enheter, implicit gäller även att befinna sig på den rätta, positiva sidan. Att vara på gränsen att, innebär att vara nära att göra eller uppleva något förmodat negativt. Vi tror oss alltså veta när en gräns är på väg att överskridas. Gränsen för dessa kvinnor och de flesta andra svenskar acceptans avseende svart och vitt arbete stämmer inte överens med den juridiska definitionen och heller inte med Skatteverkets tillämpning av delar av den. Köparna av städning i hemmet har tänjt på gränsen och rör sig medvetet i gränslandet. „Interface“ har använts som begrepp i kontexter där „olika diskurs och rationalitetsrum möts i praktiken“ (Liep & Olwig 1994:13, min översättning). I „interfacet“ anses en väljande aktör kunna ta en mer central roll (op.cit.:12), något detta fall visar exempel på. Det är stressade svenska kvinnor som försöker lösa vardagsproblem och en kvinna från ett land med sämre försörjningsmöjligheter än de svenska, men vilken genom EU-medlemskapet ser sin chans att tjäna mer. Dessa aktörer använder en „maximeringsflexibilitets-strategi“ på en öppen marknad, men knappast den som EU-stiftarna hade i åtanke.

Den amerikanska antropologen Emily Martin har också använt sig av „interface“, „ett gränssnitt“, som metafor i hennes studier av hur företagens policy⁶ påverkar arbetsrelationer mellan arbetsgivare och arbetstagare i USA (1997). Hon har studerat i vilken mån policy styr arbetstagarens agerande, men också hur policybeslutande påverkas av arbetsgivarens skiftande omgivning och av den anställdes önskemål. Arbetsplatsstrukturens regler och policy förhandlas i gränssnittet och påverkar arbetsplatsens struktur (Martin 1997:246). Gränssnittet kan jämföras med hur gråzonen mellan det vita, formella arbetet och det rent kriminella och svarta tar form och utvecklas i interaktionen med medborgarna. Staten utfärdar lagar och regler som både utövare och köpare av arbete skall förhålla sig till. Eftersom lagarna avseende köp av arbete i praxis inte alltid kan följas, ej heller kontrolleras, ger de utrymme för ett individuellt agerande av både köpare och säljare.

Denna syn på gränslandet är en god utgångspunkt för jämförelse med medborgarens förhållande till välfärdssamhällets institutioners lagar och regler. Köparen av tjänster har en egen agenda, att få utfört en arbetsuppgift vars värde förhandlas mellan aktörens ekonomiska möjligheter och samhällets värderingar. Susanne berättade „jag har en kompis som bor i ett stort hus här i närheten som hade städhjälp, utländska tjejer då som kunde svenska. När man nu kunde, så tänkte jag att det vore ganska skönt att ha

städhjälper när man har småbarn och jag började jobba... Men så tänkte jag att städhjälp, nej det har man inte, nej jag vill inte ha någon okänd hemma som går omkring när man inte är hemma. Men så i alla fall, det vore ju skönt och billigt var det.“ Gränslandet är inte enbart mötesplats, utan jag vill hävda att det repetitiva och påverkande mötet mellan aktör och samhällets legala och sociala struktur har implikationer som går djupare än själva gränssnittets. Detta omskrivna fall flyttade gränsen. Risken att åka fast för att utnyttja svart städhjälp är minimal om den som städar är EU-medborgare, utför uppdrag åt många och får pengarna rakt i sin hand – utan mellanhand. Det är enbart städaren som löper risken att åka fast. Vad som sker i mötet kan på lång sikt också förändra hela strukturen. Hovrättens dom betyder att ekobrottsutredare och gränspolis inte tänker fortsätta att försöka sätta dit svartarbetande utlänningar (DN 7 mars 2004). Mötet och samverkan med samhällsinstitutionerna och dess „kultur“, här både illustrerat av media och de legala instanserna, kan ha djupgående effekter på en människas värderingar och syn på livet i övrigt. Anna är som sagt förbannad „Jag har haft så bra syn på polisen förut, nu tål jag inte se en polisbil längre. Jag känner mig helt rättslös i det här samhället eftersom jag varit i tingsrätten och sett hur det gått till“. Jag frågade Susanne vad hon tycker om att köpa svart arbete idag? „Nej, det vågar jag inte även om jag inte har åkt dit för svart arbete. Vi skall renovera vår stuga, annars hade jag inte haft något emot att det var svart arbete, men idag vågar vi inte – det blir nog helt vitt“.

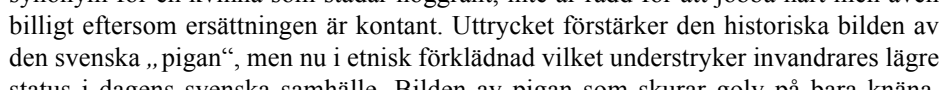
Det svenska Skatteverket säger sig framförallt arbeta emot det organiserade svarta arbetet, bl.a. i rikstäckande projekt med andra myndigheter där byggbranschen kontrolleras (som anses vara en av de mest vanligt förekommande sektorerna där svart arbete förekommer). I Askimsfallet såg polisen en möjlighet att stoppa det svarta arbetet bland immigranter utan arbetstillstånd. Chefen för gränspolisens utredningsavdelning i Göteborg, Curt Jansson berättade i en tidningsintervju att „De [människor som olagligt vistats i landet] jobbar utan skyddsnät och försäkringar är helt rättslösa. När de begärt att få den utlovade lönen har det ofta varit arbetsgivaren som ringt upp oss och tipsat att 'Hassan Hassan finns här'“ (DN 7 maj 2003). Jansson tillägger att i fallet med Sonia hade de inte funnit sådana här kopplingar. „I tingsrätten så sa de att de har inget emot att en pensionär mitt emot får tjäna lite extra pengar, men när det är utlänningar så ...“ berättar Susanne. Fokus från polisens sida var inte det svarta arbetet i sig utan på individens legitimitet att utföra det. Polisen ville delvis minska gråzonen och återupprätta gränsen mellan svart och vitt arbete. Själva arbetet var inte i skottgluggen, utan de koncentrerade sig på dem som utförde arbetet.

Detta städfall som skulle vara ett prejudikat från myndigheternas sida (DN 7 maj 2003) föll mellan lagarna genom hovrättens friande dom. Juridiskt beror gränslandet på motsättningar mellan svensk arbetsmarknadslagstiftning och EU's lagstiftning om fri rörlighet av tjänster (Kent Källström, professor i civilrätt, GP 14 mars 2004). Samtidigt var det svart arbete i var mans mun. Att få hjälp med städning i hemmet är inom EU tämligen accepterat. Svart städning i liten omfattning utförd av EU-medborgare i Sverige är även det accepterat vilket hovrättens frikännande underströk. Det verkar vara ett av de „tvetydiga framhårdande“, (urspr. „Ambiguous Persistence“), av praktiker som staten accepterar i det dolda. Detta tvetydiga, eller dunkla, framhårdande är en illegal aktivitet som har en ganska allmän acceptans. Det är praktiker som ses men samtidigt överses, tolereras vanligtvis men slås ibland ner på (Smart 1999:104). Städning i hemmen anses i Sverige inte politiskt korrekt, men man kan spekulera om det kanske är ett nödvändigt

ont för en välfärdsekonomi som behöver så många vuxna som möjligt i heltidsarbete? Städhjälp i hemmen utförs ofta av invandrare, med eller utan arbetstillstånd och den friande hovrättsdomen verkar motsatt polisens uppsåt istället ha legitimerat städning i hemmen utan faktura (GP 14 mars 2004). Det tvetydiga framhårdandet utmanar hela tiden idén om en faktisk gräns mellan svart och vitt arbete. Att köpa svart städning är inte legitimerat men accepterat i det svenska samhället. Rätten att däremot utföra städningen blev aldrig prövad i högre instans. Sonia blev den verkliga förloraren här. Hon fick betala dagsböter, blev avvisad och åkte hem till Litauen för egen räkning. Hennes fall kom aldrig upp i hovrätten, något som är en historia för sig men vilket det inte finns utrymme för här.

Vad är polskor?

Kommer det „tvetydiga framhårdandet“ av svart städhjälp som fenomen i svensk ekonomi att fortsätta? Små sprickor i den formella ekonomin, som när grannflickan passar barnen en kväll, är oviktiga. Det som bör studeras är de praktiker som tar sin egen form. När avvikande beteende, som svart städning utförd av mestadels kvinnliga invandrare, med eller utan arbetstillstånd, får sitt eget fasta mönster är det inte fråga om anomalier, utan om vad antropologen Saskia Sassen beskriver som „frakturer“ (Sassen 1993:2291). Sen ett antal år används uttrycket „en polska“ i Sverige, som synonym för en kvinna som städar noggrant, inte är rädd för att jobba hårt men även billigt eftersom ersättningen är kontant. Uttrycket förstärker den historiska bilden av den svenska „piggen“, men nu i etnisk förklädnad vilket understryker invandrades lägre status i dagens svenska samhälle. Bilden av piggen som skurar golv på bara knäna, dessutom är immigrant och kommer från ett land med lägre lönenivå och sämre ekonomi gör att uttrycket „polskor“ blir nedvärderande och förstärker känslan av nationella hierarkier. Som köpare av en polsk städtjänst har man dessutom gjort en bra affär; köpt något billigare och fått valuta för pengarna. Men liksom men den svenska hushållerskans yrkesroll under 1900-talet (Rappe & Strannegård 2004; Öberg 1999), är det ingen som tar politisk strid för polskorna och deras arbetsvillkor. De komplicerar debatten om hemhjälp men också om utländsk arbetskraft som arbetar legalt i Sverige, men utanför fackligt tillkämpade avtal och löner. De är många och dessutom villiga att arbeta för betydligt lägre betalning än sina svenska motparter.

Städarbete utfört av en „polska“ kan sägas vara ett exempel på en fraktur, något som bildat sin egen form. Sassen beskriver den ökande informella ekonomin som ett exempel på problem i relationen mellan nya ekonomiska trender och gamla regleringar (Sassen 1993:2304). Att anlita en polska är inte olagligt. I fallet med Sonia (uttrycket en „litauiska“ är inte lika gångbart när det handlar om hjälp i svenska hem) kom den svenska arbetslagstiftningen i konflikt med EU-regler om rätten till fri rörlighet på arbetsmarknaden. I Sverige kan vem som helst arbeta som egen företagare (det vill säga att man skall ha en egen firma/verksamhet registrerad i hemlandet) i tre månader utan att betala svensk inkomstskatt. Förtjänster från arbete i Sverige skall istället beskattas i hemlandet. Denna klausul var avsedd för att underlätta för så kallade experter att arbeta i Sverige under kortare tid. I kombination med Schengen avtalet om de gränslösa passkontrollerna inom EU och ingen genomförd inkomstkontroll mellan länderna, kan

egenföretagare från andra EU-länder de facto arbeta hur länge som helst i Sverige och varken betala skatt och andra avgifter, här eller i hemlandet. Denna möjlighet testas i större skala med gästarbetare från olika länder med lägre lönekostnad, både på renome-
rerade företag som Volvo men också på byggplatser som fallet med personaluthyrnings-
företaget Laval med lettiska arbetare i Vaxholm visat. "Om politiker inte kan påverka
immigration utan istället ekonomin i sin helhet, så måste man sluta se informell ekonomi
som en anomali och istället som en nödvändig del av utvecklad kapitalism (post-
kapitalism?). Det är kanske regleringarna som skall anpassas istället för att försöka få
den informella ekonomin att passa lagar stiftade för 15-30 år sen" (Sassen 1993:2291,
min översättning).

Har svart städning utförd av invandrare, här illegalt eller inte, fått ytterligare acceptans
i samhället eftersom den legala apparaten inte kunnat stoppa det som flera av de åtalade
erkände vara svart? Denna artikel skall inte besvara om svart städning är omoralisk,
utan belysa hur den rättfärdigas, men de moraliska följdfrågorna blir många när trovär-
digheten till samhällsinstitutionerna och deras handlingar ifrågasätts. Om man som
köpare tycker att man faktiskt gör en god affär men också en god gärning när man
köper städning svart, vad säger det om det samhälle vi lever i? Utnyttjas en städerska
som arbetar svart, som Sonia, mer än den som arbetar i ett företag, kanske tillfälligt
anställd och under dubbelt ansvar mot arbetsgivare och mot kunden? Om konsumenten
köper vit städning, vad finns det för garanti att företag med F-skattesedel faktiskt utför
deras städning vitt? I konkurrensutsatta branscher blandas vita och svarta tjänster
förmodligen friskt, liksom i många andra mindre tjänsteföretag riktade mot hushållen
(RRV 1997:215).

Sammanfattning: ett poröst gränsland

Jag har i denna artikel belyst hur gråzonen mellan svart och vitt arbete underhålls och
förändras i ett omskrivet fall av svart hemstädning, framförallt ur köparnas perspektiv.
De köpte städning mer eller mindre medvetande om att det var svart, på samma sätt
som många andra svenska familjer, men råkade tillsammans med städerskan Sonia
åka fast och åtalas. Rättsinstitutionernas behandling och medias rapportering av fallet,
har inte bara utvidgat svenskars rationalitetsrum i gränslandet mellan svart och vitt
arbete, utan även ytterligare legitimerat köp inte bara av svart hemstädning, men även
av andra svarta tjänster, framförallt utförda av andra EU-medborgare. Hovrättens friande
dom kan förändra praxis (GP 7 mars 2004) och resulterade i att arbetslivsminister
Hans Karlsson sa sig vilja „se över lagstiftningen“ (GP 14 mars 2004). Detta fall kan
även innebära att gränsen mellan svart och vitt arbete flyttas, också från samhällsinstitu-
tionernas håll.

Skall man, och i så fall hur, försöka få bukt med den omfattande svart städningen i
Sverige? Lösningen kan verka enkel, för om samhället kan producera formella produkter
och tjänster som medborgarna önskar, så minskar behovet av informella tjänster (Adler-
Lomnitz 1988:54). Då den ekonomiska aspekten spelar en stor roll kan man fråga sig
om hemstädning som svart arbete skulle försvinna om köparna fick arbetet billigare,
utan arbetsgivaravgifter och moms, till en utgift som mer svarar till köparens egen
nettoinkomst? Utan tvivel skulle en hel del försvinna, men kvar skulle fortfarande de

„homo economicus“, som söker det billigaste till varje pris, finnas. Dessutom finns det politiska intressenter. Är att ha hjälp med städning i hemmet en skillnad jämfört med att köpa sig andra tjänster? Förklaringen är delvis politiskhistorisk och finns bl.a. i „pigdebatten“, men nutida också genom att de flesta som städar i hemmen anses vara lågutbildade kvinnor med invandrarbakgrund. Detta faktum anses befästa klasskillnader, motarbeta integration av invandrare i samhället och förstärka kvinnors utsatthet som lågavlönade med de minst kvalificerade jobben i arbetslivet. När städerskor dessutom arbetar svart är de dubbelt utsatta. Å andra sidan kan man fråga sig varför välfärdsSverige inte kan erbjuda subventionerad hemstädning, när både barnpassning och hantverkar-tjänster subventioneras kraftigt? Då skulle hemstäderskor i större omfattning kunna få riktiga anställningar, innefattade av lagar och regler.

Inte bara Sonia kan sägas ha använt sig av en „maximerings-flexibilitets-strategi“ när hon städade svart i Sverige, långt hemifrån. Hennes version känner vi inte, då hon fick nesan att blid dömd och åka hem på egen bekostnad. Anna, Karin och Susanne kan också sägas ha använt sig av denna strategi i deras strävan att lösa pressande vardagsproblem. Att komma i rätten för detta var för dem absurd situation, något de absolut inte trott var möjligt när de såg chansen att få hjälp med att få bort smutsen ur hörnen. Sonia fick alla pengarna, till skillnad från nätverket med polskorna där en mellanhand tog en stor del, och Sonias ersättning svarade någorlunda till vad de själva tjänade. Som samhällsmedlemmar måste vi skilja på de handlingar som anses omoraliska och de som anses acceptabla, även om de i legal mening inte är det. De sistnämnda hotar inte vardagens sociala och moraliska normer (Pardo 2000:10). Med facit i hand kan fråga sig om inte polis, åklagare och övrigt rättsväsende ångrar det snabba åtalet mot Sonia och köparna av hennes städtjänster. Att köpa svart städning kan ta många skepnader när konsumtions- och försörjningsmöjligheter utforskas på olika sätt.

Mellan vit och svart hemstädning utstakas gråzonen som ett poröst gränsland, konstant utmanad genom motsättningar mellan behov, traditioner, ekonomi, politiska mål och skiftande moraluppfattningar etc. Där blandas vitt och svart arbete i viss utsträckning ihop. Gråzonen förhåller sig också till det rent lagenliga. I det här fallet står den delvis står i opposition till avsikten och avspeglar såväl oklarheter i regelverk mellan Sverige och EU som förändringar i politiska mål. Gråzonen utmanas också av olika moraliska ståndpunkter som existerar sida vid sida. Dessa förändras med medborgarnas varierande syn på civila rättigheter, integritet och skiftande moraluppfattningar men även i deras relation till institutioner och statens representanter (op.cit.:23). Svart arbete i liten omfattning befinner sig i en moralisk gråzon, utanför den formella och legala ekonomin men inte heller i den rent kriminella. Juridiskt kunde dessa tidigare ostraffade kvinnor inte fällas, men eftersom ingen skatt eller avgifter betalades för det utförda arbetet, anses det fortfarande vara svart. Om det betyder att svart arbete legitimeras ytterligare, riskerar det också täcka in de grova avarterna. Där luras inte enbart staten på skatter och avgifter, utan människor riskerar även att utnyttjas grovt och fara illa.

Noter

1. 30,000 irreguljäre immigranter är den siffra som citerats i debatten om generell amnesti åt flyktingar hösten 2005. Siffror på 10,000 till så mycket som 60,000 har också nämnts i olika sammanhang. Som alla kvantifieringar av dolda företeelser skall dessa siffror ses som just uppskattningar.
2. En tidigare version av detta fall har publicerats i *Fiffelsverige* af Glenn Sjöstrand (2005).
3. Denna definition lägger tyngdpunkten på produktionen av tjänsten, själva utförande av arbetet, och inte på konsumenterna – köparna – och deras behov, rättfärdiganden etc. Dessutom definierar Riksrevisionsverket svart arbete som de oriktiga inkomststoppgifter och avdrag som företagare anger för att „på det sättet ta ut obeskattade inkomster från företaget“ (ibid.).
4. Det flesta antropologiska studier som gjorts om detta ämne använder begreppet informell ekonomi. I det följande refererar jag till de studier av informell ekonomi, men som behandlar den del vilken kan benämnas svart arbete.
5. Se arbeten om political consumerism, t.ex. *Politics, Products, and Markets: Exploring Political Consumerism Past and Present* af Micheletti, Follesdal & Stolle (2003).
6. Policy är de riktlinjer som anställda skall rätta sig efter i yrkesutövande.

Litteratur

- Abrahams, Roy
1999 Friend and Networks as Survival Strategies in North-Eastern Europe. I: S. Bell & S. Coleman (eds.): *Anthropology of Friendship*. Oxford: Berg Publishers.
- Adler-Lomnitz, Larissa
1988 Informal Exchange Networks in Formal Systems: A Theoretical Model. *American Anthropologist* 90(1):42-55.
- Ahrne, Göran & Nils Brunsson (red.)
2004 Regelexplosionen. Stockholm: EFI.
- Bergström, Fredrik & Robert Gidehag
2003 Högskattestaten föder skattesmitare. *Axess* 8:16-20.
- Castells, Manuel & Alejandro Portes
1989 World Underneath. The Origins, Dynamics, and Effect of the Informal Economy. I: A. Portes, M. Castells & L.A. Benton (eds.): *The Informal Economy. Studies in Advanced and Less Developed Countries*. Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Dom B3148-03
Hovrätten för västra Sverige.
- Dom B3149-03
Hovrätten för västra Sverige.
- Dom B4011-03
Göteborgs tingsrätt.
- Fernández-Kelly, Patricia & Anna M. Garcia
1989 Informalization at the Core: Hispanic Women, Homework, and the Advanced Capitalist State. I: A. Portes, M. Castells & L.A. Benton (eds.): *The Informal Economy. Studies in Advanced and Less Developed Countries*. Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Gershuny, Jonathan
1988 Time, Technology and the Informal Economy. I: R.E. Pahl (ed.): *On Work. Historical, Comparative and Theoretical Approaches*. Oxford: Basil Blackwell.

- Hart, Keith
1973 Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana. *The Journal of Modern African Studies* 11(1):61-89.
- 1982 *The Political Economy of West African Agriculture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 2000 *Money in an Unequal World*. New York: Texere.
- 2001 *Informal Economy*. *International Encyclopaedia of Social and Behavioral Sciences* Oxford: Elsevier.
- Hastrup, Kirsten
1992 Forbløffelse: Den romantiske antropologi. I: K. Hastrup: *Det antropologiske projekt – om forbløffelse*. København: Gyldendal.
- Henry, Stuart
1978 *The Hidden Economy*. Port Townsend, WA: Loompanics Unlimited.
- Holy, Ladislav & Milan Stuchlik
1983 *Actions, Norms and Representations: Foundations of Anthropological Inquiry*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Isacson, Maths
1994 *Vardagens ekonomi*. Södertälje: Gidlunds förlag.
- Kondo, Dorinne K.
1990 *Crafting Selves. Power, Gender and Discourse of Identity in a Japanese Workplace*. Chicago: University of Chicago Press.
- Larsen, Lotta Björklund
2003 *Robin Hood och rättvisan: om småffiffel i det moderna samhället*. I: C. Garsten, & K. Sundman (red.): *Moderna människor. Antropologiska perspektiv på samtiden*. Malmö: Liber.
- Laurin, Urban
1986 *På heder och samvete. Skattefusketts orsaker och utbredning*. Stockholm: Norstedt.
- Ledeneva, Alena
1998 *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchanges*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Leonard, Madeleine
1998 *Invisible Work, Invisible Workers. The Informal Economy in Europe and the US*. London: MacMillan Press Ltd.
- Liep, John & Karen Fog Olwig
1994 *Kulturel kompleksitet*. I: J. Liep & K.F. Olwig (red.): *Komplekse liv. Kulturel mangfoldighed i Danmark*. København: Akademisk Forlag.
- Luetchford, Peter
2005 *Economic Anthropology and Ethics*. I: S. Gudeman (ed.): *A Handbook of Economic Anthropology*. Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- Mars, Gerald
1982 *Cheats at Work: An Anthropology of Workplace Crime*. London: George Allen & Unwin.
- Martin, Emily
1997 *Managing Americans: Policy and Changes in the Meaning of Work and the Self*. I: C. Shore & S. Wright (eds.): *Anthropology of Policy*. London: Routledge.
- Micheletti, Michele, Andreas Follesdal & Dietlind Stolle (eds.)
2003 *Politics, Products, and Markets: Exploring Political Consumerism Past and Present*. New Brunswick, NJ: Transaction
- Miller, Daniel
1995 *Acknowledging Consumption*. London: Routledge

- Narotzky, Susana
1997 Consumption. I: S. Narotzky: New Directions in Economic Anthropology. Chicago, IL: Pluto Press.
- Pardo, Italo
1996 Managing Existence in Naples. Morality, Action and Structure. Cambridge: Cambridge University Press.
2000 Introduction. I: I. Pardo: Morals of Legitimacy. Between Agency and System. Oxford: Berghahn Books.
- Platzer, Elinor
2004 En icke-lag i sökljuset. Exemplet hushållstjänster i Sverige. Lund: Research Report in Sociology of Law 4.
- Portes, Alejandro, Manuel Castells & Lauren A. Benton
1989 Conclusion: The Policy Implications of Informality. I: A. Portes, M. Castells & L.A. Benton (eds.): The Informal Economy. Studies in Advanced and Less Developed Countries Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Portes, Alejandro & William Haller
2005 The Informal Economy. I: N.J. Smelser & R. Swedberg (eds.): The Handbook of Economic Sociology. Princeton, NJ.: Princeton University Press.
- Rappe, Tinni Ernsjö & Lars Strannegård
2004 Rent Hus. Slaget om den Svenska Dammrätten. Stockholm: Norstedts.
- RRV
1997 Svart Arbete 1. Insatser. Stockholm: Riksrevisionsverket.
- Sampson, Steven
1986 Italienske tilstande eller utopi? I: K.F. Olwig & S. Sampson (red.): Uden regning. Charlottenlund: Rosinante.
- Sassen, Saskia
1993 The Informal Economy: Between New Developments and Old Regulations. Yale Law Review 103:2289-2304.
- Scott, Marvin B. & Stanford M. Lyman
1968 Accounts. American Sociological Review 33:46-62.
- Sjöstrand, Glenn (red.)
2005 Fiffelsverige – sociologiska perspektiv på skandaler och fusk. Stockholm: Liber.
- Skatteverket
2004 Fel och fusk. Skattestatistisk Årsbok 2004. SKV 152 utgåva 7. S. 211-249. Stockholm.
- Smart, Alan
1999 Predatory Rule and Illegal Economic Practices. I: Josian McConnell Heyman (ed.): States and Illegal Practices. New York: Berg.
- Smith, M. Estellie
1989 The Informal Economy. I: S. Plattner (ed.): Economic Anthropology. Stanford, CA: Stanford University Press.
- SOU
1999 (17) Tjänstebeskattningsutredningen. Stockholm: SOU [Statens offentliga utredningar].
- Spittler, Gerd
2001 Work: Anthropological Aspects. International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences. Amsterdam: Elsevier.
- Wadel, Cato
1979 The Hidden Work of Everyday Life. I: S. Wallman (ed.): Anthropology of Work. ASA Monographs 19. London: Academic Press.

-
-
-
- Wibe, Sören
2003 Attityder till ekonomisk brottslighet 1988 och 2001. Resultat av en enkätundersökning.
Stockholm: BRÅ.
- Williams, Colin C. & Jan Windebank
1998 Informal Employment in the Advanced Economies. Implications for Work and Welfare.
London: Routledge.
- Willis, Paul,
1977 Learning to Labour. Farnborough: Saxon House.
- Öberg, Lisa
1999 Ett socialdemokratiskt dilemma. Från hembiträdesfråga till pigdebatt. I: C. Florin (red.):
Kvinnor mot kvinnor. Om systerskapets svårigheter. Stockholm: Norstedts.

NANNA JORDT JØRGENSEN

HAVEARBEJDE

Moralsk praksis i en sydafrikansk storby

Folk bliver nødt til at gå i gang med at arbejde. Måske er det bare at anlægge en have eller at sælge æbler foran huset, men det forandrer noget. Man bliver selvstændig og selvforsynende, man ved, at man er på rette vej. Folk skal holde op med at være bivogne, der bare læner sig op ad andre. De skal stå på egne ben og hjælpe sig selv. Vi må holde op med at skyde skylden på apartheid, det er på høje tid, at vi begynder at arbejde for os selv! (ansat i en sydafrikansk ngo).

Da ANC kom til magten i Sydafrika efter landets første demokratiske valg i 1994, lagde den nye regering ud med at lancere en omfattende plan for landets udvikling (den såkaldte Reconstruction and Development Plan), som lagde vægt på omfordeling af ressourcer og bekæmpelse af fattigdom og ulighed. Planen understregede individets ret til udvikling og til at få dækket sine basale behov gennem forskellige serviceydelser, og civilsamfundet i Sydafrika gav regeringen sin fulde støtte til denne tilgang. Et tiår efter demokratiseringen er retorikken i både regering og civilsamfund skiftet ud. Udtalelser om rettigheder er erstattet med understregninger af befolkningens ansvar og pligt til at gøre noget og arbejde for sig selv. Ansatte i statslige og private udviklingsinstitutioner forklarer, at apartheid tog initiativet fra folk, så de nu bare sidder og venter på, at regeringen eller en privat donor skal gøre noget.

Blandt den fattige del af Sydafrikas befolkning er der ligeledes sket et holdningsskred. Efter apartheids opløsning var folk glade og optimistiske for fremtiden. De regnede med, at deres ny erhvervede politiske rettigheder nu ville få følgeskab af økonomiske og sociale rettigheder – eller i hvert fald en stigning i levestandarden (Cherry 2000). I stedet gik det sådan, at uligheden i Sydafrika, som tidligere var racebestemt, nu er blevet klassebestemt (Natrass & Seekings 2001). Mens en sort elite bosætter sig i de rige forstæder, som tidligere var domineret af hvide, er størstedelen af de sorte sydafrikanere fastlåst i fattigdom i landområder uden infrastruktur eller i de townshipområder, som omgiver landets storbyer. I townshipområderne stiger fattigdom, arbejdsløshed, kriminalitet og antallet af aids-relaterede dødsfald dag for dag. At skabe sig en tryk tilværelse med en fast indtægt gennem lønarbejde er alt, hvad folk i disse områder drømmer om, men kun for de færreste bliver det en realitet. Arbejde gør de dog alligevel – dagligt engagerer de sig i et utal af aktiviteter, der kaldes og betragtes som „arbejde“, selvom de ikke indgår i bruttonationalprodukt eller statistikker.

Denne artikel omhandler mennesker i et sydafrikansk townshipområde som – blandt mange andre aktiviteter – dagligt arbejder i fælleshaver for at dyrke grønsager. De arbejder for at få mad på bordet, men også fordi arbejdet er et redskab, som hjælper dem til at skabe sig selv som moralske mennesker. For townshipbeboerne er arbejde et bredt begreb, som dækker en lang række forskellige aktiviteter – herunder lønarbejde, subsistenslandbrug, madlavning og udførelse af ritualer. Alle disse typer arbejde er for townshipbeboerne aktiviteter med moralske konnotationer, fordi de er med til at skabe dem som sociale mennesker, der indgår i relationer med andre. Og for townshipbeboerne er det moralske menneske et menneske, der indtager sin plads i et netværk af relationer.

Havebrugernes arbejde støttes af en lang række private og offentlige institutioner, som trods interne forskelligheder i vidt omfang har en fælles forståelse af havearbejdets betydning. Udviklingsinstitutionerne lægger vægt på, at havearbejdet kan være med til at bekæmpe økonomisk fattigdom i townshipområdet, men samtidig betragter de deltagelsen i havebrugsprojekter som noget nær en pligt, fordi man som borger i den nye sydafrikanske stat har pligt til at engagere sig i samfundets udvikling og pligt til at arbejde for sig selv. Trods havebrugeres og udviklingsinstitutioners fælles interesse i velfungerende havebrug gemmer der sig under enigheden således to yderst forskellige opfattelser af arbejdets betydning.

Gennem en analyse af de to emiske arbejdsbegreber, som mødes i havebrugsprojekterne i townshipområdet, vil jeg diskutere de forestillinger om forholdet mellem arbejde og moral, som kommer til udtryk i forbindelse med et af post-apartheid-tidens mange små forsøg på at skabe udvikling for den fattige del af befolkningen.

Dagligliv i udkanten af en sydafrikansk storby

Konteksten for diskussionen af arbejde og moral er den sydafrikanske industriby Port Elizabeth, hvor jeg i 2001-2002 udførte feltarbejde (se Jørgensen 2003). Port Elizabeth er den største by og det vigtigste industrielle knudepunkt i provinsen Eastern Cape, som ellers primært er domineret af landbrugsland. Byen spreder sig fra bymidten mod syd og øst til en eksklusiv strandpromenade og rige forstæder, mens den mod nord og vest er omgivet af industriområder og de townships, som under apartheid var afsat som boligområder til byens sorte og farvede indbyggere. Port Elizabeths townshipområder bebos i dag af omkring 700.000 indbyggere,¹ hvoraf størstedelen taler det samme sprog og refererer til en fælles kulturel baggrund (xhosa), men socialt og økonomisk er forskellene voldsomme. Området rummer pæne boligkvarterer, hvor husene har indlagt vand og el, fjernsynsstøjen blander sig i gadelarmen, og hvor en eller flere af familiedlemmerne dagligt bevæger sig ind til bymidten for at arbejde. Side om side med disse kvarterer står små og faldefærdige huse i blikkursbyer, hvor indbyggerne må klare sig uden el, med fælles toiletter og vandhaner, og hvor kun de færreste har en fast indkomst. Trods disse forskelle er det overordnede indtryk af townshiplivet en dagligdag, der for flertallet er præget af en kamp for at klare dagen og vejen. Arbejdsløsheden blandt Sydafrikas sorte befolkning steg fra 46 procent i 1994 til over 55 procent i 2001 (Terreblanche 2003:kap. 2), og det vurderes, at 61 procent af de sorte lever i fattigdom (May et al. 2000:31). Hovedparten af de fattige bor i landområderne, men tabet af mindst 600.000 job i landbrugssektoren siden 1995 har resulteret i en forstærket

migration fra land til by. I samme periode er 500.000 job i den industrielle sektor forsvundet, og arbejdsstyrken vokser hvert år med 250.000 (Terreblanche 2003:kap 2). I Port Elizabeth-Uitenhage-metropolområdet² er fattigdommen og arbejdsløsheden endnu højere end i andre storbyområder i Sydafrika, fordi den økonomiske vækst i apartheidtidens sidste år her var lavere end andre steder (May & Rogerson 2000:209-10). Dagliglivet i townshipområderne i byens udkantsområder er således for de fleste præget af fattigdom og arbejdsløshed. Af mangel på lønarbejde engagerer folk sig i et utal af forskellige aktiviteter, hvis formål det er at skabe indkomst. Nogle prøver at finde småjob fra dag til dag, andre tjener lidt på at sælge brød og frugt fra deres hus, andre igen forsøger alene eller sammen med andre at sætte gang i mere organiserede indkomstskabende aktiviteter eller projekter, fx bagerier, syværksteder eller grønsagshaver (Cherry 2000:kap. 7).

Antallet af grønsagshaver i townshipområdet er vokset støt i løbet af det sidste årti. Under apartheid resulterede myndighedernes ønske om kontrol og planlægning i strenge regler for, hvilke aktiviteter der måtte finde sted i byområderne, og havebrug var i denne periode ikke populært blandt myndighederne. Siden 1994 har ophævelsen af mange af de stramme regler, samt et indtog af ngo'er med fokus på indkomstgenererende aktiviteter, gjort havebrug i Sydafrikas urbane områder mere og mere udbredt.

De urbane havebrug støttes i dag med råd og vejledning samt af og til materiel assistance af en lang række offentlige myndigheder og forskellige ngo'er,³ men bystyret har ingen officiel politik på området og har ikke prioriteret at afsætte jord til havebrug i selve townshipområdet. Port Elizabeths haver er derfor enten små private haver eller større fælleshaver beliggende på offentlige arealer, der i princippet er afsat til andet formål, fx som hørende til skoler, kirker, klinikker eller hospitaler. I fælleshaverne er jorden således ikke ejet af havebrugerne selv, og de har ingen garanti for at kunne blive ved med at dyrke den på længere sigt. Til gengæld giver placeringen ved siden af offentlig bebyggelse dem ofte adgang til vand, som man ellers skal betale for. Haverne drives af communitygrupper, hvis medlemmer som oftest er pensionerede eller arbejdsløse kvinder og (enkelte) mænd.⁴ I nogle haver deles jorden op i små „private“ lodder, andre steder dyrker man hele haven i fællesskab og deler udbyttet imellem sig. Hvert enkelt haveprojekt har forskellige regler for, hvordan arbejdet organiseres. Nogle af havebrugerne er yderst fattige, fx enker eller fraskilte kvinder, som forsørger deres børn alene og er dybt afhængige af havebrugets udbytte og andres hjælp. Andre kommer fra familier, hvor ægtefæller eller store børn også er involveret i indkomstskabende aktiviteter eller lønarbejde, og hvor havebruget er et supplement til andre indtægter. Frem for at klare sig alene har de valgt at danne en gruppe, typisk på initiativ af en eller to velartikulerede personer, som er i stand til at tale myndighedernes og ngo'ernes sprog og forhandle med de institutioner, som ejer den jord, der dyrkes. Fælles for dem er, at de tillægger deres arbejde i haverne en både praktisk og moralsk betydning.

Havebrugernes arbejdsbegreb

For townshipbeboerne har havearbejdet den praktiske betydning, at det hjælper dem med at forsyne deres familier med fødevarer. Men skønt alle havebrugerne udtrykker et ønske om at dyrke mere, end de gør nu, er produktionen af grønsager ikke et mål i

sig selv. Havearbejdet har en central betydning for havebrugerne, fordi det gør dem i stand til at indgå i centrale netværk – med familie, slægt og naboer, men også med fortiden, afdøde forfædre og på symbolsk vis jorden i de landområder, deres familier oprindeligt kommer fra. Jeg vil argumentere for, at havearbejdet er med til at skabe havebrugerne som moralske mennesker – dels fordi de opfatter deltagelsen i netværk af relationer som centrale for den moralske person, dels fordi arbejdet indskrives moral fysisk i kroppen.

Fattigdom og sociale relationer

Havebrugerne betragter sig selv som fattige, og for dem er fattigdom ikke en objektiv beskrivelse af indkomstniveau, men betegnelsen for en tilstand af fysisk og social mangel. Fattigdom, forklarer townshipbeboerne, er at mangle mad og at bo i et faldefærdigt hus uden el og vand, men det er også at være ude af stand til at være del af sociale relationer. Fattigdom er ikke at have noget at dele med sin syge slægtning, ikke at kunne gå i kirke, fordi man ikke har ordentligt tøj at tage på, ikke at have råd til at stifte familie, ikke at kunne holde en ordentlig begravelse for sin afdøde far og ikke at kunne udføre de rigtige forfæderritualer på de rigtige tidspunkter. Udvekslinger er centrale for vedligeholdelsen af sociale relationer (Mauss 1990), og som fattig kan man ikke indgå i disse livsvigtige udvekslinger. Havearbejdet er i denne sammenhæng en praksis, der bekæmper fattigdom.

„Hvis man ikke er del af noget, er man ingenting. Men hvis man har en have, er man ikke fattig“, siger en ældre kvindelig havebruger og forklarer, hvordan havearbejdet gør hende i stand til at dele sine grønsager med familie, slægtninge og naboer. Beskrivelsen går igen hos alle havebrugerne. „Vi havde ingenting, men nu har vi i hvert fald lidt at tage med hjem til vores familie“, siger de. Havens afgrøder deles mellem havebrugerne, afhængigt af arbejdsindsats og behov, men de deles også med naboer og venner i lokalområdet. Haverne ligger i reglen op ad befærdede veje, og forbipasserende bekendte stopper op for at få en snak eller kommer forbi med lidt småpenge eller mad og får i stedet et bundt spinat. Efter dagens arbejde vender havebrugerne hjem med en begrænset høst, men nok til, at de føler, at den bidrager til deres husholdning eller hjælper et andet familiemedlem. Havearbejdet gør på den måde havebrugerne i stand til at deltage i centrale dagligdags udvekslinger, som man som fattig ellers kan være udelukket fra. At indgå i udvekslinger er for dem et centralt aspekt ved at være et moralsk menneske.

Betydningen af udvekslinger for skabelsen af moralske mennesker i det sydlige Afrika diskuteres af Comaroff og Comaroff i *Of Revelation and Revolution* (1991, 1997). Her behandles befolkningsgruppen twanaernes personopfattelse i et historisk perspektiv – før, under og efter koloniseringen af det område, der i dag er det nordlige Sydafrika og sydlige Botswana. Ifølge Comaroff og Comaroff var identitet for twanaerne før koloniseringen defineret ud fra de relationer, som personen indgik i, og da disse relationer var alt andet end stabile, forandredes en person over tid. At være og vedblive med at være en moralsk person var fortløbende at vedligeholde sine relationer til andre gennem sine handlinger (Comaroff & Comaroff 2001:268,271). Comaroff og Comaroff understreger, at udvekslingen af materielle ting var central for skabelsen og opretholdelsen af sociale relationer. Et vigtigt eksempel er ægteskab, som tidligere og i mange tilfælde stadig

indebærer en livslang udveksling mellem to familier af blandt andet kvæg og arbejdskraft (Comaroff & Comaroff 1991:142, 2001:271; se også Ansell 2001:698). At indgå i udvekslingsrelationer var således en måde at skabe sig selv som moralsk person gennem fortløbende og aldrig afsluttede processer (Comaroff & Comaroff 2001:271).

Skønt mange forandringer har overgået Sydafrika siden koloniseringen, sætter den beskrevne personopfattelse ifølge Comaroff og Comaroff stadig sine spor i twanaernes og mange andre afrikanske folkeslags tilgang til sociale relationer. At udvekslingsrelationer er centrale for etableringen af personens status blandt xhosaerne i Port Elizabeth, bekræftes blandt andet af de mange konflikter vedrørende betalingen af *lobola* (brudepris). Lobolaens størrelse, som er afhængig af pigens familiebaggrund og uddannelsesniveau, udgør ofte et stort beløb,⁶ og mange yngre mænd er derfor ikke i stand til at gifte sig, selvom de ønsker det eller føler sig forpligtede til det, fordi de har gjort en pige gravid. Uden den centrale udveksling kan manden ikke indtage positionen som gift mand og familieoverhoved, og kvinden fastholdes i sin status som ugift kvinde afhængig af sin familie. De mange ugifte par og børn født uden for ægteskab accepteres som en del af dagliglivet, men omtales af townshipbeboerne ofte som personer med lav moralsk status. På samme måde betragtes folk, der af egen fri vilje vælger ikke at vedligeholde deres sociale netværk gennem udvekslinger, som personer med lav moralsk status. Får man et godt job og forlader townshippen, forventes det, at man fortsat indgår i udvekslinger med familie, slægtninge og tidligere naboer. Opfattelsen er, at hvis man ikke er del af et socialt netværk og indtager sin position i det, mister man evnen til at se forskel på rigtigt og forkert og ophører dermed at være et moralsk menneske.⁷

Havearbejdet er moralskabende, fordi det skaber mulighed for at udveksle og dermed indgå i relationer til andre nulevende mennesker. Men havearbejdet skaber og vedligeholder også relationer, som kan kaldes intersubjektive, fordi de omfatter forhold både til andre mennesker og til „forfædre, ånder, kollektive repræsentationer og materielle ting“ (Jackson 1998:9).

Når havebrugerne arbejder i deres haver, går tiden med at snakke. Og igen og igen vender samtalerne tilbage det samme emne – livet på landet og forfædrenes praksis. „Vi dyrker jorden ligesom vores forfædre“, forklarer havebrugerne, når de svinger hakken højt over hovedet. „Vi sår og høster på samme måde som dem.“ Når de diskuterer, hvad de skal plante, hvornår og hvordan, henvises der ofte til fortidige praksisser eller til praksis blandt de xhosaer, der stadig lever „det traditionelle xhosaliv“ på landet. Dyrkningen af jorden knyttes til det traditionelle liv, til landet, til forfædrene og forfæderritualerne.

Townshipbeboerne betragter mennesker som knyttet til den jord, hvor deres forfædre levede og døde. Skønt forfædrene ofte omtales som værende til stede omkring deres efterkommere, understreger især de ældre mænd, at man er tættere på forfædrene ved deres grave, og at man selv bør begraves på det samme sted som forfædrene (se også Mayer & Mayer 1971). Vigtige ritualer bør udføres på landet, hvor man har plads nok og kan være tæt på den jord, hvor forfædrene levede og er begravet. En midaldrende mand forklarer: „Hvis vi vil udføre et traditionelt arbejde [et ritual], tager vi til det sted, vi kommer fra. Det er der, hvor vores forfædre er begravet, og vi tager tilbage på grund af traditionerne, på grund af jorden.“ I praksis har en stor del af townshipbeboerne dog ikke et sådant hjem på landet at tage til. Mange familier har boet i byen så længe, at de har mistet forbindelsen til den del af slægten, der bor på landet. Andre har oplevet så

mange forflytninger i de seneste generationer, at den fædre jord ikke længere refererer til et konkret sted.

Også for unge mennesker i townshipområdet har forestillinger om dyrkning af jorden og livet på landet central betydning. Nogle af disse unge taler om at dyrke have for på den måde at kunne opnå en identitet som rigtige og gode xhosaer, en identitet som de føler, de har mistet i det „moderne“ byliv, men som de – med en del pragmatiske modifikationer – gerne vil genfinde. Kun de færreste af de unge har direkte, kropslig erfaring med dyrkning, men forestillingen om at dyrke landbrug har en central kulturel værdi for dem (se også Thornton 1996:153). At landbruget fastholdes som kulturel værdi i et urbant samfund, hvor det kun har lille praktisk betydning, skyldes blandt andet sammenhængen mellem ritualer og landbrugspraksisser. De unge forbinder primært tradition med gennemførelsen af de ritualer, som langt de fleste townshipbeboere jævnligt deltager i, og disse ritualer bærer alle præg af tidligere at have været udført i en rural kontekst. Der slagtes kvæg, geder og får og brygges øl, og kommunikationen med forfædre foregår på et sted, der repræsenterer et landbrugs kvægingdhegning (*kraal*). De ældre belærer de unge om, hvordan man i „gamle dage“ levede på landet med kvægbrug og dyrkning, og om hvordan traditionerne og den moralsk gode levevis blev ødelagt i mødet med de hvide og det moderne samfund. Ritualerne og de historier, de ældre fortæller om livet på landet, betyder, at de unge kommer til at opfatte landbrugsarbejde som dyrkning og kvægbrug som vigtige værdier, der kan bringe dem tættere på et moralsk liv og deres xhosaidentitet.

Arbejde og dyrkning er praktiske handlinger, der skaber en tæt forbindelse mellem mennesker og deres omgivelser (Jackson 1998:136). Når havebrugerne og de unge knytter dyrkningen af jorden til deres forfædre og livet på landet, understreger de, at personer har et moralsk tilhørsforhold til den jord, hvor deres forfædre levede, dyrkede og døde. Michael Jackson påpeger, at tilknytningen til sted ofte udspringer af et helt livs eller endda flere generationers aktiviteter og erindringer om begivenheder udfoldet på dette sted (op.cit.:175). I Sydafrika har 1900-tallets mange tvungne forflytninger og arbejdsmigrationen betydet, at de færreste sydafrikanere har levet hele deres liv i det samme område og haft mulighed for at skabe en livslang, levet tilknytning til et bestemt sted. I Port Elizabeths fælleshaver dyrker havebrugerne en jord, som de omtaler som nogle andres – skolens, statens, kirkens eller kommunens. De regner med at kunne få lov at dyrke jorden i nogen tid, men forventer ikke, at det er permanent, og de omtaler ikke sig selv som knyttet til den specifikke jordlod, de dyrker. Men gennem deres havearbejde og samtalerne om arbejdets relation til forfædrenes praksis iværksætter havebrugerne en genskabelse af fortiden, som skaber en forbindelse mellem jord og mennesker. Snarere end at opbygge en konkret tilknytning til et specifikt sted skaber de på den måde et abstrakt eller symbolsk tilhørsforhold til forestillingen om jorden og landet. Som en midaldrende kvinde, der har boet hele sit liv (forskellige steder) i byen, forklarer: „Jorden er vigtig for os alle sammen. På en måde kommer vi alle sammen fra landet. Vores forfædre kom fra landet, og der har vi vores rødder.“ Hvor forholdet til forfædre og fortiden tidligere udsprang af et direkte praktisk forhold til den jord, man levede på og dyrkede, er havearbejdet for townshipbeboerne i dag en praksis, der ud over subsistensproduktionen skaber og vedligeholder en symbolsk relation til forfædre og jorden.

Når havebrugerne taler om, hvordan deres dyrkningspraksisser bygger på traditionelle dyrkningspraksisser, hvordan havearbejdet knytter dem til fortiden og livet på landet og

om vigtigheden af at tage tilbage til deres fædrene jord for at udføre vigtige forfaderritualer, udtrykker de en forestilling om, at forholdet til jorden ikke er givet på forhånd. Det bør praktiseres og holdes ved lige, fuldstændig på samme måde som sociale relationer skal vedligeholdes, og forholdet praktiseres gennem dyrkning. Og kan man af praktiske og historiske grunde ikke praktisere og vedligeholde forholdet til sin fædrene jord, kan man i hvert fald praktisere et forhold til jorden som abstrakt begreb. Havearbejdet skaber på den måde moralske mennesker ved at gøre dem i stand til at indgå i og vedligeholde et netværk af relationer, ikke blot til andre nulevende mennesker, men også til forfædre og jorden. Det moralske menneske er et menneske, der ved at praktisere sine relationer og indtage sin retmæssige position i relationsnetværket bliver i stand til at se forskel på rigtigt og forkert. „Hvis man glemmer, hvem man er, og hvor man hører til [...], så ender man med at opføre sig dårligt – som alle de unge, som drikker og har sex og ingen respekt har for de ældre,“ forklarer en yngre havebruger.

Havebrugernes fremhævelse af havebrugets forbindelse til tradition og afrikansk identitet kan ses i sammenhæng med den „afrikanske renæssancebølge“, som breder sig i Sydafrika (se Vale & Maseko 1998) og fremhæver de positive aspekter af afrikansk kultur og identitet. For især de unge townshipbeboere kan interessen for deres afrikanske identitet ses som et forsøg på at magte den nedslående situation i townshipområderne med stor fattigdom og arbejdsløshed, ekstremt høj kriminalitet og mange dødsfald som følge af aids-epidemien og andre sygdomme. Den uoverskuelige situation, forklares det, er et resultat af et moralsk forfald, som skyldes dels fattigdomsforøgelsen og de mange forandringer, overgangen til demokrati har bragt med sig, dels indflydelsen fra de hvides liv, som har bragt den traditionelle familiestruktur og traditionelle moralske værdier i forfald. Desillusionen over, at demokratiseringen ikke har medført en forbedring af de fattiges levevilkår, knyttes således sammen med ideen om moralsk forfald. Når townshipbeboerne søger at genoptage traditionelle praksisser (som havebrug) og fremhæver betydningen af relationer til familie, slægt, naboer, forfædre og jord, er det et forsøg på at genskabe gamle moralske værdier. Et forsøg på at skabe sig fast grund under fødderne i et samfund i voldsom forandring, der opfattes som i moralsk forfald.⁸

Havearbejde og kropsliggørelsen af moral

Havearbejdets moralskabende karakter ligger dog ikke udelukkende i dets potentiale til at gøre folk i stand til at indgå i relationer. Arbejdet betragtes også som en moralsk praksis, fordi det indskriver moralen kropsligt.

Dagliglivet i Sydafrikas townshipområder er præget af et ekstremt højt niveau af vold og kriminalitet, som ofte rammer de fattigste og svageste indbyggere hårdest (Terreblanche 2003:kap 2). Townshipbeboerne beskriver ofte kriminaliteten som resultatet af det færdige moralske forfald, der har gjort folk ude af stand til at skelne det gode fra det onde. På denne baggrund fremhæver havebrugerne havearbejdet som moralskabende, fordi det holder folk i gang og dermed afholder dem fra amoralske gerninger. Gang på gang fremhæver townshipbeboere, at arbejdsløshed og lediggang skaber amoralske mennesker, der ikke er i stand til at se forskel på rigtigt og forkert. Kvinderne i haverne fremhæver især, at de unge mænd i townshipområdet bør arbejde fysisk, så de

ikke ender i kriminalitet. Men det er ifølge kvinderne svært, fordi de unge er dovne. „De er vant til det moderne liv i byen og vil kun arbejde for penge“, lyder forklaringen, der viser, at betydningen af arbejde dækker langt mere end det indkomstsikende aspekt.

Skønt denne kvinde har ret i, at de fleste unge primært er interesserede i lønarbejde, skal dette ikke nødvendigvis ses som udtryk for dovenskab. De unge mænd i township-områderne, som ofte kritiseres af den ældre generation for at være uansvarlige og udisciplinerede, er i reglen optaget af at leve op til familiens forventninger om, at de som mænd skal være med til at forsørge familien og skaffe en indtægt til hjemmet.⁹ De unges forestilling om ansvarlighed bygger således også på en opfattelse af, at de er en del af et familienetværk, som de har et moralsk ansvar for at indtage en bestemt rolle i.

Havebrugernes udsagn om, hvordan lediggang forleder en til at udføre amoralske gerninger, afslører, at moral ikke opfattes som en indre egenskab, men at en person bliver moralsk gennem arbejdet og gennem de relationer, der skabes ved at arbejde sammen med andre. Havebrugerne ser havearbejdet som en praksis, der holder kroppen frisk og rask, sikrer havearbejderen en plads i et socialt fællesskab og lærer ham eller hende at kunne skelne mellem rigtigt og forkert. Haven giver således havebrugerne mulighed for at skabe sig selv og hinanden som moralske mennesker gennem fysisk arbejde.

At moral blandt townshipbeboerne i Port Elizabeth således opfattes som en størrelse, der kan påføres et menneske udefra, bekræftes af Lars Buurs undersøgelser af townshipområdets lokale kriminalitetsbekæmpelsesgrupper, de såkaldte Safety & Security Structures. Buur viser, at det blandt townshipbeboerne er en udbredt opfattelse, at et menneske kan bringes til at skelne mellem godt og ondt, rigtigt og forkert ved hjælp af fysisk afstraffelse (Buur 2003:19). Bag dette ligger en idé om, at selvet konstitueres gennem kroppen, og at moralsk opførelse indskrives i kroppen.

Denne idé afspejles også i den xhosatalende befolknings vigtige omskærelsesritual (*ukuwalusa*), der markerer overgangen fra dreng til mand. Drengen omskæres og opholder sig tre-fire uger i bushen, hvor han af ældre mænd lærer, hvad det vil sige at være mand. Han vender herefter tilbage til sin familie, hvor en stor fest afholdes. Under festlighederne belæres den unge af ældre mænd om sin nye identitet som mand, og igen og igen betones det, at han nu gennem fysisk arbejde har ansvar for at tage del i forsørgelsen af familien. De ældre mænd fremhæver, at omskærelsen på afgørende vis har forandret den unges mands status. „Efter omskærelsen bliver du ‘nogen’. Du begynder at have et rigtigt sind og være ansvarlig“, forklarer en ældre mand i en samtale om de mandlige overgangsritualer. Drengene tilhører deres mødres domæne, de opfattes som amoralske og uansvarlige, må konstant rende ærinder og kan udsættes for mere eller mindre vilkårlig korporlig afstraffelse og „disciplinering“. Gennem ritualer og det fysiske indgreb på kroppen bliver den unge mand skabt som en voksen mand med krav på respekt fra andre, men også med et moralsk ansvar for gennem arbejde at tage sig af familien, ikke mindst kvinder og børn (Buur 2003:19-20; Mayer 1980:65; Ramphele 2000:111). Det vigtige ritual skaber en afgørende overgang, men det betyder langt fra, at manden er færdigskabt som person. Også den voksne mand gennemgår en række rituelle forandringer, der ændrer hans person – en af de vigtigste finder sted i forbindelse med ægteskabet, som gør manden til familieoverhoved.

Ligesom andre ritualer omtales omskærelsesritualet af townshipbeboerne som et „arbejde“ (*umsebenzi* eller „traditional work“), og arbejde er således et bredt begreb, som omfatter både rituelle begivenheder og daglig dont. Samme forhold gør sig gældende

blandt twanaerne, for hvem ordet arbejde før koloniseringen og i en vis udstrækning stadig dækker et bredt spektrum af aktiviteter, herunder dyrkning, madlavning, at skabe familie, kvægdrift, politik og udførelsen af ritualer. Arbejde forstås i betydningen „at arbejde for det fælles bedste“ (Comaroff & Comaroff 1991:273-4), og at arbejde for det fælles bedste ses som en modsætning til det at arbejde for sig selv, en praksis, der opfattes som forkert og antisocial. Det moralsk gode menneske frembringes på den måde gennem arbejdet. I et samfund, hvor fattigdom og kriminalitet sætter sociale normer og roller under pres, er havebrugerne i stand til at påkalde sig moralitet ved at vise sig som hårdtarbejdende mennesker, der arbejder på et fælles projekt.

For xhosaerne i Port Elizabeth er både det fysiske og det rituelle arbejde med til at skabe personen som del af et netværk af vigtige sociale relationer som familien og slægten. Begge typer arbejde indskriver den moralske opførelse i kroppen i en proces, der aldrig kan betragtes som afsluttet, men må gentages gennem hele livet.

De sydafrikanske udviklingsinstitutioners arbejdsbegreb

Mens townshipbeboerne indskriver arbejdet i haverne i en sammenhæng, der giver mening i et samfund, hvor personen historisk set og stadig i dag betragtes som en relationel og processuel størrelse, er de sydafrikanske udviklingsinstitutioner i langt højere grad inspireret af et vestligt arbejdsbegreb. Arbejde knyttes også her til den moralske person, men det ses her som et udtryk for det autonome individs pligtfølelse.

De sydafrikanske udviklingsinstitutioner er i dag domineret af yngre, veluddannede sorte sydafrikanere. For mange af dem har et vestligt inspireret uddannelsessystem været vejen ud af den fattigdom, som mange af deres jævnaldrende er fanget i, og de har ikke i samme grad som townshipbeboerne et nostalgisk syn på fortiden og traditionen. Som ansatte i ngo'er og myndigheder taler de om havearbejdet som et alternativ til lønarbejde. Målet med at igangsætte havebrugsprojekter er at bekæmpe den omfattende fattigdom i Port Elizabeths townshipområder, men fattigdomsbegrebet dækker her alene over mangel på penge og mad. Denne fattigdom skal ifølge embedsmænd og ngo-ansatte bekæmpes gennem produktivt og organiseret arbejde. Det fremhæves ofte, at Eastern Cape er en af de fattigste sydafrikanske provinser, som uden den minedrift, der skaber arbejdspladser i andre provinser, må opdyrke andre indtægtskilder. En ansat i Eastern Capes Department of Agriculture and Land Affairs forklarer: „Fattigdommen er enorm her. Arbejdsløsheden er høj, så folk bliver nødt til at arbejde for sig selv. Gennem urbant havebrug kan vi komme fremad.“

Havearbejdet beskrives af embedsmænd og ngo'er som et simpelt, men effektivt aspekt af fattigdomsbekæmpelsen, og der lægges stor vægt på, at havebrugerne skal „maksimere profit og udbytte“ og lære at markedsføre deres produkter. Der skal ske fremskridt, og havebrugerne opfordres til at dokumentere de positive forandringer med „før og efter“-fotografier eller -tegninger. Fattigdom ses som et materielt problem, der kan løses gennem produktion og fremdrift. Overkommelsen af fattigdomsproblemet betragtes som et vigtigt skridt i Sydafrikas udviklingsproces, og havebrugsprojekterne et aspekt af den urbane udvikling.

For myndigheder og ngo'er er det centralt, at havebrugernes produktion af afgrøder foregår på organiseret vis, og communityhaverne skal derfor fungere som „projekter“.

Det betyder, at haverne skal dyrkes af organiserede grupper bestående af faste havebrugere, som arbejder efter demokratisk besluttede målsætninger, vedtægter og regler, fører regnskab, laver langsigtet planlægning og arbejder på faste tidspunkter. Ifølge en ansat i kommunens Department of Parks and Recreation ønsker man at undgå en situation, hvor townshipbeboere kun engagerer sig kortvarigt i havebrug for at høste det første udbytte og derefter går i gang med andre indkomstskabende aktiviteter. Det fattigdomsbekæmpende havearbejde ses således først som effektivt, hvis det foregår gennem projekter, som er præget af orden, organisation og projektsolidaritet. Projekterne kræver, at folk er i stand til at arbejde effektivt og organiseret, og at de sætter projektet i centrum for deres aktiviteter. Det er gennem dette effektive arbejde, at havebrugerne gør sig fortjent til den støtte, de kan få fra udviklingsinstitutionerne, og townshipbeboere får kun støtte til havebrug, hvis de allerede er organiserede i velfungerende grupper. Embedsmanden fra Department of Agriculture and Land Affairs forklarer: „Hvis folk vil deltage i arbejdet i haverne, må de udgøre en lovligt registreret gruppe og organisere sig selv – de må have et projekt.“ Havebrugerne har ifølge denne embedsmand ofte en helt forkert forestilling om, at de gennem de unge sorte ansatte i myndighederne kan få adgang til ressourcer uden at gøre noget for det. De er, forklarer det, præget af et „afhængighedssyndrom“, skabt af de mange års apartheidstyre. Afhængighedssyndromet betyder, at folk i al for høj grad forventer, at regeringen vil løse alle deres problemer, og de fralægger sig dermed ansvaret for deres egen udvikling. „Folk skal gå i gang med at gøre noget for sig selv i stedet for at vente på almisser. Hvis de opretter en have, kan de arbejde og producere i stedet for at sidde i solen og vente hele dagen. Det er progressivt!“ siger embedsmanden.

Ligeledes understreger ngo-ansatte og embedsmænd, at havebrugernes arbejde og dyrkningspraksisser bør hvile på rationel ekspertviden, der gør havebrugerne i stand til at udnytte naturen effektivt. Havebrugerne er ifølge udviklingsinstitutionerne præget af traditionelle, ineffektive dyrkningspraksisser og traditionelle forestillinger om den ældre generations autoritet, og de mener, at begge dele bremser tilegnelsen af ny viden. Gennem workshopper og havebesøg yder udviklingsinstitutionerne derfor teknisk rådgivning, der skal lære havebrugerne at planlægge og dyrke, så de får det størst mulige udbytte.

Ansatte i udviklingsinstitutionerne udtrykker således et ønske om at gøre havebrugerne til gode, organiserede og hårdtarbejdende projektdeltagere, som gennem deres arbejde kan udnytte de naturlige omgivelser effektivt til produktion. Jeg vil argumentere for, at dette ønske hviler på et rationale, som udgøres af nogle bestemte forestillinger om arbejde og den moralske person, hvis rødder er vestlige.

I *Den protestantiske etik og kapitalismens ånd* beskriver Max Weber, hvordan den vestlige livsførelse siden reformationen er blevet præget af forestillinger, der betragter flid, arbejdsomhed, selvbeherskelse, nøjsomhed og rationel produktion som menneskets moralske pligt (Weber 1995:30,36). Webers argument er, at disse pligtforestillinger kan spores til Luthers kaldstanke, der indsætter det verdslige daglige arbejde som det moralske og religiøse kald, det enkelte menneske har pligt til at opfylde (op.cit.:48-9). Moralske personer beviser så at sige deres moral og deres tilhørsforhold til det moralske fællesskab gennem arbejde, flid og nøjsomhed.

At forestillingen om det moralsk rettigedsbærende og pligtopfyldende individ også har spillet en rolle for den sydafrikanske kontekst, fremgår af Comaroff og Comaroffs beskrivelser af protestantiske missionærers forsøg på at gøre den afrikanske befolkning

til gode, moralske mennesker (Comaroff & Comaroff 1991, 1997, 2001). Missionærene betragtede som de fleste andre kolonisatorer afrikanernes praksisser som traditionelle, uciviliserede og amoralske, og deres mål var at gøre afrikanerne til moderne, civiliserede og pligtopfyldende individer. Dette foregik primært ved forsøget på at lære afrikanerne at leve et moralsk hverdagsliv præget af arbejdsomhed og rationel produktion. Ideelt set skulle afrikanerne omvendes af missionærene, hvorefter de „automatisk“ ville blive flittige, arbejdsomme, protestantiske individer. I praksis gik missionærene dog mere pragmatisk til værks og brugte primært deres energi på at overbevise afrikanerne om nødvendigheden af at arbejde. Den afrikanske befolkning skulle lære at kultivere jorden gennem flittigt, produktivt arbejde og ville derigennem blive religiøst frelste, moralske, civiliserede individer (Comaroff & Comaroff 1997:120-1). Skønt missionærene på den måde kom til at gøre brug af et moralbegreb, der så moral som en størrelse, der kunne påføres mennesker gennem arbejde, var deres fokus således på individets frelse, ikke på personens plads i sociale netværk. Hvor arbejdet for den afrikanske befolkning var en investering i sociale relationer, var det produktive arbejde for missionærene moralsk i sig selv, fordi det symboliserede modernitet, protestantisme og det pligtopfyldende, autonome individ.

I udtalelserne fra de ansatte i de sydafrikanske udviklingsinstitutioner ses flere af missionærenes forestillinger reproduceret. Havearbejdet har ganske vist mistet sit direkte religiøse indhold, men det har ikke mistet sin betydning som udtryk for moral. Målet med at oprette communityhaver er at bekæmpe fattigdommen, siger embedsmænd og ngo-ansatte, men i praksis er de klar over, at havebrugerne, trods den megen tid, de bruger i haverne, langt fra er i stand til at producere nok til at forsørge sig selv og deres familier. Alligevel giver det mening for ngo-ansatte og embedsmænd at opmuntre til havebrug, fordi det gør havebrugerne til pligtopfyldende, ansvarlige individer og borgere, og havearbejdet ses således som havende en moralsk værdi i sig selv.

Når ngo-ansatte og embedsmænd understreger, at havebrugerne bør vie deres arbejde til projektet, fremhæver de, at havebrugerne som gode borgere bør tage ansvar for deres eget liv og opfylde deres pligt til at arbejde. Viljen til at arbejde udtrykker i denne tankegang eksistensen af et moralsk og ansvarligt „indre“, og et moralsk menneske (be)viser sin moral gennem arbejde (Weber 1995:28-30). Arbejdet og projektet er i centrum, og havebrugerne er individuelle deltagere. For havebrugerne selv er arbejdet derimod et middel, der investeres i sociale relationer.

Mens havebrugerne som beskrevet ovenfor gennem deres praksis skaber og vedligeholder en gensidig relation til jorden, ønsker udviklingsinstitutionerne, at de skal lære at opfatte naturen som et objekt, der kan og bør udnyttes og underordnes menneskelige behov. Forestillingen om de naturlige omgivelser som en ressource, der af mennesker kan udnyttes (eller beskyttes) ved hjælp af videnskabelig viden, er bygget på en idé om mennesket som adskilt og distanceret fra naturen (Ingold 2000:214-5). For de missionærer, der kom til Sydafrika i 1800-tallet, var landbrug og havebrug tæt forbundet til kristendom, civilisation og modernitet (Comaroff & Comaroff 1997:122-3). Moderne landbrug blev betragtet som effektiv produktion, der samtidig skabte orden i de vilde omgivelser og lærte de traditionelle sorte afrikanere civilisationens dyder i form af (protestantisk) arbejdsmoral (op.cit.:135). For de ansatte i udviklingsinstitutionerne er det på samme vis centralt, at havebrugerne lærer at udnytte de naturlige ressourcer effektivt og produktivt samt at tæmme og ordne den „vilde“ natur gennem havebrug (se

også Croll & Parkin 1992:34), fordi disse praksisser udtrykker moralsk ansvarlighed og pligtfølelse.

To perspektiver på arbejde og moral

Moralske værdier er forestillinger, der opfattes som indiskutable, fordi de ses som grundlæggende, universelle værdier (Moore 1993:1), på trods af det forhold, at de skabes i sociale processer og derfor varierer fra den ene sociale kontekst til den anden (Howell 1997:11). Moralske forestillinger opstiller principper for, hvad der er rigtigt og forkert, godt og ondt, og de benyttes derfor til at skabe skillelinjer mellem gode og onde mennesker og rigtige og forkerte handlinger. Moralske værdier er knyttet til praksis i et dynamisk forhold, hvor de moralske værdier udleveres gennem og former kropslige praksisser, men samtidig også forandres gennem disse (op.cit.:4). Menneskers moralske identitet formes og udtrykkes på den måde gennem praksis, og i mange sammenhænge er arbejde en praksis, der i særlig grad knyttes til positive moralske værdier (Weber 1995, Comaroff & Comaroff 1991, 1997).

Havearbejdet er for både havebrugere og udviklingsinstitutioner en praksis, der giver mening, dels fordi det skaber materielle forbedringer, dels fordi det betragtes som en moralsk praksis. Men hvor arbejdet for havebrugerne er moralsk, fordi det er del af en proces, der skaber mennesker som deltagere i moralske relationer og indskriver moral i deres krop, opfattes arbejde af udviklingsinstitutionerne som en praksis, der udtrykker moral som en indre egenskab.

De to perspektiver på forholdet mellem arbejde og moral peger på centrale forskelle i de to gruppers personopfattelse. Udviklingsinstitutionerne opfatter personen som et individ med bestemte rettigheder, pligter og moralske egenskaber, adskilt fra både sine naturlige omgivelser og sine sociale relationer til familie, slægt og klan. Dette autonome individ kan og bør vie sit liv til projektets arbejde. Havebrugerne opfatter derimod personen som en enhed, der skabes processuelt og relationelt, og moral som en størrelse, der skabes i samspil med den sociale og fysiske kontekst. Den moralske person er den sociale person, som indtager sin plads i et netværk af relationer og påtager sig sit ansvar for familie og slægt. Havebrugerne opfatter ikke havearbejdet som et projekt, hvis centrale mål er dets eget opretholdelse. De dyrker deres haver med de forhåndenværende redskaber, men hvis de tjener noget på deres arbejde, bliver det sjældent geninvesteret i haven. Udbyttet investeres i stedet i sociale relationer og i familiens opretholdelse. Townshipbeboerne lever et liv, hvor haven indgår som en del af forskellige andre aktiviteter, men den har ikke altid førsteprioritet i deres liv. Hvor meget tid, de bruger på havearbejdet, afhænger af, hvilke andre muligheder for at tjene lidt penge der dukker op, og hvad der ellers sker i deres sociale liv. De forstår ikke projektet som et mål i sig selv, sådan som udviklingsinstitutionerne ønsker, de skal.

Skønt de to perspektiver på arbejde og moral her er beskrevet som tilhørende to forskellige grupper mennesker, kan man argumentere for, at de i praksis snarere er to positioner, som kan være på spil for forskellige mennesker på forskellige tidspunkter eller i forskellige sammenhænge.

De ngo-ansatte og embedsmænd, som repræsenterer udviklingsinstitutionernes synspunkt, er for de flestes vedkommende folk, der selv er vokset op i townshipmiljøet, om

end ofte som børn i mere veluddannede familier end gennemsnittet. De moralske værdier, som de udtrykker i den praksis og retorik, der er knyttet til deres arbejdsliv, udspringer i høj grad af officiel sydafrikansk udviklingsretorik. Gennem brugen af denne retorik understreger ngo-ansatte og embedsmænd deres position og identitet som veluddannede og udviklingsorienterede mennesker. I mere private samtaler, der ikke omhandler deres arbejdsliv, viser deres moralske forestillinger sig dog som mere ambivalente, og betydningen af at indtage sin plads i familienetværk understreges ofte.

Townshipbeboerne taler sig på den anden side heller ikke entydigt ind i det relationelle moralbegreb, især ikke når de taler om deres arbejde med ngo-ansatte.¹⁰ I sådanne sammenhænge bruger de „projektord“, taler om udvikling og om at forhøje produktionen, og de laver registre over gruppens medlemmer og regler for, hvem der arbejder hvornår. I praksis ændres det dog hurtigt, hvem der lægger en aktiv indsats i haven, og folk arbejder, når det passer dem – ikke når det passer „projektet“. Dette skyldes delvist, at forsøget på at skabe og leve op til moralske værdier for havebrugerne i høj grad er et spørgsmål om at overleve og magte en svær økonomisk situation. De er derfor interesserede i at få del i de ressourcer, som ngo'er og myndigheder kan tilbyde dem, og taler dem i en vis udstrækning efter munden.

Havebrugernes støtte til de officielle ideer om arbejde, udvikling, organisering og produktion skyldes på den ene side, at der faktisk er et sammenfald mellem havebrugernes og udviklingsinstitutionernes interesse i at skabe velfungerende og produktive haver, men på den anden side indebærer støtten også en bearbejdning og fortolkning, der tilpasser de officielle værdier til en lokal moralsk verden.

Arce og Long (2000) redegør for en tilgang til antropologiske studier af udvikling, der sætter fokus på, hvordan modernitetsværdier og modernitetspraksisser anvendes, bearbejdes og gøres meningsfulde i lokale kontekster. Udgangspunktet for denne tilgang er erkendelsen af, at lokale aktørers dagligdag og møde med udviklingsinterventioner er præget af kompleksitet, modstridende værdier og forestillinger, delvise forbindelser, flertydighed og strid (op.cit.:11-2, 14). Arce og Long foreslår, at denne komplekse virkelighed begribes ved et fokus på, hvad de kalder modernitetens modtendenser, som er de processer, hvorigennem lokale aktører i deres dagligdag erfarer og gennem deres praksisser bearbejder information, teknologi, materielle og kulturelle forhold (op.cit.:30). Igennem disse processer bliver modernitetens symboler og begreber genordnet og afessentialiseret, men ikke nødvendigvis for alvor udfordret (op.cit.:10,27).

I havebrugernes lokale moralske verden er organiseret arbejde og produktion ikke mål i sig selv, men midler til at tilvejebringe materielle ressourcer, som gør havebrugerne i stand til at indgå i livsvigtige sociale relationer. Denne bearbejdning kan ses som en modtendens til udviklingsinstitutionernes tilgang, fordi den afessentialiserer denne tilgangs værdier.

Havebrugerne er modtagere af en udviklingsinterventions tankegang, men i modtagelsen af denne tankegangs forestillinger skaber de noget andet end det, ngo'er og myndigheder tilsigter. Denne ikke altid umiddelbart synlige „produktion“ kan belyses gennem Michel de Certeaus tese om, at forbrug af populærkultur indebærer „en anden produktion“ eller en „merproduktion“, som manifesterer sig gennem måden, produkter bruges på (1984:xii). Havebrugernes merproduktion underminerer ikke udviklingsinstitutionernes tilgang til arbejde, men den skaber noget, der går ud over tilgangens intentioner. Det er denne merproduktion, der analytisk set kan betragtes som en mod-

tendens til udviklingsinterventionen. I mødet med ngo'ernes og myndighedernes tankegang forsøger havebrugerne at fastholde deres eget arbejdsbegreb og skabe moralske værdier og praksisser, som giver mening i deres lokale moralske verden. På den måde kan de måske „blive i stand til at skabe plads for forandring [...] på trods af at de er modtagere af organiserede interventioner, som medbringer systematiske modeller for opnåelsen af udvikling og modernitet“ (Arce & Long 2000:30).

Den fattige befolkning i Port Elizabeths townshipområder føler ikke, at de har nogen del i den økonomiske og politiske succes, som deres stat har på det afrikanske kontinent. De oplever deres dagligdag som præget af økonomisk og moralsk nedgang, og skønt de lever i en af landets største byer, føler de sig marginaliserede. Men gennem deres arbejde i byens grønsagshaver kan de fastholde en identitet som moralske mennesker og dermed skabe sig selv som aktører, der er i stand til at skabe mening og betydning i en verden, hvor de ofte ses og ser sig selv som magtesløse.

Noter

1. www.statssa.gov.za.
2. Port Elizabeth og den nærliggende by Uitenhage udgør i dag et af Sydafrikas seks metropolområder, den såkaldte Nelson Mandela Metropol.
3. Under mit feltarbejde gennemførte jeg interviews med ansatte i ngo'erne CEN (Community Environment Network) og WESSA (The Wildlife and Environment Society of South Africa) og med embedsmænd i Eastern Cape-provinsens Department of Agriculture and Land Affairs, Department of Economics, Environmental Affairs and Tourism samt kommunens Department of Parks and Recreation og Department of Health.
4. Som de fleste afrikanske folk er det blandt xhosaerne traditionelt set kvinderne, der dyrker jorden, mens mændene er ansvarlige for kvægbruget. At man i Port Elizabeth møder mænd involveret i havebrug, skyldes det dels, at det er både forbudt og upraktisk at holde kvæg i townshipområdet, dels at havebrugene har fået karakter af „projekter“, hvilket giver dem større prestige for mænd. De få mænd, der involverer sig, indtager ofte positionen som „koordinator“ eller „kasserer“.
6. Skønt lobola blandt byboerne i dag ofte udbetales i sydafrikanske rand, udregnes beløbet stadig i kvæg.
7. Deltagelsen i sociale netværk foregår naturligvis også ved hjælp af andre praksisser end materiel udveksling. Andre typer udveksling, såsom udveksling af arbejdskraft, interesse og omsorg, spiller også en vigtig rolle, ligesom det har betydning, om man er et menneske, der har respekt for andre og ikke mindst for autoriteter som ældre, forfædre og Gud.
8. Den stærke interesse for afrikansk tradition og identitet møder man også i landområderne (se fx Banks 2002). Jeg formoder dog, at det er et urbant fænomen, at havebrug får så stor identitetsmæssig betydning, ikke mindst fordi havebrug i byen er et bevidst valg og ikke normal praksis som på landet.
9. For de unge kvinder er skellet mellem det ideelle og det reelle liv mindre skarpt optegnet, idet de unge kvinder ikke i samme grad som mændene forventes at forlade hjemmet og bringe en indkomst tilbage (Ramphela 2000:109). Alligevel er også de unge kvinder frustrerede over de manglende jobmuligheder, ikke mindst fordi mange af dem har børn født uden for ægteskab, som de ofte selv er ansvarlige for at forsørge.
10. Det er her relevant at påpege, at mens udviklingsorganisationernes arbejdsbegreb primært er afdækket gennem interviews og i høj grad er en italesat forståelse, krævede det i langt højere grad deltagerobservation og et udstrakt feltarbejde at få indsigt i havebrugernes forståelse af arbejdets betydning.

Litteratur

- Ansell, Nicola
2001 Because it's Our Culture! Renegotiating the Meaning of Lobola in Southern African Secondary Schools. *Journal of Southern African Studies* 27(4):697-716.
- Arce, Alberto & Norman Long
2000 Reconfiguring Modernity and Development from an Anthropological Perspective. I: A. Arce & N. Long (eds.): *Development and Modernities. Exploring Discourses, Countertendencies and Violence*. London: Routledge.
- Banks, Leslie
2002 Beyond Red and School: Gender, Tradition and Identity in the Rural Eastern Cape. *Journal of Southern African Studies* 28(3):631-49.
- Buur, Lars
2003 Outsourcing the Sovereign. Local Justice and Violence in Port Elizabeth. I: T.B. Hansen & F. Stepputat (eds.): *Sovereign Bodies, Citizens, Migrants and States in the Postcolonial World*. Princeton: Princeton University Press
- de Certeau, Michel
1984 *The Practice of Everyday Life*. Berkeley: University of California Press.
- Cherry, Janet
2000 Kwazakhele. The Politics of Transition in South Africa. An Eastern Cape Case Study. Ph.d.-afhandling. Rhodes University. http://myweb.absa.co.za/fourwinds/janet_academic/.
- Comaroff, John & Jean Comaroff
1991 *Of Revelation and Revolution. Christianity, Colonialism, and Consciousness in South Africa. Volume 1*. Chicago: The University of Chicago Press.
1997 *Of Revelation and Revolution. The Dialectics of Modernity on a South African Frontier. Volume 2*. Chicago: The University of Chicago Press.
2001 On Personhood: An Anthropological Perspective from Africa. *Social Identities* 7(2):267-82.
- Croll, Elisabeth & David Parkin
1992 *Anthropology, the Environment and Development*. I: E. Croll & D. Parkin (eds.): *Bush Base: Forest Farm. Culture, Environment and Development*. London: Routledge.
- Howell, Signe
1997 Introduction. I: S. Howell (ed.): *The Ethnography of Moralities*. London: Routledge.
- Ingold, Tim
2000 *Globes and Spheres: The Topology of Environmentalism*. I: T. Ingold: *The Perception of the Environment. Essays in Livelihood, Dwelling and Skill*. London: Routledge.
- Jackson, Michael
1998 *Minima Ethnographica. Intersubjectivity and the Anthropological Project*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Jørgensen, Nanna Jordt
2003 Havebrug som moralsk praksis. Om tradition, modernitet og grønsagsdyrkning i en sydafrikansk township. Specialerækken nr. 283. Institut for Antropologi, Københavns Universitet.
- Mauss, Marcel
1990 [1950] *The Gift: The Form and Reason for Exchange in Archaic Societies*. London: Routledge.
- May, Julian, Ingrid Woolard & Stephan Klasen
2000a *The Nature and Measurement of Poverty and Inequality*. I: J. May (ed.): *Poverty and Inequality in South Africa: Meeting the Challenge*. Cape Town: David Philip Publishers.
- May, Julian & Chris Rogerson
2000 *The Spatial Context*. I: J. May (ed.): *Poverty and Inequality in South Africa: Meeting the Challenge*. Cape Town: David Philip Publishers.

-
-
-
- Mayer, Philip
1980   The Origin and Decline of Two Rural Resistance Ideologies. I: P. Mayer (ed.): Black Villagers in an Industrial Society. Cape Town: Oxford University Press.
- Mayer, Philip & Iona Mayer
1971 [1961]   Townsmen and Tribesmen. Conservatism and the Process of Urbanization in a South African City. Cape Town: Oxford University Press.
- Moore, Sally Falk
1993   Introduction: Moralizing States and the Ethnography of the Present. I: S.F. Moore (ed.): Moralizing States and the Ethnography of the Present. American Ethnological Society Monograph Series, Number 5:1-16.
- Ramphela, Mamphela
2000   Teach Me How to Be a Man: An Exploration of the Definition of Masculinity. I: V. Das et al. (eds.): Violence and Subjectivity. Berkeley: University of California Press.
- Terreblanche, Sampie
2003   A History of Inequality in South Africa, 1652-2002. Durban: University of Natal Press.
- Thornton, Robert
1996   The Potential of Boundaries: Steps towards a Theory of the Social Edge. I: P. Werbner (ed.): Postcolonial Identities in Africa. London: Zed Press.
- Vale, Peter & Sipho Maseko
1998   South Africa and the African Renaissance. International Affairs 74(2):271-87.
- Weber, Max
1995 [1920]   Den protestantiske etik og kapitalismens ånd. København: Nansensgade Antikvariat.

KAREN LISA GOLDSCHMIDT SALAMON

EVOLUTION PÅ ARBEJDET

Indblik i en refleksivt selvforandrende kultur

We never know for sure when to laugh and when to cry. And there is hardly a moment in life to say without dark premonitions: "I have arrived"
(Zygmunt Bauman i en kommentar om samtidens modernitetsform, 1997:86-7).

Organisations- og managementforskere har i mange år og uden større skrupler trukket på etnografiens metoder i studiet af moderne arbejdsliv. Samtidig har antropologerne selv betvivlet anvendeligheden af klassisk deltagerobservation i studier af komplekse, industrialiserede samfund og arbejdsliv. Som antropolog og ledelsesforsker på en handelshøjskole valgte jeg i 1990'erne at fastholde, men også supplere min etnografiske metode i studiet af managementkonsulenters inspirationskilder og sociale netværker. I denne artikel vil jeg kort skitsere, hvordan klassisk deltagerobservation, og en deraf opstået opmærksomhed på kulturelle forestillinger omkring evolution og vækst, førte mig til en tese om sammenhænge mellem de nyliberale produktionsformer og den tilgængelige udbredelse af en subkulturel nyåndelig kosmologi omkring selvudvikling.

Bevægelse

Engang var det etnografen, der bevægede sig, mens den udforskede, præmoderne kultur for etnografens modernistiske og koloniale trænedte blik fremstod som stillestående. Også i de senere årtiers diskussion af etnografi som punktnedslag eller helikopterbesøg i en række kulturelle miljøer og situationer er det etnografen, der forestilles at bevæge sig, mens de udforskede miljøer har en stabil karakter: Selv når stedet som stillestående punkt overskrides, og etnografen følger folk og metaforer, må disse erkendes som stabiliserede subjektpositioner og metaforiske formationer (jf. Marcus 1998). Det var dette, jeg forsøgte at gøre i mit feltarbejde blandt organisationsudviklingskonsulenter og ledere i 1990'ernes globaliserende erhvervsliv. Jeg forsøgte at udpege en social bevægelse, en kosmologi, et sted, et miljø ... Men mine forudsætninger om objektets stabilitet og nogenlunde konceptuelle konstans blev voldsomt udfordret i en kultur, der både var presset af store forandringer på arbejdsmarkedet og i produktionssystemerne og også kulturelt var stærkt optaget af bevægelse, udvikling og forandring. Fra mine første interviews i 1997 og 1998 havde jeg ofte en oplevelse af at halse bagefter de personer

og miljøer, jeg havde sat mig for at gøre til genstand for min deltagerobservation. Dels bevægede de sig fysisk, både mellem lande og byer, konferencer, virksomheder og miljøer. Dels flyttede de sig „mentalt“ og var „forandringsbevidste“, som de selv kaldte det. Og endelig havde mange af dem en meget intens arbejdshastighed og en informationskonsumtion, der satte etnografens egen stamina og effektivitet på prøve.

Min første og måske vigtigste feltarbejds erfaring i dette studie foregik ved en californisk/new mexicansk arrangeret konference om „forretning og bevidsthed“ i 1998 (Salamon 2000b). Under konferencen, der fandt sted på et feriehotel ved Mexicos stillehavskyst, kom jeg i samtale med to af den nyåndelige managementbølges transnationale trendsettere. Den ene var terapeut, selvhjælpsforfatter og studievært på en radiostation i Los Angeles, den anden var en internationalt publicerende læge, konsulent og managementguru, bosat i London. Managementkonsulenten fortalte studieværten, at han for tiden var i, hvad han kaldte en lidt dårlig „mellemskrivefase“, hvor han ikke kom så meget videre med sin nye bog. Men nu her i november ville han tage til Los Angeles direkte fra konferencen i Mexico og så videre til England i december-januar og så til Australien og New Zealand til februar og så måske til en ø uden for kysten her i Mexico, hvor han havde en veninde, der havde haft et sted i 30 år – et skønt sted, hvortil man kun kunne komme med båd. Den sidste etape af rejsen ville dog måske mest blive ved drømmen, indrømmede han, for det var så besværligt at få bogen skrevet færdig midt i alt rejseriet: „Det tager mig dage at vænne mig til nye steder, og så har jeg ikke engang mine notater til bogen med mig“ (Salamon 2001a). Andre deltagere i konferencen var kommet fra New Zealand, Sydafrika eller Japan til Mexico for at mødes med netværkskontakter fra Norge eller Tyskland. Jeg forsøgte ikke at følge disse konsulenter på deres rejser, men jeg fulgte dem og deres samarbejdskontakter efterfølgende gennem flere år via diskussionsgrupper på internettet samt indirekte gennem nyheder fra endnu andre kolleger, som jeg traf ved andre konferencer og møder i Danmark, Storbritannien og Holland. I begyndelsen opfattede jeg de heftige rejseagendaer som udtryk for subtilt blær, også kendt fra andre globalistiske miljøer (ibid.), men også som udtryk for en transnational, elitær subkulturel livsform. Efterhånden blev jeg dog opmærksom på, at den konstante bevægelse i sig selv havde betydning i et miljø, hvor mange af de professionelle kaldte sig forandringsagenter.

Forandringsagenter

Mellem 1997 og 2001 fulgte jeg således flere grupper organisationskonsulenter og personaleudviklingsmedarbejdere i deres sociale netværker, samtaler og projektaktiviteter. Antallet af kontakter tiltog stærkt, blandt andet fordi jeg befandt mig i et felt, hvor networking blev betragtet som helt centralt arbejdsværktøj og adgangskort til feltet. Jeg blev løbende introduceret til nye kontakter på tværs af landegrænser og erhvervsbrancher, og til gengæld skulle jeg formidle ny relevant, akademisk viden samt kontakter til andre miljøer. Fælles for disse folk og netværker var deres søgen efter alternative tilgange til organisationsledelse. Jeg fulgte altså ikke et tilfældigt udvalg af ledelseskonsulenter og personalechefer, men netop miljøer, hvis fællesskab var baseret på en udtalt søgen efter mere identitetsberørende, følelsesmæssigt appellerende og personligt forandringskabende redskaber til personaleledelse. Mange af

disse folk var, hvad de selv kaldte spirituelle og åndeligt søgende, og anså arbejdslivet for kosmisk betydningsfuldt. Andre tog udgangspunkt i en humanpotentialistisk personlighedsopfattelse, hvor arbejdslivet blev anskuet som et personligt, psykisk udviklingsprojekt (Bovbjerg 2005; Jørgensen 2005; Salamon 2001b, 2005b). Jeg opdagede også, at de talte om organisation og ledelse som fundamentalt individbaserede fænomener, der måtte tage udgangspunkt i personlig bevidsthedsudvikling og ledelse af hin enkelte frem for eksempelvis i påvirkning af socialitetsformer. De så derfor deres primære arbejdsopgave i at påvirke til personlighedsudvikling for derigennem at fremme organisationsudvikling og kollektiv bevidsthed, her formuleret af en dansk managementkonsulent, der forklarer, hvordan hun forstår begrebet „social ansvarlighed“: „Du har med andre ord med din egen selvansvarlighed og væren tro mod dig selv og din intuition været med til at indvæve nogle tråde i det store/større sociale ansvarligheds klæde. Et klæde, der i virkeligheden er en bevidsthedsstruktur i det kollektive ubevidste“ (Salamon 2001b:33). Det var samtidig folk, der arbejdede for målbar økonomisk effektivisering, som de mente principielt måtte gå hånd i hånd med organisatorisk og personlig udvikling. Samtidig med at de arbejdede med udvikling og udbredelse af effektiviseret regnskabsførelse, bedre teknisk flow i arbejdsgangen i fabrikshaller, flere måleparametre i personaleledelse, nye uddannelsesprogrammer for medarbejderne eller besparelser gennem fokuserede personaleindskrænkelse, fortalte de også om magiske sammentræfs betydning for økonomisk gevinst, penge som materialiseret bevidsthed, frembesværgelser af gevinst eller blot om, at systemet indebar en holisme, der fik mange behov til at gå op i en højere enhed og producere økonomisk tilvækst (Salamon 2000b, 2001b, 2003a, b). Uanset hvor de lagde vægten i organisationsudviklingsarbejdet, indebar det en kombination af alment udbredt Human Resource Management-teknologier, erhvervsøkonomisk fornuft og en større eller mindre grad af metafysik, parapsykologi og andre alternative tilgange til forståelsen af fysiske og psykiske årsagssammenhænge (ibid.). Desuden delte disse folk og miljøer en optagethed af „bevidst“ selvrefleksivt lederskab og ønsket om at udvikle koncepter, der kunne fremme en refleksivt selvforandrende arbejdskultur. Her formuleret af den dansktalende direktør for IKEA i Nordamerika i 2001:

Jeg ved, at i kraft af at være mere klar over hvem jeg er, og hvad jeg står for, er jeg nu nået frem til et „bevidst lederskab“. Ikke en destination, men en milepæl – et nyt sted at begynde. Lederskab er for mig ikke længere et spørgsmål om at følge lærebøgerne for at finde svarene. Svarene findes inde i mig; de udspringer af det, som jeg står for (Spier-Lopez 2001)

Dette citat var for mig særlig interessant, fordi det tydeligt udtrykker en tendens, som jeg mente igen og igen at kunne iagttage under mit feltarbejde: at arbejdslivet blev opfattet som et dybere åndeligt, filosofisk anliggende og som en konstant bevægelse eller rejse – men uden destination. Modsat tidligere tiders målrettede oplæring og mobilitetsforståelse, hvor lærlingen kunne nå frem til at blive mester, eller avisdrengen kunne blive mediemagnat, var idealet nu, at medarbejderen eller lederen konstant var på vej og under personlig udvikling, uden et slutpunkt eller telos. Det blev også forstået sådan, at denne udvikling hovedsageligt foregik „inde i mig“. Dette konstante knokleri og den konstante bevægelse blev dyrket og anset for noget meget positivt. Selve den selvrefleksive bevidsthed om eget forandringsbehov, den løbende og uendeligt fortsatte

forandring og forbedring af selvet, var det værdifulde ved bevidsthedsudviklingen. Selve bevægelsen var målet med bevægelsen (Salamon 2003b). Eller rettere: Omsætteligheden og den konstante værditilvækst kunne alene fastholdes gennem den konstante bevægelse, ligesom det også gjaldt for samtidens boomende finansmarkeder og teknologiprojekter. Stilstand betød stagnation og dermed ultimativt udslettelse.

Værdibaseret

Den citerede direktør lagde ikke alene vægt på at være i udvikling og bevægelse, men ligesom andre personaleledelsesfolk understregede hun også betydningen af at vide „hvem jeg er, og hvad jeg står for“ – at være eksplicit bevidst om at være bevidst om sit eget arbejdsliv og lederskab. Dermed blev arbejdslivet ikke alene et konstant udviklingsprojekt, men også et værdibaseret udviklingsprojekt: et nyt sted at begynde hver dag og hele tiden, men dog forankret i „det, som jeg står for“. Denne arbejds- og livsopfattelse var alment gældende i de miljøer, hvor jeg gjorde mit feltarbejde sidst i 1990'erne. Ofte blev erklæringer om nødvendigheden af uendelig udvikling, vækst og bevægelse knyttet an til begejstrede erklæringer om en ny tid, nye muligheder og nye typer gevinst (ny økonomi) (Salamon 2005a). Værdibevidstheden fik udtryk i dyrkelsen af intensitet, entusiasme (besættelse) og begejstring (beåndethed) blandt ledelsesrådgiverne, der mente, at det skulle kunne mærkes hvad man mente: I sin bestseller fra 1997 erklærede den amerikanske managementguru Tom Peters således at en hvilken som helst leder skal kendes på at være „Unabashed-Dispenser-Of-Enthusiasm“ (Peters 1997; Salamon 2005a). Hvor entusiasme måske kunne mangle i udgangspunktet, skulle der arbejdes for inderliggørelse af ethvert projekt. Selv de kedeligste projekter kunne ved indoptagelse af den rette ånd omgøres til kamp for en hellig gral, som Peters forklarede (ibid.). Ved påberåbelse af værdier og intensitet kunne projekterne også skabe mere værdi. Værdier og tro blev erklæret vigtige for værdiskabelse, også i økonomisk forstand.

Ledernes Hovedorganisation publicerede i 2002 et temanummer af sit medlemsblad, hvor åndelighed på arbejdspladsen blev behandlet. Blandt de interviewede var direktøren for Danfoss, der i flere andre sammenhænge havde fortalt om sin anvendelse af meditationsteknikken Silva Mind Control of Mental Dynamics også kaldet Silva Method. Teknikken handler om meditation og indre selvdisciplinering gennem tillært, bevidst manipulation af egne betingede reflekser og psykiske tilstande:

Det kan være forud for vigtige forhandlinger eller et vigtigt indlæg. Med Silva kan jeg sætte mig i en tilstand af indre ro, klarhed og koncentration – den såkaldte Alfa-tilstand. Det gør mig i stand til at fokusere min energi over på den opgave, som jeg står over for. Det giver ekstra selvtillid, og en af grundene til, at det virker, er selvfølgelig også, at jeg tror på teknikken. [...] Er jeg blevet lidt småstresset, lukker jeg døren til mit kontor og tager fem minutter i Alfa-tilstand. Det er ikke noget, som behøver tage lang tid. [...] Det er lidt usædvanligt, at en person som mig på mit niveau fortæller, at jeg bruger denne teknik. Men der er en del erhvervsledere, som i det skjulte bruger meditation, og der burde ikke være noget tabu ved det. Flere bør bruge det (Clausen 2002:18).

Her var tydeligvis tale om mere end blot en afslapnings- og bevidsthedsteknik. Direktøren troede på en særlig metode til personlig udvikling og effektivisering og ville gerne

offentligt udbrede kendskabet til sin åndelige praksis. Formatet er særlig interessant fordi det er et tydeligt eksempel på en tendens, jeg også løbende traf på under mit feltarbejde: en tiltagende bevidst og offentlig inddragelse af den private og personlige bevidsthed, eller sjælen om man vil, i systematiske metoder til arbejdsmæssig effektivitet. Trods den inderlige, åndelige karakter virkede det derfor ikke intimt afslørende, at direktøren iført jakkesæt var afbildet under meditation, eller at han fortalte om sin personlige meditationspraksis. Det fremstod derimod klinisk og teknisk. Silva Mind er ganske vist en åndelig, spiritistisk inspireret praksis, der før i tiden næppe ville være blevet anbefalet som arbejdsredskab i en ingeniørvirksomhed eller et fagblad for ledere. Men i 2002 kunne den intime bevidsthedspraksis på uproblematisk vis betragtes som et relevant arbejdsredskab, hvor personens indre ressourcer kunne udnyttes bedre. På Silva Minds officielle internetsted fandt jeg efterfølgende en række beretninger fra arbejdslivet indsendt af andre Silva-kandidater, der havde gennemgået et eller flere kurser i metoden (hvilket Danfoss-direktøren også havde gjort). Beretningerne så jeg som endnu en illustration af brugen af en kulturelt specifik, åndelig praksis som „objektivt“ middel og redskab til bedre mobilisering af personlige ressourcer i en arbejds kontekst:

Forleden dag stod jeg over for et alvorligt computerproblem. [...] Efter 30 minutters frustrationer sagde jeg, at jeg lige måtte gå ud, og så gik jeg udenfor for at dykke ned i mit „andet“ redskabssæt. Jeg tog en dyb indånding og satte mine tre fingre sammen og bad om en løsning på dette problem. Mindre end et millisekund senere var svaret bare dér i mit hoved. Jeg drøede tilbage til computeren og testede løsningen. Mindre end to minutter senere kørte alting igen som et urværk. Jeg elsker Alfa-dimensionen 😊 (Silvatx 2004, smiley i originalen, min oversættelse).

Andre ville måske have talt om, at de lige skulle have noget frisk luft, samle sig eller tage en pause. Men i dette miljø af åndeligt orienterede erhvervsfolk fik situationen altså et spiritistisk præg, hvor noget blev påkaldt fra en anden dimension for at afhjælpe et teknisk arbejdsproblem. Åndelig udvikling, vækst og værdier var her blevet til arbejdsredskaber, hvilket jeg under feltarbejdet også kunne iagttage hos en række andre selvteknologisk orienterede bevægelser og metoder (jf. Foucault 1988). Selvet blev gjort til objekt for sig selv og samtidig til registrant af sin egen overordnede udvikling, effektivitet og succes. I hypermoderne forstand beskrev folk, jeg kom i kontakt med under feltarbejdet, selvet i arbejdslivet både som en del af dem selv og som noget, der selvrefleksivt befandt sig i en position uden for dem selv, et sted, hvorfra det kunne manipulere med og forandre sig selv. Dette sted kunne måske siges at være modernismens Alfa-dimension, for nu at låne en metafor fra Silva-bevægelsens univers. Manipulationen var i princippet uendelig, men dog styret af et værdisæt. Denne værdibaserede, men dog konstant selvforandrende bevægelse var et alment ideal i de miljøer, jeg fulgte i feltarbejdet.

Forandringsledelse

De (post)industrielle, kapitalistiske samfund er skruet sådan sammen, at vi hele tiden skal producere nyt, mere effektivt og skabe økonomisk vækst. Vi er derfor hele tiden på udkig efter nye redskaber og nyskabende tilgange. Vi lever i en økonomi, hvor højt-

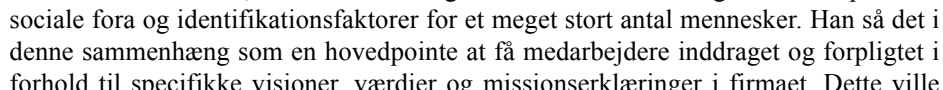
lønsområder som Danmark i høj grad må konkurrere på effektivitet, hastighed, kvalitet, stabilitet, innovation og symbolkraft. Her er tale om konkurrenceparametre, hvor det i stor udstrækning er medarbejdernes menneskelige hjerner og personlighedskarakteristika, der måske er blevet den vigtigste kapital. Det er derfor næppe tilfældigt, at det nye fokus på effektivisering og fuld udnyttelse af medarbejdernes sjæleliv og hjerner er opstået. Effektiviseringstiltag rettes derfor også mod bevidstheden og personligheden hos medarbejderne. Ledelse kommer dermed også til at handle om at styre den menneskelige faktor mod stadig større produktivitet og bedre ressourceudnyttelse. Klassiske erhvervsøkonomiske discipliner, såsom finansiering og logistik, er kun til ringe hjælp her. Derimod har psykologien længe inspireret management- og marketingteorien, ligesom filosofien, religionen og ikke mindst kulturvidenskaberne har leveret input om menneskelige muligheder, motivation og tilbøjeligheder. I en forbrugsstyret økonomi er det vigtigt at forstå, forudsige og så vidt muligt styre brugeradfærd. Virksomhederne forsøger at vinde loyalitet både hos medarbejdere og brugere, så forbrug af bestemte produkter kommer til at indgå i personlige identitetsformationer og kulturelle universer. Med global konkurrence fra lavtlønsøkonomier og en tiltagende handelsliberalisering prøver såkaldt løntunge og aftalebeskyttede arbejdsmarkeder som Danmark at konkurrere på produktudvikling, marketing og service, der i høj grad bygger på teknologisk innovation, brandprofilering, loyalitet og kulturelle markører. Med andre ord er produktionssystemet ikke alene blevet kultursensitivt, men også afhængigt af at kunne producere og udvikle nye betydningsforhold og kulturfænomener. Mens politikere, meningsdannere og medier vier stor opmærksomhed til oprindelig og stabiliseret kultur som forankringspunktet for foranderlige, moderne samfund, tonser kommunikationsbureauer, kulturproducenter, serviceindustrier og industrielle virksomheder videre med kulturel innovation og forsøg på løbende selvudvikling. Ledelse i 1990'erne kom blandt andet derfor i høj grad til at handle om at motivere forandring og restruktureringsproces. I mange virksomheder kunne disse processer ofte have karakter af en revolution, med værdikampe og rullende hoveder i form af afskedigelser og udliciteringer. Som i anden modernitet rettedes mediernes, politikernes og finansfolkernes opmærksomhed mod evnen til nyskabelser og forandring. Virksomheder valgte ofte at kannibalisere på sig selv ved eksempelvis at gennemføre nedskæringer for dog at kunne fremvise økonomisk bevægelse og vækst. Stagnation blev betragtet som værre end voldsomme indskrænkninger. Erhvervslivets kulturelle stræben var i denne periode, ligesom dets økonomiske bevægelser, dermed i praksis destinationsløs. Der var ikke noget stabilt betydende tegn eller nogen afgrænset kulturel lokalitet eller form, der kunne bringe dets jagen til ro. Det handlede i perioden for mit feltarbejde, ligesom det fortsat gør, om løbende at konkurrere med hinanden, sig selv og med selve tiden. Uden at man dog nogensinde når frem til målstregen (for den findes nemlig ikke i denne økonomi). Tidsrationaliseringsmetoderne, som er blandt den moderne ledelses fundament, anskuer i princippet ethvert tidsforbrug som et tab. Time-management og Just-In-Time Production bygger på, at kapløbet med tiden er et erhvervsøkonomisk projekt i sig selv. Det handler i sidste ende om at tjene penge ved at spare penge – altså ved at spare tid og energi og dermed arbejdstimer, arbejds løn, leverancetid, opmagasineringstid og finansiel tid. At arbejde hårdt og tjene og spare penge er en livsform, ligesom det i øvrigt var for de religiøse puritanere og andre puritansk inspirerede samfund (Salamon 1991, 2003b). At være på vej mod stadig større besparelse, effektivitet og indtjening er i sig selv en

højere logik og mening med tilværelsen. Samtidig beskriver toneangivende ledelseskonsulenter og arbejdsgiverorganisationer arbejdspladsen som et affektivt rum, hvor det er medarbejdernes følelser, innovative evner og emotionelle relationer til hinanden frem for eksempelvis de faktiske fysiske eller økonomiske arbejdsforhold, der betyder noget:

I industrisamfundet var arbejdstid og fritid klart adskilt. For videnmedarbejdere ser man en tendens til, at grænsen mellem arbejde og fritid bliver udvisket. Værdier fra fritid og arbejdsliv smelter sammen. Arbejdet skal være tjekket, forstået på den måde at det skal appellere til den enkelte medarbejder. Arbejdet skal være underholdende, sjovt og spændende, og det skal samtidig opfylde en del af medarbejdernes sociale behov. På den faglige side skal arbejdet være udfordrende og udviklende, og virksomheden skal repræsentere et værdisæt, medarbejderne kan stå inde for. Til gengæld bliver der lagt mindre vægt på prestigen i at have et stort kontor eller en flot titel (Dansk Handel og Service 2005).

Ud fra mit feltarbejde blandt organisationsudviklere og ledelseskonsulenter er jeg nået frem til at mene, at vi i dag bevidner en tiltagende åndeliggørelse af arbejdsforholdene – anderledes sagt, en afmaterialisering af synet på arbejdslivet. Dette passer fint ind i den tiltagende symbolisme og kulturalisme, senest eksemplificeret ved blandt andet kristne arbejderes sejr i en retssag om fagforeninger og eksklusivaftaler. Lederen af en californisk konsulentgruppe specialiseret i organisationsforandringer forklarede på konferencen i Mexico, at firmaer eller organisationer var ved at tage over som primære sociale fora og identifikationsfaktorer for et meget stort antal mennesker. Han så det i denne sammenhæng som en hovedpointe at få medarbejdere inddraget og forpligtet i forhold til specifikke visioner, værdier og missionserklæringer i firmaet. Dette ville skabe højere livskvalitet og bedre arbejdsydelser, lød antagelsen. Når medarbejderne forpligtede sig på „ejerskab“ og medlemskab i en organisation, på samme måde som de (tidligere) gjorde det i en familie, et lokalsamfund eller i en nationalstat, så ville de også yde meget mere for dette fællesskab. De ansatte ville dermed få et nyt fællesskab, nye livsværdier og mulighed for personlig udvikling samt bred støtte og service. Firmaerne ville få loyalitet og hårdtarbejdende medarbejdere, der støttede det fælles projekt frem for egne ønsker om fx bedre kontor, kortere arbejdstider og mere løn. Det er oplagt at betragte denne kobling mellem personlig identitet og firmaet som grundlæggende i den nye ledelsestænkning, som jeg kunne iagttage under mit feltarbejde. Ledelse er i dag blevet personliggjort og søges internaliseret. Når firmaånden fra 1990'erne er blevet påkaldt som en ny kilde til socialt og identitetsmæssigt commitment, kan dette ses som del af en bevægelse, der siden 1980'erne har søgt at overflytte eller udbrede fællesskabsforpligtelser og forestillinger om abstraktgjort fællesskab fra familie-, nations- og samfundsniveau til virksomhedsniveauet. Noget forenklet sagt, med blandt andet japanske forbilleder, en nærmest feudalromantisk bevægelse væk fra borgerskab i lokalsamfundet og frem mod borgerskab i firmaet. Medarbejderudviklingssamtalen, også kaldet MUS, slog stærkt igennem i samme periode. Den havde karakter af et personligt skrift og samtidig kontraktoplæg om egen udvikling, målsætninger herfor samt virksomhedens bidrag hertil. MUS var institutionaliseringen af den selvrefleksive selvudvikling og værdibevidste forandringskonstans qua selvteknologi (Salamon 2005c). Den systematiske indførelse af dette og andre redskaber til forandring af vanetunge,

traditionelle virksomheder blev af mange af de konsulenter, jeg fulgte under feltarbejdet, opfattet som en personlig mission. Her hos en dansk organisationskonsulent, der i en personlig e-mail i 2001 blandt andet skrev om målet med eget arbejde: „Hvordan tænder vi villigheden til forandring og får folk til at se behovet?“

Selvets evolution

„Vi træner og udvikler os: Fordi vi tager vores egen medicin“, siger konsulentfirmaet Cultivator på hjemmesiden (Cultivator 2005). Træning og selvudvikling er blevet forudsætningen for organisatorisk troværdighed, og dette har også betydning for en organisations finansielle troværdighed og dermed værdi. Også uddannelsessektoren og familiens private rum påvirkes af udviklingstrenden, og grænserne mellem privat udvikling og fleksibilitet i arbejdslivet udviskes. Konsulent Bo Bresson, der i Brædstrup samarbejder med sin hustru som „videnhåndværker“ for „forandringssmidighed til hurtige skift i tempo, opgaver og samarbejdsrelationer“ (Bresson 2005), har udviklet FamilyLab, hvor: „Vi udvikler, formidler og træner i brugen af teknikker, metoder og værktøjer til den moderne familie, som vi benævner kompetenceklan®“ (FamilyLab 2005). Bresson har udvidet den værdibaserede ledelse til også at omfattede sin familie, for herved opnås en frugtbar udvikling, mener han:

„Familiestrategien er det dialogværktøj, vi bruger til at tale struktureret sammen om den familie, vi har,“ forklarer Bo Bresson [... hos hvem ...] familien kører som en virksomhed, hvor medlemmerne sammen har arbejdet sig frem til mission, værdier, vision og målsætning, som de lever efter. „Det er virkelig en måde at styrke familieforholdet på, når man har en fælles opfattelse af, hvad man vil med hinanden. Rigtig mange får en familie og aner ikke, hvad de vil med den. Hvis jeg overhovedet skulle anbefale andre familier kun at gøre én ting, var det at formulere et mission-statement for familien. Ud over at skabe sammenhold hjælper det kraftigt til, at man får prioriteret, hvad man bruger sin tid på her i tilværelsen“ (Ottens 2005).

Man skal med andre ord vide, hvad man vil med sit job, sin familie og sig selv, for ellers er det spild af tid, mener konsulenten. Tid og værdier kan spares, ved at man udarbejder missionserklæringer og strategier for sit liv. Her er danske Bresson fuldt på linje med en hel række andre forandringskonsulenter. Ikke alene virksomheden og den enkelte medarbejder skal udvikles. Også selvet og familien skal gennemgå en målrettet evolution. Konsulenterne Bresson & Bresson har fanget en international tendens: Peter Drucker, der har været en af de internationalt ledende forandringsguruer i 1980'erne og 90'erne inden for Human Resource Management (i 1994 fik han \$50.000 for hver offentlig optræden), fremhævede i en Harvard Business Review-artikel i 1999 den helt centrale betydning af at kunne lede sig selv – frem mod stadig større ydelser, selvfølgelig:

History's great achievers – A Napoleon, a da Vinci, a Mozart have always managed themselves. That, in large measure, is what makes them great achievers. [...] Now, most of us, even those of us with modest endowments, will have to learn to manage ourselves. We will have to learn to develop ourselves. We will have to place ourselves where we can make the greatest contribution (Drucker 1999:65, engelsk original bibeholdt grundet sprogtonen).

Resultaterne kommer med andre ord til den, der formår at styre sig selv, selvudvikle sig, selvskabe egne muligheder og „placere sig selv“ dér, hvor man kan levere det største bidrag. Ofte forbindes selvudviklingstemaerne med ledelse og autoritetsforhold, her formuleret af endnu en dansk Human Resource-specialist:

Arbejdspladslæring bør efter min mening afspejle et helt nyt paradigme, hvor vi bevæger os væk fra et fokus på strategi, strukturer og teknologier til et fokus på de sociale relationer og den personlige udvikling (og som bygger på den størst mulige autenticitet) (Rosenberg 2003:10).

Pointen er altså, at man skal rette udviklingsarbejdet indad mod eget jeg og egen adfærd, for herigennem kan man ændre omverdenen. Derfor tales der ofte om „selvledelse“, „ledelse af dig selv og andre“ og ledelse „indefra-og-ud“ (Salamon 2001a):

[Det] drejer sig om at bevare og forbedre det største aktiv, du ejer – dig selv. [Du skal forny] de fire dimensioner i din grundlæggende natur – det fysiske, det åndelige, det mentale og det socialt, følelsesmæssige. [...] Det er den bedste investering, vi overhovedet kan gøre i hele vort liv – investeringen i os selv, i det eneste instrument, som vi har fået udleveret til at kunne håndtere livet og til at yde noget. Vi er selve instrumentet for vore præstationer [...] (Covey 1992:300).

Fleksibilitetens kultur

Det burde egentlig være en nødvendighed at nævne, at vi selv er instrumenter for vore egne præstationer. Gennem mit feltarbejde blandt folk, der professionelt kalder sig „udviklere“, har jeg generelt undret mig over, at pligten til selvudvikling og selvstyring igen og igen er blevet ekspliciteret. I en moderne, humanistisk menneskeopfattelse er vel indbygget, at mennesket udvikler sig og er agens for egne handlinger? Hvorfor får disse forhold da så eksplicit opmærksomhed? Er det fordi konsulenterne mener, at medarbejdere undertrykker og nedbryder sig selv, og vil skabe opmærksomhed om muligheden for at leve sundere? Eller er det for at skærpe den enkeltes selvrefleksive kompetencer og det, som Michel Foucault har kaldt selvteknologier? I kravet om selvudvikling og selvbevidsthed ligger også forventningen om selvdressur. Opfordringerne til „investering i os selv“ handler dermed om en paradoksalt dobbeltbevægelse: selvfor nægtende selvudfoldelse. Vi bliver frie, fordi vi løbende kan tilpasse os behov og underlægger os krav, ikke fordi vi frigør os fra dem:

Vi forestiller os, at det at være åben for forandringer – tilpasningsdygtig – er en karakteregenskab, som udgør en forudsætning for den frie handle – mennesket er frit, fordi det er i stand til at omstille sig (Sennett 1999:48).

Arbejdslivet er blevet en nøgle til den selvrefleksive frihedssøgen. Det er på arbejdet, at vi udfordres til fleksibilitet og konstant forandring og udvikling, som ifølge den nye kosmologi frisætter os i vor omstillingsparathed. Arbejdet er blevet en direkte vej til personlig frelse. Men frelsen sker kun gennem målrettet evolution af det arbejdende selv. I bestselleren *Hvem har flyttet min ost? En enestående måde at arbejde med forandring i dit arbejde og dit liv* skriver den amerikanske psykolog og organisations-

udviklingskonsulent Spencer Johnson en nuttet parabel om pligten til selvrefleksiv forandring. Ifølge forfatteren og *New York Times Book Review* var bogen årets bog 2004 i Sydkorea, hvor den blev solgt i over en halv million eksemplarer, mens den i Kina er blevet den bedst sælgende oversatte bog nogensinde med salgstal på over 2 millioner eksemplarer. I Japan er bogen solgt i over 4,5 millioner eksemplarer og er blevet den bedst sælgende bog fra en ikke-japansk forfatter nogensinde (whomoved-mycheese 2005). Handlingen foregår i en labyrint, hvor nogle små nisser og mus ud-sættes for et pludseligt tab af daglige rutiner og madressourcer. Handlingen drejer sig om, hvordan de reagerer mere eller mindre hensigtsmæssigt på forandringen, og ind-sættes løbende i en narrativ ramme af kommentarer fra en fiktiv fortæller og hans pu-blikum samt en række moraliserende aforismer og læresætninger om glæden ved for-andring og tilpasningsdygtighed:

Forandring sker – de flytter osten hele tiden.
Forvent forandring – vær klar til at osten flytter.
Hold øje med forandring ...
Omstil dig hurtigt til forandring ...
Omstil dig! ...
Nyd forandring! ....
Vær forberedt på hurtigt at omstille dig, og nyd det så igen! ....
(Johnson 1998:76).

Igen kan man undres over nødvendigheden af at fortælle millioner af læsere verden over, at „forandring sker“, og at man skal være forberedt på den. Man kan også undre sig over, at denne forandringsparathed kobles til en nydelsesforpligtelse. I mindst 150 år har samfundsforskere diskuteret kapitalismens foranderlighed og de traditionstab, som er forbundet med moderniteten. Selv folk i antikken diskuterede livets metamor-foser, katastrofens uforudsigelighed og aldringens konsekvenser. Hvorfor er det da blevet en storsælgende nyhed, at verden forandrer sig, og at mennesket må flytte med? Mit feltarbejde i managementkonsulentbranchens mere alternative og avantgardistiske kredse har ikke givet mig noget entydigt svar herpå. Jeg har dog nogle formodninger. Den værdibaserede, eller ideologisk motiverede, forandringsparathed er blevet et kulturtræk og indgår også i en nyåndelig kosmologi, hvor det enkelte menneske konstant er på en selvudviklende rejse uden mål, men med masser af milepæle og „læringspoten-tialer“. Rejsen og den reflektive selvforandring forudsættes i sig selv at være frisættende for individet, uden at nogen egentlig social frihed dog søges derved. Heri adskiller den nye kosmologi sig fra tidligere tiders emancipatoriske projekter, der som bekendt havde en samfundsforandrende mission. Måske er her tale om en anderledes modernisme eller også blot endnu et af den kapitalistiske modernitets mange ideologiske ansigter. Klassisk deltagerobservation bragte mig i hvert fald tæt på en række udtryk for det, som jeg er nået frem til at opfatte som kulturelt sammenhængende forestillinger omkring evolution og vækst knyttet til de nyliberale produktions- og styringsformer. Det var netop gennem deltagerobservation i sociale netværker, at den tiltagende udbredelse af en subkulturel nyåndelig kosmologi omkring selvudvikling blev konkret for mig. Set retrospektivt tror jeg, at mit feltarbejde var et forsøg på at begribe nogle af den moderne kapitalismes magtprocesser og betydningskonstruktioner så håndgribeligt, sanseligt og mikrografisk som muligt. Jeg tror, at dette fænomen fortsat kan repræsentere en

række spændende udfordringer for såvel mig selv som andre etnografer. Foruden det åbenlyst komplekse i selvrefleksivt at studere selvrefleksiv kultur i egen „baghave“ udfordres etnografiens metoder i studiet af forandringsdyrkende sociale miljøer og kultur. Men jeg mener, at metoderne består prøven, trods visse svagheder. De personlige møder med folk og miljøer, der producerer nogle af samtidens dominerende fortællinger om ledelse og magt, giver en ganske særlig indsigt i diskursproduktion og udbredelsen af ideologi. Men blandt metodens svagheder er, at man som aktiv deltager i management-miljøer og diskursproduktion selv bliver forført af troen på forandring og dermed får svært ved at se stabiliteten og gentagelserne i feltet. Men netop i denne forførelse ligger måske også en erkendelse. For trods al talen om fleksibilitet, evolution og omstilling bevæger forandringen sig ret langsomt på de arbejdspladser, som etnografen besøger sammen med forandringsagenterne. Den fortsatte langsommelighed retfærdiggør konsulenternes fortsatte eksistensberettigelse i erhvervslivet. Og i praksis kan det så alligevel være, at selv en langsom etnograf kan følge med.

Litteratur

- Bauman, Zygmunt
1997 Postmodernity and its Discontents. Cambridge: Polity Press.
- Bovbjerg, Kirsten Marie
2005 Selvrealisering i arbejdslivet. I: Svend Brinkmann & Cecilie Eriksen (red.): Selvrealisering. Kritiske diskussioner af en grænseløs udviklingskultur. Århus: Klim.
- Bresson, Bo
2005 <http://www.bresson.dk/bresson/startside.html>. November.
- Clausen, C.
2002 Ledere skæver til religion og mystik. Månedsmagasinet Lederne 86(9).
- Covey, Stephen R.
1992 7 gode vaner. Personlig udvikling og livskvalitet. København: Schultz.
- Cultivator
2005 Return on Behaviour. <http://www.cultivator.com/page.asp?pageID=45&intSiteId=1&show=sub201&strParentId=0,201,0&isParent=false>.
November.
- Dansk Handel og Service
2005 <http://www.dhs.dk/cgi-bin/dhs/frontend/browse.do?channelId=-8882&programId=10760>.
Februar.
- Drucker, Peter
1999 Managing Oneself. Harvard Business Review March-April:65-75.
- FamilyLab
2005 <http://www.familylab.dk/forretningsgrundlag/introduktion.html>. November.
- Foucault, Michel
1988 Technologies of the Self. I: L.H. Martin, H. Gutman & P.H. Hutton (eds.): Technologies of the Self. A Seminar with Michel Foucault. Amherst: The University of Massachusetts Press.
- Johnson, Spencer
2001 Hvem har flyttet min ost? En enestående måde at arbejde med forandring i dit arbejde og dit liv. København: Børsen.

- Jørgensen, Carsten René
2005 Selvrealiseringskultens klinisk psykologiske rødder. I: Svend Brinkmann & Cecilie Eriksen (red.): *Selvrealisering. Kritiske diskussioner af en grænseløs udviklingskultur*. Århus: Klim.
- Marcus, George E.
1998 *Ethnography through Thick and Thin*. Princeton University Press.
- Ottensten, Lizette
2005 Familien Bresson A/S. Finansforbundet 11. <http://www.finansforbundet.dk/default.asp?mId=708&ArtId=50262>. November.
- Peters, Tom
1997 *The Circle of Innovation. You Can't Shrink Your Way to Greatness*. London: Hodder & Stoughton.
- Rosenberg, P.
2003 Kommentar. KUBUS Nyt 2.
- Salamon, Karen Lisa G.
2000a No Borders in Business: The Managerial Discourse of Organisational Holism. I: Timothy Bewes & Jeremy Gilbert (eds.): *Cultural Capitalism. Politics after New Labour*. London: Lawrence & Wishart.
2000b Faith Brought to Work: A Spiritual Movement in Business Management. *Anthropology in Action. Journal for Applied Anthropology in Policy and Practice* 7(3):24-9.
2001a "Going Global from the Inside Out". *Spiritual Globalism in the Workplace*. I: Mikael Rothstein (ed.): *New Age and Globalization*. Oxford & Århus: Renner Publications & Aarhus University Press.
2001b Organisationskonsulenter i åndelighed. *Tidsskriftet GRUS* 65:26-45.
2003a Prophets of a Cultural Capitalism: An Ethnography of Romantic Spiritualism in Business Management. *FOLK Journal of the Danish Ethnographic Society* 44:89-115.
2003b Tid til forandring. I: J. Bjonness & A. Ostefeld-Rosenthal (red.): *Spor af tid. Antropologiske perspektiver*. Department of Ethnography and Social Anthropology: Occasional Papers. Århus: Aarhus Universitet.
2005a Possessed by Enterprise. Values and Value-creation in Mandrake Management. I: O. Löfgren & R. Willim (eds.): *Magic, Culture and The New Economy*. Oxford: Berg.
2005b Et nyt verdensbillede? Om realisering af selvet som aktie. I: Svend Brinkmann & Cecilie Eriksen (red.): *Selvrealisering. Kritiske diskussioner af en grænseløs udviklingskultur*. Århus: Klim.
2005c Le management par la transformation personnelle. Les nouveaux modes de relation au soi comme moyens de pouvoir et/ou de connaissance'. I: Armand Hatchuel, É. Pezet, K. Starkey & O. Lenay (eds.): *Gouvernement, organisation et gestion: l'héritage de Michel Foucault*. Quebec: Les Presses de l'Université Laval.
- Sennett, Richard
1999 *Det fleksible menneske – eller arbejdets forvandling og personlighedens nedsmeltning*. Århus: Hovedland.
- Spiers-Lopez, Pernille
2001 Kommentaren „Executive“. *Berlingske Tidende*, 4. sektion, forsiden, 24. oktober.
- Whomovedmycheese
2005 <http://www.whomovedmycheese.com/company/DrSpencerJohnson.html>.

CHARLOTTE BAARTS

ARBEJDE ER LIVET

Refleksioner over „det grænseløse arbejde“

Skal vi på fabrikken møde
eller sidde på kontoret
skal vi høste markens grøde
eller stå til søs ved roret –
Blir vort arbejde stort eller ringe og småt,
vil vi gøre det knagende godt.

(Fra *Der er huse der skal rejses* af Oskar Hansen/Oskar Gyldmark)

Forholdet mellem *arbejdsliv* og *andet liv* er kommet i fokus de seneste 10-15 år i Danmark. Danskerne er den befolkning i den vestlige verden, som lægger flest timer på arbejdsmarkedet set i forhold til befolkningens størrelse (Bonke 2002). Det er ikke mindst en voldsom teknologisk og arbejdsorganisatorisk udvikling på arbejdspladserne, der har medvirket til den øgede opmærksomhed på forholdet mellem de to sfærer. It-teknologi gør os tilgængelige døgnet rundt og sætter os i stand til at kunne arbejde overalt. Tilgængeligheden via e-mails og mobiltelefoner medfører krav om hurtige reaktioner og svar, hvilket betyder afbrydelser i arbejdet og dermed risiko for, at der ikke er nok tid og tilstrækkelig koncentration til at løse arbejdsopgaverne inden for almindelig arbejdstid. Når teknologien muliggør, at medarbejdere kan tage arbejdet med hjem, hvorfor så ikke løse det i fred og ro i løbet af weekenden?

Forholdet mellem arbejdsliv og andet liv synes at være blevet et spørgsmål om at balancere mellem arbejdssfæren og den private sfære på en sådan måde, at de to sfærer ikke kommer i konflikt med hinanden (jf. Teknologirådet 2005). Begrebet „balance“ associerer netop til, at mennesket skal tilgodese både den ene sfære og den anden. Derfor er forholdet mellem arbejdsliv og andet liv et spørgsmål om, hvordan mennesket forvalter grænserne mellem de to sfærer. Denne forvaltning handler i høj grad om, hvordan mennesket organiserer arbejdet i såvel tid som rum. Det er denne tidlige og rumlige organisering, jeg behandler i denne artikel.

Den tidlige organisering af arbejde bliver ofte forbundet med forestillinger om, at tiden er lineær. Vi møder på arbejde kl. 9 og går hjem kl. 17. Tiden går sin gang, siger vi – og det gør den kronologisk set. Men tid er også noget, mennesket oplever, og derfor kan den føles, som om den går i stå, eller at den går langsomt. Den kan også både vindes

og spildes, hvilket refererer til, hvordan mennesket erfarer tid i konkrete situationer. I artiklen kommer arbejdets tid ikke kun til syne som lineær, men også som forbundet med begivenheder eller arbejdsopgaver. Jeg undersøger, hvilken betydning ændringer i arbejdets tidlige organisering har for forholdet mellem arbejdsliv og andet liv.

It-teknologien muliggør, at vi kan arbejde ikke bare når som helst, men også hvor som helst. Det bevirker, at den rumlige organisering af arbejde forandrer sig, og at arbejdet derved ikke nødvendigvis knytter sig til bestemte steder, fx arbejdspladser. Steder er ikke bare afgrænsede områder, men derimod praktiserede rum, der er kendetegnet ved bevægelse og forandring, og som arbejdet medvirker til at forme. I min behandling af stedet undersøger jeg, hvilken betydning ændringer i arbejdets rumlige organisering har for forholdet mellem arbejdsliv og andet liv.

Inden jeg når så langt, er det imidlertid på sin plads at diskutere forestillingen om „det grænseløse arbejde“ (jf. Teknologirådet 2005), idet begrebet i sig selv henviser til, at skellet mellem arbejdsliv og andet liv er under opløsning.

Det grænseløse arbejde

Opdelingen mellem arbejdsliv og andet liv opstod med industrialiseringen som en skelnen mellem arbejde og fritid. Arbejdet blev af industriarbejderen udført inden for en fast arbejdstid, hvorefter han kunne holde fri og have tid til børnene og familien (jf. nedenstående sang):

Når et dagværk er endt, og maskinen står tung
og så tavs i de sodede haller
når fyraftensfløjterne toner i by
da er det som livet, der kalder.
Og så nynner jeg glad på en arbejdersang
en med smæld og med klang
ja, en arbejdersang
den gir rejsning, om dagen var trælsom og strid
så man dukkede nakken af slid.

Og jeg sidder derhjemme i stuenes fred
mens jeg glædes ved hvile og hygge
så tager jeg børnene op på mit skød
og fyldes af inderlig lykke.
Og så synger jeg for dem en arbejdersang
en med smæld og med klang
ja, en arbejdersang
de skal kende dens toner og elske dens ord
om det nye, der vokser og gror.

(Fra *Når et dagværk er endt* af Oskar Hansen & Louis Clausen)

Inden for arbejdslivsforskningen i dag taler man om „det grænseløse arbejde“ (Teknologirådet 2005; Arbejds miljøinstituttet 2004; Jensen et al. 2003). Begrebet bliver brugt til at beskrive nogle tendenser ved arbejde i dag, hvor grænser mellem arbejdsliv og andet liv i visse erhverv bliver sløret. Det er typisk akademikere, kunstnere og selvstændigt erhvervsdrivende, der er vant til at arbejde grænseløst. Servicearbejdere,

industriarbejdere og ufaglærte oplever i højere grad en adskillelse mellem arbejdsliv og andet liv, skønt grænserne også kan være udflydende for nogle af dem.

Tendenserne til grænseløshed mellem arbejdsliv og andet liv hænger i høj grad sammen med det, sociologen Richard Sennett betegner „det fleksible arbejde“ (Sennett 1999). Flexibel adfærd henviser ideelt set til, at mennesket skal være tilpasningsdygtigt over for forandringer uden at lade sig nedbryde af dem (op.cit.:47). I praksis fokuserer fleksibilitet ifølge Sennett snarere på de kræfter, der bøjer folk (ibid.), og som skyldes ydre påvirkninger.

Vi forestiller os, at det at være åben over for forandringer – tilpasningsdygtig – er en karakteregenskab, som udgør en forudsætning for den frie handle – mennesket er frit, *fordi* det er i stand til at omstille sig (Sennett 1999:48).

Set i dette lys vil nogle mene, at der er mange fordele ved det grænseløse arbejde. Den enkelte medarbejder får større ansvar for egne arbejdsopgaver, og arbejdet kan varetages uafhængigt af tid og sted. I den forstand giver det større fleksibilitet i forhold til den private sfære. Men fleksibiliteten har ifølge Sennett skabt nye magt- og kontrolstrukturer, der ikke frigør mennesket (ibid.). Der er derimod snarere tale om en skjult frihed (op.cit.:59), hvor medarbejderne har frihed til at selv at forvalte, hvordan de vil opfylde virksomhedens mål. Til gengæld bliver de ofte presset til at producere mere, end det umiddelbart står i deres magt (Sennett 1999; Tynell 2002).

I forhold til den tidlige organisering af arbejde dækker begrebet „grænseløst“ over forandringer i arbejdstidens længde samt dens placering i døgnet, ugen, året – i det hele taget arbejdstidens placering i livet. Den rumlige dimension af det grænseløse arbejde handler om forandringer i forhold til arbejdsstedets placering. Kort og godt dækker „det grænseløse arbejde“ over det forhold, at det kan være vanskeligt at skelne mellem, hvornår man er på arbejde, og hvornår man holder fri.

Forståelser af arbejde

Forestillingen om grænseløshed mellem arbejdsliv og andet liv kan nemt iagttages i litteraturen om arbejde og arbejdsliv. I slutningen af 1970'erne foreslog antropologen Cato Wadel, at arbejde ikke bare var lønarbejde eller en kilde til konstruktion af kulturelle og sociale værdier. Der fandtes en lang række aktiviteter, som endnu ikke blev anerkendt som værende arbejde, fx støvsugning og husholdning. Dette „skjulte arbejde“ (Wadel 1979:365) havde en række kendetegn, som korresponderede med karakteristika for aktiviteten arbejde. De fleste mennesker i arbejde, hvad enten de stod ved samlebåndet, sad på kontor eller arbejdede i det fri, producerede noget, der kunne sælges som et produkt. I den proces var de samtidig skabere af sociale relationer, tekniske og sociale færdigheder, holdninger og værdier. Det samme var tilfældet for det „skjulte arbejde“. Dermed understregede Wadel, at grænserne mellem arbejds- og fritidsaktiviteter ikke er så entydige.

I *Fagre nye arbejdsverden* (2002) beskæftiger den tyske sociolog Ulrich Beck sig med spørgsmålet om, hvordan vi kan undgå udstødelse fra arbejdsmarkedet. Fuld beskæftigelse er nemlig ifølge Beck en saga blot. På det moderne arbejdsmarked betyder øget vækst ikke længere øget beskæftigelse, og for at undgå udstødelse må vi finde nye

måder at forstå arbejde på. Løsningen er ifølge Beck det, han betegner „borgerarbejde“. Borgerarbejde er en del af en ny samfundsmodel, der bygger på en styrkelse af individernes politiske samfund, et aktivt borgersamfund og et på samme tid lokalt og transnationalt borgerdemokrati i Europa (Beck 2002:12). Det er med andre ord et multiaktivt samfund, hvor borgerarbejde repræsenterer nye kombinationer af betalt arbejde på den ene side og familiearbejde, herunder forældreskab, på den anden side. Indførelsen af såkaldt borgerarbejde udgør et modspil til det, Beck kalder fuldbeskæftigelsessamfundet, og indeholder fire aspekter. For det første skal en arbejdstidsforkortelse for alle fuldtidsbeskæftigede skabe rum for, at flere arbejdsdygtige kan komme i arbejde. For det andet skal både mænd og kvinder have adgang til erhvervsarbejde, hvis de ønsker det. Det tredje punkt repræsenterer forældrearbejdet eller arbejdet med børn, som skal anerkendes på lige fod med fx kunstnerisk, kulturelt og politisk borgerarbejde, og det skal give ret til pension. Endelig forudsætter det samtidige engagement mellem erhvervsarbejde og borgerarbejde, at der sker en omfordeling af familieforpligtelserne mellem mænd og kvinder (op.cit.:13). Borgerarbejdet skal anerkendes på lige fod med det traditionelle lønarbejde, men det skal ikke her og nu erstatte det. Det skal være et supplement, og pointen er, at det med tiden skal få mennesket til at indse, at knaphed på traditionelt arbejde betyder rigdom på tid.

Med begrebet „borgerarbejde“ gør Beck i første omgang op med forestillingen om et samfund kendetegnet ved fuld beskæftigelse i traditionel forstand. Dermed gør han også op med forestillingen om, at arbejde er så betydningsfuldt, at det gennemtrænger den måde, hvorpå vi ser os selv og hinanden, dvs. at arbejde er primært i forhold til dannelsen af identitet (jf. Moser 1998). Ved at tillægge arbejde nye betydninger bliver opdelingen mellem arbejde og andet liv sløret, hvilket i princippet vanskeliggør udstødelse fra arbejdsmarkedet og arbejdsløshed. I stedet kommer mennesket til at arbejde det meste af tiden, når de hjemlige sysler som børnepasning, madlavning, rengøring og tøjvask bliver medregnet som (ubetalt) arbejde. Med begrebet „borgerarbejde“ synes Beck således at lægge op til om ikke en opløsning, så i hvert fald et skred mellem arbejdsliv og andet liv.

Noget tilsvarende kendetegner Kirsten Hastrups forståelse af arbejde. Arbejde er ifølge Hastrup en social praksis, der ligesom anden praksis er kendetegnet ved, at tiden indgår som en implicit faktor (Hastrup 2005b:195). Med arbejde henviser hun derved ikke kun til det prototypiske lønarbejde:

[...] men til mange forskellige former for arbejde, der alle har det til fælles, at de indebærer en intentionel transformation af noget til noget andet, og som kan være alt fra frugtavl, fabriksarbejde og filmproduktion til sygepleje, søværn og psykoanalyse (op.cit.:196).

Et læs beton transformeres intentionelt til vægge, der med tiden bliver til en bygning. Sygeplejersken heler en patients liggesår ved daglig pleje. Uopdyrket land bliver med tiden til frodige haver. Nogle gange involverer arbejde, at en del af miljøet bliver intentionelt transformeret. For eksempel når træer bliver fældet, hugget til tømmer, transporteret til et savværk, skåret til brædder, leveret til en byggeplads og anvendt til afdækning. Andre gange involverer arbejde en intentionel transformation af tankerækker, som eksempelvis Einsteins slutninger repræsenteret ved relativitetsteorien.

Lige såvel som det er et arbejde at stå ved et samleband, er det et stykke arbejde at gå tur med hunden, skrive et debatindlæg til avisen, lave lektier, rydde op eller holde et middagsselskab. Uanset hvilke slags transformationer der er tale om, tager de tid, og varigheden afhænger af, hvad det er, der skal transformeres. Det tager længere tid at skrive en artikel, end det tager at viderestille et telefonopkald. Det tager længere tid at producere en bil, end det tager at ekspedere en kunde i en butik. Arbejde er både lønnet arbejde, ulønnet arbejde, frivilligt arbejde og sort arbejde. Det foregår i fritiden, på arbejdspladsen og i ferierne.

Skønt Beck, Wadel og Hastrup repræsenterer forskellige iagttagelsespositioner i forhold til, hvad arbejde er, er de fælles om at bevæge sig hinsides opdelingen mellem arbejdsliv og andet liv. Wadels begreb om det skjulte arbejde korresponderer med nogle af de aktiviteter, Beck betegner som borgerarbejde. Hvor Wadels ærinde er at opnå anerkendelse af det skjulte arbejde som (ubetalt) arbejde og dermed accept af en række svage gruppers bidrag til samfundet, er Becks formål at udvikle og diskutere en antitese til arbejdssamfundet. Fælles er de om ønsket om at cementere kvindernes dobbeltbelastning med såvel erhvervsarbejde som familiearbejde. Hastrup har i højere grad et teoretisk projekt for øje. Hun pointerer, at arbejde er aktiviteter, der udføres i og med tid, idet arbejde for hende repræsenterer en intenderet forandringsproces. Dermed er arbejde også aktiviteter, der ikke knytter sig til et specifikt erhverv.

Det spørgsmål, som kan udledes af denne litteratur, er, hvorvidt grænserne mellem arbejdsliv og andet liv forandrer sig, eller om de, som begrebet „det grænseløse arbejde“ antyder, er ved at blive opløst. Det diskuterer jeg i de følgende afsnit om (arbejds)tiden og (arbejds)stedet.

(Arbejds)tiden

Når vi skelner mellem arbejdsliv og andet liv, er det blandt andet ved at skelne mellem på den ene side arbejdstid og på den anden side fritid. Vores forestilling om arbejdstid relaterer sig typisk til urets kronologiske tid og repræsenterer således en tidslig linearitet. For den lineære tidsforståelse gælder, at en time er en time, uanset hvad mennesket gør med den, eller hvordan den bliver oplevet. En time er simpelthen 60 minutter. En arbejdsuge på fuld tid er fastlagt til at være 37 timer, og det betyder, at en fuldtidsmedarbejder typisk er på arbejde i tidsrummet 9 til 17.

I visse erhverv er arbejdstiden mere fleksibel. Det betyder ikke, at tiden ikke opfattes som lineær, men det bevirker, at i de organisationer, der har indført flekstid, har medarbejderne en større grad af frihed til selv at organisere arbejdet i tid. De fleste forskningsinstitutioner opererer eksempelvis med udbredt grad af flekstid. Det betyder, at forskerne ikke nødvendigvis skal møde på arbejde kl. 9, men de skal naturligvis afholde deres egentlige undervisning på det fastlagte tidspunkt og ligeledes deltage i fastlagte møder. Der er også deadlines for indsendelse af reviderede artikler til de videnskabelige tidsskrifter og deadlines, der skal overholdes i forbindelse med planlægning af undervisning og kurser. Til gengæld muliggør teknologien, at forskeren kan „flekse“ ved at tage hjemmearbejdsdage og stadig være mulig at få kontakt til via e-mails eller telefon. Man kan have lange dage og kortere dage, man kan arbejde om aftenen og i weekenderne. I praksis betyder det, at grænserne mellem arbejdstid og fritid løbende

forskyder sig. Det gør sig også gældende i fx it-branchen, blandt konsulenter, politikere eller for ansatte i stillinger med stort ansvar, hvor det forventes, at de stort set er til rådighed døgnet rundt.

Iagttaget vi de traditionelle håndværksfag, vil vi i højere grad forvente en skarp opdeling mellem arbejdstid og fritid. I forbindelse med mit feltarbejde på en byggeplads, hvor jeg undersøgte arbejdssikkerhed blandt jord- og betonarbejdere (Baarts 2004), trådte den tidlige organisering af arbejdet da også tydeligt frem som lineær. Betonarbejderne møder på arbejde kl. 6 om morgenen. De begynder dagen med en kop kaffe i skurvognen. Klokkeren 6.30 mødes de på oplagspladsen for at gå i gang med arbejdet. Klokkeren 9.00 holder de den første spisepause på 20 minutter, og kl. 12.00 holder de den næste spisepause, også på 20 minutter. I løbet af dagen bliver betonelementer og cement leveret på tidspunkter, der er aftalt mellem formanden og leverandørerne. Derfor må betonarbejderne sørge for at være klar til at støbe og montere på aftalte tidspunkter. Byggeriet skal følge den samlede tidsplan, og håndværkets rytme må følge trop; der skal som regel arbejdes hurtigt. Klokkeren 14.30 er der fyraften, og betonerne klæder om og kører hjem til deres andet liv. Der er således en åbenbar markering af grænserne mellem arbejdstid og fritid, og det er uret, som angiver skellet, i form af mødetidspunkt og fyraften. Til trods for dette kan grænsen mellem arbejdsliv og andet liv for betonarbejderne være udflydende. En jord- og betonarbejder foretager måske nogle udbedringer på sit hus i weekenden eller hjælper nogle venner med reparationer. Selvom han ikke bliver betalt for det, er det stadig den samme type arbejde, han udfører, som det, han udfører i sit job. Derudover oplever betonarbejderne også, at de i arbejdsmæssige sammenhænge bedømmer hinanden på personlige karaktertræk og handlinger udført i det andet liv. En betonarbejder, der har opført sig uansvarligt i sin fritid, bliver ikke opfattet som en tillidsværdig arbejdskammerat på byggepladsen. For en betonarbejder kan grænserne mellem arbejdsliv og andet liv således opleves som bevægelige, både hvad angår adskillelsen mellem arbejdstid og fritid og sammensmeltning af på den ene side personlige kvaliteter og på den anden side arbejdsmæssige.

Skønt både betonarbejderen og forskeren ikke kun arbejder inden for normal arbejdstid, indebærer det ikke nødvendigvis, at de oplever arbejdet som grænseløst. Den enkelte betonarbejder og forsker må hele tiden selv organisere sit arbejde i tid og dermed selv definere grænserne for arbejdstid og fritid. Betragter man tiden som lineær, træder grænserne således frem som mobile. Der er imidlertid langt mere i forståelsen af tid end linearitet, hvilket jeg diskuterer i det følgende.

Hinsides tidslig linearitet

På arbejdet kan individet have oplevelsen af at dele den samme tid med kollegerne. Vi møder og går hjem nogenlunde samtidig. Vi bruger desuden tiden til at arbejde i. Imidlertid er der tale om mere end en fysisk synkronicitet (Fabian 2000:229), idet tiden er relationel, i den forstand at mennesker deler den, hvis den knytter sig til en begivenhed (ibid.). I forbindelse med mit feltarbejde på et dansk hospital (se Baarts 1998) trådte tiden frem på forskellige måder. Der var en tidlig linearitet i forbindelse med de daglige morgenkonferencer, røntgenkonferencer og vagtskifte, idet disse fandt sted på forudbestemte, fastlagte tidspunkter. Ud over dette knyttede tiden sig til det

praktiske arbejde. Den ene morgen havde et større antal sygeplejersker meldt sig syge, og de resterende sygeplejersker havde derfor ansvar for flere patienter end normalt. Alle patienterne skulle bades og have stuegang, inden frokosten skulle serveres. Sygeplejerskernes oplevelse af tid i forbindelse med sygefraværet relaterede sig til deres personlige erfaringer med at være en del af et arbejdsfællesskab, hvor arbejdsopgaver og forpligtelser blev delt mellem medlemmerne. Sygeplejerskerne oplevede tiden forskelligt – nogle blev stressede og fortravlede, mens andre bevarede roen. På trods af dette var det den samme tid, de var fælles om.

Mennesker oplever og erfarer med andre ord tid forskelligt. Nogle gange kan man få indtryk af, at tiden står stille. Det er især, hvis arbejdsopgaverne ikke er særlig interessante, eller de ikke passer til medarbejderens temperament. Måske kræver opgaverne opmærksomhed i mindste detalje, men medarbejderens styrke og interesser er de store linjer. Medarbejderen kan ikke hurtigt nok få ekspederet opgaven, men det føles, som om tiden slæber sig af sted. Det modsatte kan være tilfældet, når arbejdsopgaverne er spændende. Medarbejderen ville ønske, at projektet kunne fortsætte længe endnu, men tiden flyver, så inden hun får set sig om, er opgaverne løst. Nogle gange er der ikke nok tid – der er presset for meget ind i det tidsrum, der er til at arbejde i. Andre gange er der for meget tid, og den kan ikke udfyldes. I arbejdslivet synes vi at tænke, at tid er en knap ressource, og vi skal mestre tiden ved at planlægge den. Synspunktet udtrykker en lineær forståelse af tid, som et fænomen, vi kan organisere os til at udnytte. Det kan vi også i nogen grad, men skønt vi i en lineær forståelse af tid deler den samme tid, erfarer vi den forskelligt. Det betyder, at tid ikke er noget objektivt, men et *socialt* fænomen, der *hele tiden* er i tilblivelse.

Det er netop denne pointe, der sætter os i stand til at forstå, at nuerne i 1940'ernes Afrika kunne undvære et ord for tid. For nuer eksisterer tid ikke som et abstrakt og kontekstafhængigt system. Tiden er hverken objektiv eller ekstern i den forstand, at arbejdsopgaver kan måles i tid:

Nuer har ikke et udtryk, der svarer til „tid“ i vores sprog, og derfor kan de ikke tale om tid som noget, der går, kan spildes, vindes og så videre. Jeg tror ikke, at de nogensinde har erfaret den samme følelse af at kæmpe imod tiden eller at være nødt til at koordinere aktiviteter inden for et abstrakt tidsrum, eftersom deres referencepunkter primært er aktiviteterne selv, som er af en magelig karakter. Begivenheder følger en logisk orden, men de er ikke kontrolleret af et abstrakt system, der er ingen uafhængige referencepunkter, som aktiviteterne skal tilpasses med præcision. Nuer er heldige (Evans-Pritchard citeret i Ingold 2000:324, min oversættelse).

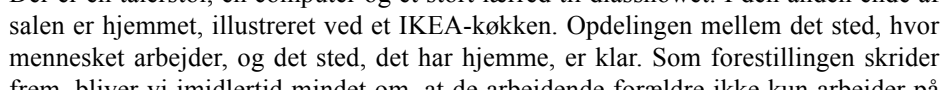
Det daglige urværk blandt nuerne drejer sig om deres arbejde med kvæget og dermed om kvægets indbyggede ur. Tidens gang opleves primært som en fortsættelse af opgaverne med kvæget og relationen mellem de forskellige opgaver. Tiden går ikke i stå, den bliver ikke spildt eller udnyttet, og den flyver heller ikke af sted. Tiden er uadskillelig fra selve livsførelsen.

Dette forhold gør sig også gældende i andre kontekster. Når en sygeplejerske forklarer, *hvornår* en bestemt hændelse indtræffer, relaterer hun det ikke til et bestemt klokkeslæt. I stedet relaterer hun det til en bestemt aktivitet og siger fx, at netop som hun skulle til at sengebade patienten, blev hun kaldt ned i skadestuen. Derved forklarer sygeplejersken, at tiden relaterer sig til begivenheder snarere end urets kronologi, og at selve tidspunktet

for begivenheden er ubetydelig. Faktum er i stedet, at hun bliver afbrudt af noget akut, mens hun er midt i en aktivitet, hun også er ansvarlig for. Tilsvarende udtrykker zandefolket, at kornlageret styrtede sammen, netop som folk havde søgt ly for solen under det. Også i dette eksempel handler det ikke om det præcise klokkeslæt for, hvornår begivenheden indtraf, men derimod det sammenfald, at kornlageret bryder sammen, netop samtidig med at der er mennesker under det. Hvis man vil understrege, hvor længe noget varede, sker det ved en sammenligning med, hvor længe en anden aktivitet tager. For eksempel kan det tage lige så lang tid at forberede et lille oplæg, som det tager at forberede en hel forelæsning. Eksemplerne viser, at handlinger ikke kun er konstrueret i tid, men også *med* tid (Fabian 2000:225). Det betyder, at tiden kan opleves som langsom, udbytterig, hurtig osv. Tid er således langt mere end urets tidslige linearitet. Tid er tæt forbundet med handlinger, begivenheder og opgaver. Det skal jeg vende tilbage til. Først en diskussion af sted.

(Arbejds)stedet

Scenen er sat i Turbinehallerne til teaterstykket „arbejddigfri.com“. Som tilskuere bliver vi vidne til en uafgjort spænding mellem arbejdslivet og hjemmelivet, der i udgangspunktet bliver iscenesat ved en fuldkommen adskillelse mellem de to scener, hvor teaterstykket udspiller sig. I den ene ende af salen er der en scene, der illustrerer arbejdslivet. Der er en talerstol, en computer og et stort lærred til diasshowet. I den anden ende af salen er hjemmet, illustreret ved et IKEA-køkken. Opdelingen mellem det sted, hvor mennesket arbejder, og det sted, det har hjemme, er klar. Som forestillingen skrider frem, bliver vi imidlertid mindet om, at de arbejdende forældre ikke kun arbejder på den arbejdsplads, de er tilknyttet, men også derhjemme. Forholdet mellem arbejdspladsen og hjemmet er alligevel ikke så opdelt. Når børnene er lagt i seng, kan arbejdsopgaverne løses ved hjælp af den bærbare og mobilen.

En af de mest tankevækkende undersøgelser af forholdet mellem arbejdsliv og andet liv er Hochschilds etnografiske undersøgelse af en amerikansk virksomhed (1997). Den viser, at de arbejdende forældre snarere end at holde virksomheden fast på dens forpligtelser i forhold til flekstid, barselsorlov og andre familievenlige politikker, flygter fra hjemmet som følge af det pres, de bliver pålagt i forbindelse med deres arbejde (Hochschild 1997). Arbejdet bliver prioriteret først, og det fører til, at arbejdspladsen bliver transformeret til et slags surrogathjem, hvor de arbejdende forældre i højere grad kan finde nogle af de trygge værdier og positive sociale relationer, som ellers bliver forbundet med hjemmesfæren. Arbejdet bliver med andre ord til hjem og hjem til arbejde. I praksis betyder det, at forældrene arbejder mere og mere, fordi de trives bedre på arbejdspladsen (deres nye hjem) end hos familien (ibid.). Helt så ekstremt bliver forholdet mellem arbejdsliv og andet liv ikke fremstillet i teaterstykket, men der er ingen tvivl om, at adskillelsen mellem arbejdssted og hjem bliver problematiseret, idet det viser, at et bestemt sted ikke er garant for, at der arbejdes, ligesom arbejde ikke er garant for, at mennesker befinder sig på bestemte steder.

I sproget træder adskillelsen mellem arbejde og hjem tydeligt frem. Vi anvender begreberne „arbejdsplads“ eller „hjemnearbejdsplads“ som udtryk for steder, hvor mennesker arbejder – hvor arbejde finder *sted*. Sproget medvirker til at stedbinde arbejdet,

men sproget er samtidig kendetegnet ved, at det ikke er forpligtet på situationsbundne erfaringer. Derfor kan vi fortsætte med at tale om sygeplejersker, selvom disse længe også har været mænd. Sproget medvirker til at opretholde en forskel mellem arbejdsliv og andet liv. På den ene side udtrykker vi os med begreber som eksempelvis arbejdsdag, arbejdstid og arbejdsliv. På den anden side taler vi om fridag, fritid og privatliv. Men forskellen er ikke nødvendigvis en erfaret forskel. Sproget er nemlig standardiseret (jf. Bourdieu 2003) – det er både upersonligt og anonymt og rummer ikke personlige variationer baseret på individuel erfaring. Sproget er derfor ikke et spejl af den praktiserede verden. Men det eksisterer på en praktisk måde (ibid.), idet erfaringen markerer sig i sproget, ligesom sproget markerer sig i erfaringen (Hastrup 2003). I praksis betyder det, at der opstår et nyt sprog omkring arbejde i form af nye ord til nye erfaringer, fx udtrykket „at arbejde hjemme“ eller ordene „hjemmearbejdsdag“ og „hjemmearbejdsplads“. Ligeledes betyder det, at mennesket praktiserer sprogets betydninger – de arbejder altså hjemme i forbindelse med en egentlig hjemmearbejdsdag, og til formålet har de etableret et hjemmekontor.

Hvad enten vi taler om „arbejdsplads“ eller „hjemmearbejdsplads“, refererer det i denne sammenhæng til et sted, dvs. en fysisk lokalitet. Men „plads“ viser ikke kun hen til steder, hvor man kan arbejde. Byer har fx åbne pladser, hvor folk sidder om sommeren og nyder kølige drikkevarer. I biografen og teatret reserverer publikum en plads – et nummereret sæde. Man kan også tage plads i et tog eller ved et bord. Plads er med andre ord et sted, en distinkt lokation (de Certeau 1984:117). Det er en konfiguration af positioner, hvor stedets elementer er placeret ved siden af hinanden (ibid.), fx skrivebordet, stolene, planterne, mødebordet osv. Sted forudsætter en indikation af stabilitet (ibid.), fx at skrivebordet står der igen næste dag, ligesom kontorbygningen med stor sandsynlighed også gør det.

En byggeplads er et sted. Det er betonarbejdernes arbejdsplads. Men det er det kun, så længe byggeriet pågår. Når rejsehøjden er nået, bevæger sjakket sig videre til den næste byggeplads. Selvom byggepladserne er steder, er de også rum. Det er de i kraft af betonarbejdernes handlinger og de forskellige aktiviteter, de udfører. Betonarbejderne gør deres håndværk, og det er derigennem, at byggepladsen som sted bliver transformeret til et rum af såvel praktisk som social karakter. Rum er som Michel de Certeau (1984:117) viser et praktiseret sted. Rum gennemskæres af mobile elementer. Det kommer til syne gennem en række bevægelser, der finder sted inden for rummet, og det bliver til som en konsekvens af de operationer, der giver rummet retning og funktion i den større sammenhæng. Derfor er rummet ikke stabilt. Det forandrer sig gennem forskellige tidsvariable, retninger og bevægelseshastigheder (ibid.).

Således er det ikke overraskende, at Hastrup foreslår, at begrebet „arbejdsplads“ bliver erstattet med „arbejdsfelt“ (Hastrup 2005a:195). Arbejdspladser er ikke afgrænsede steder. Det er praktiske og sociale rum, som fortløbende bliver til i kraft af de handlinger og valg, mennesket foretager, og som skaber bevægelse og retning. Med begrebet „felt“ fremhæver Hastrup netop det forhold, at en arbejdsplads ikke er et sted, men et rum som arbejdet har været og stadig er med til at forme (ibid.). Hvor en arbejdsplads er et distinkt sted, er et arbejdsfelt relationelt og foranderligt. Der kan altid skabes forbindelser til andre mennesker og fællesskaber. Således er arbejdsfeltet altid temporært, og det refererer til, hvordan mennesket på nye måder hele tiden praktisk engagerer sig i verden. Det er mennesket, der transformerer steder til rum eller felter, hvor de nogle gange

arbejder og nogle gange holder fri. Pointen er, at det ikke er stedet, men de opgaver og handlinger, der bliver udført, som siger noget om, hvorvidt de knytter sig til arbejdslivet eller det andet liv. Derfor bliver det mere relevant at tale om et arbejdsfelt, som på den ene side er et socialt felt, der gør arbejdspladsen til langt mere end en fysisk lokalitet (Hastrup 2005a:201), og på den anden side udgør et opgavefelt (jf. Ingold 2000), hvor forbundne arbejdsopgaver udføres. Det skal jeg afslutningsvis behandle.

(Arbejds)livet

Grænserne mellem arbejdsliv og andet liv forskyder sig, både hvad angår arbejdets tidslige og rumlige organisering. Den enkelte medarbejder får personligt ansvaret for at organisere sit eget arbejde i såvel tid som rum. Selvforvaltningen bevirker ikke nødvendigvis, at grænserne mellem arbejdsliv og andet liv bliver opløst, men det kan medføre, at grænserne bliver mobile.

I princippet kan arbejdstid betragtes som et afgrænset tidsrum i løbet af dagen, som der kan sættes klokkeslæt på. Det er imidlertid således, at udbredelsen af flekstid samt det forhold, at der er et overlap mellem arbejdsaktiviteter og fritidsaktiviteter i visse erhverv, gør det vanskeligt at opretholde grænserne mellem, hvad der konkret er arbejdstid, og hvad der er anden tid. Desuden oplever mennesker tid individuelt, hvilket bevirker, at tid ikke kun knytter sig til urets kronologi, men til konkrete begivenheder på arbejdet og til de specifikke arbejdsopgaver. Det betyder med andre ord, at selvom et menneske i en lineær tidslig forståelse „kun“ arbejder 37 timer om ugen, kan det være, at det oplever, at arbejdet fylder langt mere.

På tilsvarende vis nedbrydes de fysiske rammer omkring arbejde i arbejdssamfundet. Arbejdspladser synes mere begribelige som arbejdsfelter og arbejde udføres ikke et sted, men i rum, der formes af menneskelige handlinger. Rum er i den forstand en praktisering af sted, hvilket betyder, at mennesket kan arbejde hvor som helst. Ny teknologi medvirker til, at arbejdsopgaver kan løses andre steder end på den traditionelle arbejdsplads, hvilket bevirker, at såvel arbejdsopgaver som specifikke arbejdsaktiviteter rækker langt ud over stedet som distinkt lokation.

Som det var tilfældet hos nuerne, er det arbejdsopgaverne snarere end tid og rum, der er blevet referencepunktet for forholdet mellem arbejdsliv og andet liv i det senmoderne samfund. I den forstand kan man tale om eksistensen af en „opgaveorientering“, hvor handlinger ikke bare situeres i et arbejdsfelt, men i det, Tim Ingold kalder et „opgavefelt“ (Ingold 2000:194). En opgave er ifølge Ingold „en hvilken som helst praktisk operation, som udføres af et kvalificeret individ i et bestemt miljø som en del af dette individs almene liv“ (op.cit.:195, min oversættelse). Enhver opgave får betydning ud fra dens position i forhold til andre opgaver. Det er således totaliteten af alle opgaver og deres gensidige indgriben i hinanden, som udgør opgavefeltet. Desuden er opgaverne ikke blot tekniske praksisser, men ligeledes indvævet i det sociale (Ingold 2000; jf. Hastrup 2005b). Men hvad betyder det egentligt for menneskets eksistens, at vi er blevet opgaveorienterede?

En virkning af opgaveorienteringen er som nævnt, at grænserne mellem arbejdsliv og andet liv bliver mobile. Inden for rammerne af opgavefeltet repræsenterer en hvilken som helst praktisk operation en opgave (jf. Ingold 2000), hvad enten det er at sende e-

mails i en arbejdsmæssig sammenhæng eller købe ind til familiefesten. Tilsvarende udgør disse aktiviteter forskellige former for social praksis – de udgør således forskellige arbejdsaktiviteter i en udvidet forståelse af, hvad arbejde er (jf. Wadel 1979; Beck 2002; Hastrup 2005b). Inden for visse erhverv er menneskets forestilling om at have henholdsvis et arbejdsliv og et familieliv på retræten. For den fleksible medarbejder svarer de analytiske kategorier „arbejdsliv“ og „andet liv“ ikke til deres praktiske erfaring. Opgaveorienteringen bevirker, at det er svært at holde kategorierne adskilt i praksis. Arbejde er ikke blot en del af livet. Arbejde bliver i stedet livet, ligesom livet bliver arbejde.

Der er imidlertid også en række erhverv, hvor kategorierne „fleksibel medarbejder“ og „grænseløst arbejde“ ikke stemmer overens med menneskets erfaring, idet arbejdet stadig organiseres i både tid og sted. Et opgavefelt lader sig imidlertid ikke afgrænse af de traditionelle kategorier om arbejdstid og arbejdssted. Foruden arbejdsopgaverne, der udføres i arbejdstiden og på arbejdspladsen, bliver det en opgave at se sine venner, at tage i skoven og opleve naturen og at dyrke sport i en klub.

I dag efterspørger arbejdsgiverne „hele medarbejdere“. De skal være tilpasningsdygtige, forandringsvillige, fleksible og fokuseret på udvikling og selvudvikling. En organisation har således ikke bare brug for en ingeniør, en antropolog, en sygeplejerske eller en musikredaktør. Men en medarbejder, der ud over de faglige kvalifikationer også har nogle helt personlige egenskaber, som passer ind i organisationens værdigrundlag og målsætninger. Måske er vi vidne til skabelsen af en ny samfundsmæssig polarisering, hvor der knytter sig højere status til det grænseløse arbejde end det traditionelle lønarbejde. I hvert fald tyder disse forhold på, at menneskets dannelse til et helt menneske udgør en opgave i sig selv. Arbejde er simpelthen livet selv.

Litteratur

- Arbejds miljøinstituttet
2004   Årsberetning. København: AML.
- Baarts, Charlotte
1998   Er vi virkelig alle ens? *Jordens Folk* 33(4):20-5.
2004   Viden og kunnen. En antropologisk analyse af sikkerhed på en byggeplads.
Ph.d.-rækken nr. 27. Institut for Antropologi, Københavns Universitet.
- Beck, Ulrich
2002   Fagre nye arbejdsverden. København: Hans Reitzels Forlag.
- Bonke, Jens
2002   Tid og velfærd. København: Socialforskningsinstituttet.
- Bourdieu, Pierre
2003   Language and Symbolic Power. Cambridge: Polity Press.
- de Certeau, Michel
1984   The Practice of Everyday Life. Berkeley: University of California Press.
- Fabian, Johannes
2000   Of Dogs Alive, Birds Dead and Time to Tell a Story. I: J. Fabian: Time and the Work of Anthropology. Critical Essays 1971-1991. Amsterdam: Harwood Academic Publishers.

-
-
-
- Hastrup, Kirsten
2003 Sproget – den praktiske forståelse. I: K. Hastrup (red.): Ind i verden. En grundbog i antropologisk metode. København: Hans Reitzels Forlag.
- 2005a Tavsheden. Inkorporeret viden og praktisk kunnen. I: C. Baarts & H. Fredslund (red.): Perspektivet. Kvalitativ forskning i arbejdsmiljø og arbejdsliv. København: Arbejdsmiljøinstituttet.
- 2005b Tiden. En kvalitativ dimension af virkefeltet. I: C. Baarts & H. Fredslund (red.): Perspektivet. Kvalitativ forskning i arbejdsmiljø og arbejdsliv. København: Arbejdsmiljøinstituttet.
- Hochschild, Arlie
1997 The Time Bind. When Work Becomes Home and Home Becomes Work. New York: Henry Holt and Company.
- Ingold, Tim
2000 The Perception of the Environment. Essays in Livelihood, Dwelling and Skill. London: Routledge.
- Jensen, Britt Caplen, Bo Netterstrøm & Vilhelm Borg
2003 ARIT – Arbejdsmiljøet inden for it-branchen. En forskningsrapport fra Arbejdsmiljøinstituttet og Arbejdsmedicinsk Klinik, Hillerød Sygehus. København: Arbejdsmiljøinstituttet.
- Moser, Johannes
1998 On the Cultural Meaning of Work in Postindustrial Societies. *Ethnologia Europaea* 28:55-66.
- Sennett, Richard
1999 Det fleksible menneske. Eller arbejdets forvandling og personlighedens nedsmeltning. Århus: Hovedland.
- Teknologirådet
2005 Balancen mellem arbejdsliv og andet liv. Teknologirådets rapporter nr. 11.
- Tynell, Jesper
2002 „Det er min egen skyld“. Nyliberale styringsrationaler inden for Human Ressource Management. *Tidsskrift for Arbejdsliv* 4(2):7-24.
- Wadel, Cato
1979 The Hidden Work of Everyday Life. I: S. Wallman (ed.): *Social Anthropology of Work*. London: Academic Press.

TURF BÖCKER JAKOBSEN

PÅ GYNGENDE GRUND

Udfordringer ved den multilokale forskningsmetode

Der har længe cirkuleret en indforstået vittighed blandt antropologer, som går på, at fejlslagne etnografiske studier simpelthen *ikke findes*. Når feltarbejdet på trods af grundige forberedelser udvikler sig til en rendyrket katastrofe, ligger løsningen lige for. Man smider synopsen væk og skriver i stedet om alt det, der gik galt undervejs. Om forskningstilladelsen, som trak ud eller forsvandt i bureaukратиets korridorer. Om firehjulstrækkeren, der først brød sammen og siden blev stjålet. Om umuligheden ved at kapre pålidelige informanter. Og om håbløsheden ved at belyse den valgte problemstilling på det tilgængelige empiriske grundlag. Det bliver hurtigt til en 2-300 sider.

Den spøgefulde forsikring om, at intet (feltarbejde) er så galt, at det ikke er godt for noget, udveksles gerne mellem kolleger, når uheldsvangre erfaringer fra marken skal bearbejdes retrospektivt. Der er heller ingen tvivl om, at en selvironisk distance til den slags oplevelser udgør god terapi. Men måden at håndtere situationen på udtrykker samtidig en besynderlig dobbeltheden ved antropologiens centrale forskningsmetode. På den ene side betragtes feltarbejdet som et stærkt personligt projekt, der følger sine egne love, og som nærmest per definition forventes at tage et overraskende forløb (jf. Bate 1997). I denne optik er uforudsigeligheden så at sige det eneste forudsigelige ved processen. På den anden side har de fleste etnografer formentlig oplevet frustrationernes ubekvemme holdeplads, når det i praksis har vist sig umuligt at gennemføre de planlagte studier, eller når hele genstandsfeltet synes at forsvinde som sand mellem fingrene. I disse situationer er det temmelig vanskeligt at se, at uforudsigeligheden skulle være en integreret og meningsfuld del af feltstudiet.

Dobeltheden vidner om, at vores forståelse af den etnografiske metode er splittet mellem en romantisk forestilling om, hvad det at bedrive feltarbejde indebærer, og en mere pragmatisk forståelse af, hvad der er såvel muligt som hensigtsmæssigt. Den romantiske forestilling består i, at vi stadig forventer at møde om ikke „de vilde“ så „det vilde“ i form af personligt udfordrende og grænseoverskridende tilskikkelser. Den pragmatiske forestilling handler om, at vi som deltagere i et videnskabeligt felt også tror på værdien af en vis planlægning og struktur i vores akkumulering af data – rent bortset fra, at det ikke er morsomt kun at kunne skrive om alt det, der gik galt i marken.

I denne artikel vil jeg argumentere for, at vi bør give afkald på nogle af de romantiske forestillinger om feltarbejdet, men vel at mærke uden at give køb på den åbenhed,

kreativitet og fleksibilitet, som kendetegner de kvalitative metoder i almindelighed og etnografien i særdeleshed. Det handler kort sagt om at udvikle nogle værktøjer, der kan bidrage til at håndtere – og gøre aktivt *brug* af – den uforudsigelighed, som et hvilket som helst feltstudie vil involvere i større eller mindre grad.

Inspirationen hertil kommer dels fra George E. Marcus, som med sin introduktion af en *multi-sited* eller multilokal etnografi har givet nogle både interessante og konkrete bud på, hvordan en tidssvarende antropologisk forskningsmetode kan organiseres (se især Marcus 1995, 1997, 1998). Dels hentes der inspiration fra mit eget forskningsprojekt om administrativ praksis inden for det sociale klagesystem – og dermed også i personlige erfaringer med et genstandsfelt, der forsvandt som dug for solen. Det var blandt andet disse oplevelser, som var med til at gøre mig opmærksom på behovet for, at vi forholder os mere systematisk og strategisk til feltmetodens iboende uforudsigelighed.

Nedenfor gives der først en kort introduktion til det empiriske felt, som artiklens metodologiske overvejelser udspringer af. Efterfølgende præsenteres Marcus' multilokale etnografi, og der peges på, hvordan forskningsmetoden bidrager til at omdefinere nogle af de klassiske spørgsmål og temaer, som har præget de antropologiske methodediskussioner. I forlængelse heraf eksemplificeres en af de forskningsstrategier, som Marcus bringer i spil – at „følge konflikten“ – med afsæt i mine egne undersøgelser af det sociale klagesystem. Erfaringerne herfra viser imidlertid, at den foreslåede metodologiske strategi ikke blot bidrager til konstruktionen af et mere multilokalt forankret genstandsfelt. Forskningsmetoden synes i det aktuelle tilfælde nærmest at medføre en implosion af genstandsfeltet, hvilket udtrykker en radikal konsekvens af den mobile etnografi, som Marcus selv ikke synes fuldt ud opmærksom på. På denne baggrund diskuteres afslutningsvis de metodologiske og analytiske udfordringer ved at arbejde med den multilokale forskningsmetode.

Det sociale klagesystem

Som led i mit ph.d.-projekt gennemførte jeg i 2001-2002 en række feltstudier inden for det administrative kompleks, der samlet betegnes som det sociale klagesystem (Jakobsen 2004). Hermed forstås de forvaltningsmæssige procedurer, som træder i kraft, når borgerne ønsker at klage over tildelingen af forskellige sociale ydelser (eller manglen på samme). De sociale ankeinstanser behandler klager over kommunale og amtskommunale afgørelser på stort set hele det sociale område, eksempelvis vedrørende tildeling af sygedagpenge og førtidspension, aktiverings- og revalideringsydelse, hjælpemidler til handicappede, forskellige former for enkeltydelser m.v.

Forskningsprojektet udsprang af en generel interesse for velfærdsstatens „symbolske rødder“ (Herzfeld 1992) og en mere specifik nysgerrighed over, hvad det i grunden betyder, når der navnlig fra politisk hold tales om vigtigheden af at varetage borgernes retssikkerhed. Tanken var, at det etnografisk set ville være hensigtsmæssigt at kigge på netop de offentlige instanser, som ved at tilbyde utilfredse borgerne en uafhængig klageadgang har det som deres fornemste opgave at „tilgodese den enkeltes retssikkerhed“ (Ketscher 2002:288).

De empiriske undersøgelser omfattede feltstudier i en kommunal socialforvaltning, hvor klagesagerne opstår i mødet mellem borger og myndighed. Desuden fulgte jeg i en

periode arbejdet i et socialt nævn, som er del af de regionale statsamter, og hvor borgernes klager over kommunale afgørelser behandles i første instans. Yderligere blev Ankestyrelsen i en periode min faste feltarbejdsplads, da det er her, at sociale sager med såkaldt principiel eller generel betydning behandles i anden og sidste klageinstans (jf. retssikkerhedsloven § 63). Denne forretningsgang, hvor langt de fleste sager på det sociale område kan påklages til de samme administrative instanser, blev indført med retssikkerhedsloven i 1998 og beskrives som „det enstrengede klagesystem“.

På hvert administrativt niveau var det embedsmændenes daglige arbejde med at træffe socialretlige afgørelser, som blev gjort til genstand for nærmere udforskning. Det foregik ved deltagerobservation i kontorlandskaberne og herunder ikke mindst ved at deltage i et veritabelt hav af møder og diskussionsfora af varierende formaliseringsgrad. Herudover bestod det etnografiske materiale af de skriftlige datakilder, som institutionerne anvender og selv producerer i stort omfang, samt af dybdeinterviews med sagsbehandlere, ledere, lægdommere, tilknyttede lægekonsulenter og andre (Jakobsen 2004:26 ff.).

Forskningsprojektet var således multilokalt af natur. Det kunne dårligt være anderledes, for hvis man på etnografisk vis ønsker at begribe et administrativt kompleks som det sociale klagesystem, undgår man ikke at flytte rundt mellem forskellige empiriske udsigtpunkter. Ud over de nævnte feltforløb indbefattede undersøgelserne også afstikere til en stribe andre *sites*, der på mere eller mindre direkte vis har tilknytning til og betydning for det arbejde, som finder sted inden for klagesystemets rammer. Det gjaldt ministerier, domstole, ombudsmandsinstitutionen, Folketinget, kommunale og amtskommunale institutioner på det sociale område, de juridiske læreanstalter, de sociale højskoler m.fl.

Multilokal etnografi

Tanken om at strukturere feltarbejdet multilokalt stammer fra Marcus, som knytter udviklingen af denne forskningsmetode sammen med et tankevækkende paradoks. På den ene side har antropologisk forskning spillet en vigtig rolle i forhold til de teoretiske strømninger, som siden 1980'erne har bidraget til at problematisere og nuancere en række af samfundsvidenskabens begreber. Det gælder i særlig grad kulturbegrebet, som er blevet løsnet fra dets tidligere bindinger til forestillinger om eksempelvis „sted“ og „folk“. På den anden side har disse teoretiske landvindinger ikke ændret afgørende ved den måde, hvorpå de fleste etnografer bedriver empirisk forskningsvirksomhed. Mange etnografiske studier bygger fortsat på en udtalt præmis om, at feltet kan defineres fysisk, og at social og kulturel betydningsproduktion kan indfanges gennem deltagerobservation i et lokalt afgrænset territorium. Der optræder således ifølge Marcus stadig en række „regulerende idealer“ og „rammesættende antagelser“ om feltarbejdets karakter, som grundlæggende har rod i en anden tid, og som ikke er kompatibel med en postmoderne verdensorden (Marcus 1998:3 ff.).

Anvendelsen af en multilokal forskningsmetode handler imidlertid ikke blot om at flytte sig fysisk mellem varierende etnografiske positioner. Det har antropologer som bekendt altid været beskæftiget med i større eller mindre grad. Når den mobile etnografi er særlig interessant, hænger det sammen med, at det antropologiske projekt i samme bevægelse tildeles ny retning og mening. På det konkrete plan forlader Marcus

forestillingen om, at empiriske studier først og fremmest foregår et sted – blandt et folk, i en by, på en arbejdsplads. Men denne metodologiske perspektivforskydning væk fra „the single sites“ og „the local situations“ peger samtidig hen mod konstruktionen af en række nye genstandsfelter. Etnografens opgave bliver herefter at undersøge den cirkulation af kulturelle betydninger, genstande og identiteter, som finder sted på tværs af tid og rum (Marcus 1995:96).

Argumentet er ikke, at man i antropologien hidtil har undladt at betragte lokaliserede former for betydningsdannelse i en bredere sammenhæng. Pointen er nærmere, at det er de fysisk forankrede felter, som har dannet udgangspunkt for den antropologiske måde at begribe verden på, og at de empiriske erfaringer først efterfølgende – som en del af den analytiske skrivebordsproces – er blevet kontekstualiseret ved hjælp af historiske, politiske, socioøkonomiske og andre makroskopiske og strukturelle forhold (Marcus 1997).

Det multilokale studie får en anden karakter, eftersom undersøgelsesfeltet konstitueres på tværs af gængse forestillinger om modsætningerne mellem eksempelvis det lokale og det globale, mellem individ og system eller mellem aktør og struktur:

Med denne metode etableres et etnografisk genstandsfelt, som der ikke kan gøres rede for ved at fastholde blikket på den indgående undersøgelse af en bestemt lokalitet. I stedet udvikler den multilokale etnografi en undersøgelsesstrategi, som nok anerkender makroteoretiske begreber og narrativer om verdenssystemet, men som ikke bruger disse til at indskrive en gruppe subjekter i en større, rammesættende arkitektur. Den mobile etnografi bevæger sig ad uventede stier i afsøgningen af kulturelle mønstre, på tværs af og inden for en mangfoldighed af aktivitetssfærer, hvilket nedbryder den sontring mellem eksempelvis system og livsverden, som har dannet grundlag for meget etnografisk arbejde. Ligesom der med denne fremgangsmåde udforskes og konstrueres en række subjektive livsverdener, konstrueres der samtidig aspekter af systemet selv gennem de tilknytninger og forbindelser mellem adskilte lokaliteter, som metoden lægger op til (Marcus 1995:96, min oversættelse).

Nye etnografiske positioner

Disse metodologiske ambitioner rummer betydelige udfordringer for hele vores forståelse af det etnografiske feltarbejde. Flere forhold peger nemlig i retning af, at antropologiens metodiske begrebsapparat stadig tegner konturerne af et fysisk eller geografisk defineret undersøgelsesfelt. En af de tilbagevendende debatter i metodelitteraturen handler eksempelvis om de vanskeligheder, der er forbundet med at opnå *adgang til felten* (Gellner & Hirsch 2001; Hammersley & Atkinson 1995). Sprogbrugen i disse diskussioner synes at indikere, at etnografen forsøger at trænge ind i et næsten håndgribeligt rum med stængede porte. Kun en blødgøring af strategisk placerede *dørvogtere* muliggør, at forskeren kan træde ind på scenen og påbegynde sine undersøgelser.

Noget tilsvarende gør sig gældende for spørgsmålet om *relationer i felten*, hvor det ofte fremstår, som om disse etableres én gang for alle, og hvor det metodisk interessante spørgsmål i mange tilfælde bliver, hvilken grad af indlevelse det er hensigtsmæssigt for etnografen at sigte mod (fx Kristiansen & Krogstrup 1999; Adler & Adler 1987). Også her fremtræder felten som en genkendelig og relativt stabil størrelse i tid og rum. Det bliver særlig tydeligt i forbindelse med *nøgleinformanter*. Når dette tema er blevet

behandlet i litteraturen, har diskussionerne overvejende gået på, om etnografens stærke engagement i visse informanternes liv besværliggjorde eller endda umuliggjorde en tilstrækkelig analytisk distance (fx Kristiansen & Krogstrup 1999; Ramløv 1989). Pointen er, at der også bag disse overvejelser ligger en forventning om, at det er den samme gruppe menneskers liv, man kontinuerligt involveres i under feltarbejdet, og at det, som disse mennesker er fælles om, og som fortjener etnografens primære opmærksomhed, udgør gruppens „almene kulturelle grundlag“ (Ramløv 1989:41).

De klassiske metodediskussioner er stadig relevante, men de antager en anden karakter med et multilokalt perspektiv. Ifølge Marcus indtræder etnografen ikke én gang for alle og med større eller mindre lethed i et klart defineret rum, hvortil der kræves adgangsbillet, og hvor rollefordelingen etableres gennem opbygning af sociale relationer til de lokale i almindelighed og nøgleinformanter i særdeleshed. Når feltarbejdet foregår multilokalt, tildeles forskeren en noget anderledes rolle, som Marcus har beskrevet med formuleringen „the circumstantial activist“ (Marcus 1995:113, se også Marcus 1997).

I dette begreb ligger, at forskningsmetoden medfører en løbende genforhandling af forskerens egen position i forhold til ikke ét, men forskellige og skiftende undersøgelsesfelter. Der er ikke tale om en aktivistisk rolle i konventionel forstand, forstået som et politisk engagement i den undersøgte (ofte undertrykte) gruppe mennesker og deres „sag“. Marcus beskriver det nærmere som en metodologisk aktivisme, som følger af, at man som etnograf *hverken* kan lægge en distancerende membran mellem sig selv og feltet *eller* etablere en fasttømret base blandt de indfødte. Mobiliteten gør det umuligt at falde til ro i en bestemt rolle med entydige forpligtelser til en bestemt gruppe mennesker, eftersom man kontinuerligt konfronteres med nye personer, positioner og perspektiver. Den multilokale forskningsmetode er „ukomfortabel“ i både konkret og overført betydning, hvilket jeg vender tilbage til, da denne pointe har analysestrategiske konsekvenser.

Multilokale sporingsstrategier

Hovedbudskabet hos Marcus er med andre ord, at sociale og kulturelle fænomener i en postmoderne æra i udpræget grad konstitueres på tværs af fysiske lokaliteter, og at en antropologisk forståelse af disse fænomener kræver en multilokal forskningsoptik, hvor etnografen løbende repositionerer sit udsigtspunkt for at blive klogere på endnu „et stykke af verdenssystemet“ (Marcus 1995:113). Disse bevægelser er på ingen måde arbitrære. Når der er en særlig metodologisk fortjeneste ved at introducere en konsekvent mobil etnografi, skyldes det netop, at Marcus også præsenterer en stribe „sporingsstrategier“, der både er gode at tænke med, og som konkret kan bidrage til at strukturere forskningsprocessen. Der er tale om en konstruktiv praksis, hvor etnografen aktivt skaber forbindelsesled mellem forskellige sociale verdener, og det sker ved at organisere de empiriske studier omkring „kæder af, stier mellem og sammenstillinger af lokaliteter“ (op.cit.:105).

Afhængigt af hvilke komplekse kulturelle fænomener der gøres til genstand for undersøgelse, vil den multilokale forskningsmetode således involvere bevægelser mellem rum, hvis kobling defineres af særskilte manøvrerings- eller styringsprincipper. Én af disse sporingsstrategier består i at „følge folkene“, hvor det er bestemte aktørers bevæ-

geler i varierende sociale rum, som udforskes. Eksempelvis har Salamon (2002a, 2002b) benyttet dette princip i forbindelse med sit studie af nyåndelige værdier i managementbranchen, hvor de mangfoldige tråde i bestemte konsulentnetværk er blevet fulgt på tværs af organisationer og landegrænser.

En anden strategi tegnes med princippet om at „følge genstanden“, eksempelvis i form af cirkulation og udveksling af varer og økonomiske aktiver. Denne fremgangsmåde har Marcus selv givet liv på spændende vis med sine studier af amerikanske pengestærke dynastier (Marcus 1989; Marcus & Hall 1992). Andre multilokale sporingstrategier anføres med forslagene om at „følge metaforen“, at „følge plottet, historien eller allegorien“, at „følge biografien eller livshistorien“ samt at „følge konflikten“.

Jeg skal opholde mig lidt ved sidstnævnte forslag, da mit eget forskningsprojekt om det sociale klagesystem netop tog afsæt i en ambition om at „følge konflikten“ mellem borgere og sociale myndigheder gennem en vifte af organisatoriske kontekster. Samtidig var det i forsøget på at realisere denne metodologiske strategi, at der opstod den form for etnografisk krise vedrørende genstandsfeltets bekymrende fordampning, som blev beskrevet i indledningen. En nærmere beskrivelse af problematikken vil give grundlag for overvejelser om nogle af udfordringerne ved den multilokale forskningsmetode.

At følge konflikten?

Den multilokale forskningsmetode er ifølge Marcus særlig relevant, ja, nærmest en forudsætning i relation til etnografiske studier af retlige institutioner (Marcus 1995:110). Her er der tale om, at en vifte af hverdagslivets sociale uoverensstemmelser ved juraens mellemkomst omsættes til et karakteristisk kodesprog i en ganske særpræget organisatorisk kontekst. Den oplagte sporingstrategi handler i dette tilfælde om at „følge konflikten“ og konfliktens parter i et multilokalt forankret terræn, hvilket allerede er lykkedes for en række antropologer på inspirerende vis (især Merry 1990, men også Conley & O'Barr 1990; Sarat & Kearns 1993).

Mit eget udgangspunkt for at begribe den organisatoriske praksis inden for det sociale klagesystem syntes umiddelbart at være i god overensstemmelse med denne opfattelse. Det overordnede formål med projektet var en etnografisk forankret forståelse af retssikkerhedsdoktrinen, og den empiriske forskningsstrategi bestod med inspiration fra Marcus i at følge konfliktens opståen, behandling og afslutning på tværs af tid og (navnlig) rum.

I ganske lang tid holdt denne betragtningsmåde da også vand. Når man spørger direkte til klagesystemets eksistensberettigelse, er der rungende enighed om svaret, uanset om man befinder sig inden for ankesystemet, i Socialministeriet, blandt politikerne på Christiansborg eller hos universitetsjurister og undervisere på de sociale højskoler. Det sociale klagesystem har, forlyder det, til opgave at varetage borgernes retssikkerhed gennem stillingtagen til de tvister eller konflikter, som opstår mellem borger og myndighed om karakteren og udmålingen af de sociale ydelser. Konfliktoptikken gav ligeledes god mening, mens jeg gennemførte feltstudier i henholdsvis Ankestyrelsen og de sociale nævn.

Det var først, da jeg mod slutningen af de empiriske undersøgelser i en periode skulle følge dagligdagen i en kommunal socialforvaltning, at tingene begyndte at falde fra hinanden. „Problemet“ var, at genstandsfeltet i form af håndgribelige, formaliserede

konflikter mellem sociale klienter og sagsbehandlere konstant fortabte sig i tågerne. Dermed ikke sagt, at uoverensstemmelser mellem parterne er fraværende i socialforvaltningen. Det er de på ingen måde, men det viste sig, at disse uenigheder relativt sjældent fører til iværksættelse af egentlige klagesager.

Danske borgere, som ellers konsekvent beskrives i medierne som både klageivrige og rethaveriske i mødet med forvaltningen, har ofte betydelige forbehold med hensyn til at klage over de sociale myndigheder. Det kan der formentlig peges på en række årsager til. En vigtig delforklaring er dog, at mange klienter befinder sig i et afhængighedsforhold til forvaltningen og ligeledes over tid indgår i et socialt udvekslingsforhold med den samme sagsbehandler. Med dette in mente er det oplagt for den enkelte borger – og, viser studiet, heller ikke helt irrelevant – at overveje, om indgivelse af en klage kunne tænkes at påvirke den fremtidige sagsbehandling i negativ retning (Jakobsen 2003).

Set i forhold til forskningsprojektets analyseperspektiv var det dog mere foruroligende at opdage, at langt fra alle de klagesager, som rent faktisk realiseres, udtrykker en situation, hvor borgeren så at sige af egen fri vilje beslutter sig for at klage over forvaltningens afgørelse. Andre logikker er i spil. Eksempelvis blev det klart, at institutionens professionelle aktører i mange tilfælde har en selvstændig interesse i, at der føres klagesager ved ankeinstanserne. Afgørelser fra de sociale nævn og Ankestyrelsen fungerer som administrative rettesnore for kommunerne, og det er der ifølge både kommunale ledere og sagsbehandlere hyppigt brug for på et område som det sociale, der i bredt omfang er reguleret ved rammelovgivning. Gennem både interviews og læsning af borgerjournaler blev det efterhånden klart, at det ofte er socialforvaltningens repræsentanter, der direkte opfordrer klienterne til at klage – også i tilfælde, hvor borgerne ikke er udelt begejstrede for ideen.

Denne type ankesager kan dårligt ses som egentlige konflikter mellem borger og system. De udtrykker nærmere et fortløbende spil mellem forvaltningens aktører om lovforklaring og den deraf følgende ansvarsfordeling mellem stat og kommune. Et sådant institutionelt behov for klagesager gør sig naturligvis kun gældende i de sammenhænge, hvor loven selv eller lovpraksis er uklar. Der kan imidlertid peges på andre og tilsvarende fornuftige årsager til, at fremkomsten af sociale klagesager ikke entydigt tegner et konfliktrationale, hvor borger og system strides om den rigtige fortolkning af lovgivningen (for yderligere eksempler, se Jakobsen 2004:96 ff.).

Mens det således var muligt at give plausible forklaringer på fraværet af konflikter i mange af klagesagerne, skabte situationen akutte hovedbrud i en mere generel, etnografisk forstand. Var jeg ikke i færd med at følge konflikten rundt i klagesystemets mangfoldige mulighedsrum? I så fald havde jeg et problem, eftersom de konflikter, jeg havde brugt de foregående måneder på at studere indgående ved de regionale og centraladministrative klageinstanser, var vanskelige at få øje på. Feltarbejderens erkendelsehorisont begyndte at flimre. Afmonteringen af konfliktbegrebet ændrede nemlig også ved den prisme, hvorigennem *klageinstansernes* arbejde måtte betragtes. Når de positionerede erfaringer fra den kommunale forvaltning blev føjet til det samlede billede af ankesystemet, forekom arbejdet i både de sociale nævn og Ankestyrelsen ikke at rumme den mening og retning, jeg hidtil havde tillagt det. Genstandsfeltet var i færd med at smuldre for øjnene af mig.

Der kan trækkes en parallel til den oplevelse, man sidder tilbage med som biografgænger efter at have fulgt forviklingerne i postmoderne fortællinger som *The Sixth*

Sense (Shyamalan 1999) og *The Usual Suspects* (Singer 1995). I begge film er der tale om, at en pointe, som præsenteres sent i forløbet, tvinger beskueren til at omskrive samtlige foregående handlingssekvenser. Med den tilføjede viden giver de ræsonnementer, hvorpå man hidtil har bygget sine fortolkninger, ganske enkelt ikke længere mening. Forskellen mellem biografens mørke og feltsituationens lidt for klare lys er imidlertid, at mens der knytter sig en vis intellektuel fryd til rekonstruktionen af en spillefilm på den indre nethinde, så forholder det sig anderledes i forskningssammenhæng. Her er den umiddelbare reaktion en rygradsrislende angst for etnografiens sorte hul, for det blanke papir eller for kombinationen heraf i skikkelse af det skinbarlige akademiske sammenbrud.

Udfordringer - og perspektiver

Ubehagelighederne ved at være på gyngende grund og se sit genstandsfelt sive væk er bevidst tegnet meget skarpt op, da min formodning er, at erfaringen i større eller mindre grad vil være genkendelig for de fleste kvalitativt arbejdende forskere. Det er en situation, vi øjensynligt er nødt til at forholde os distanceret og selvvironisk til, blandt andet med vittigheden om, at fejlslagne etnografiske studier slet ikke findes. En af pointerne med denne artikel er imidlertid, at vi bør tage oplevelser af denne karakter alvorligt. De skal ikke betragtes som traumer, der kræver behandling, men som et metodologisk potentiale, der i realiteten bør efterstræbes.

Ethvert feltarbejde rummer erkendelsesmæssige skred i den form, som er blevet beskrevet ovenfor. De erfares som frygtindgydende i situationen, men viser sig i mange tilfælde at være yderst produktive for det videre analytiske arbejde. Heri ligger formodentlig også en del af antropologiens modstand over for tanken om at „inddæmme“ uforudsigeligheden i det etnografiske projekt. Det er fornemmelsen af, at de markante gennembrud og den radikalt nye indsigt ofte indfinder sig i umiddelbar forlængelse – og mere eller mindre som en direkte konsekvens – af etnografiens sorte hul. At den gyngende epistemologiske grund i en vis forstand er selve meningen med at begive sig ud i marken frem for at blive bag det mere komfortable skrivebord.

Mit argument er, at den multilokale forskningsmetode kan spille en væsentlig rolle i forhold til at aktivere disse potentialer på en mere systematisk og dermed også mindre traumatiserende vis. Al kvalitativ forskning befinder sig i et vedvarende spændingsfelt mellem hensynet til kreativitet og fleksibilitet på den ene side og effektivitet og systematik på den anden. I mange sammenhænge viser det sig imidlertid, at den metodologiske systematik er en forudsætning for at kunne frigøre de kreative kræfter (jf. Richards 2005:106). Det er lige præcis tilfældet med den håndtering af uforudsigelighed i konstruktionen af etnografiske genstandsfelter, som den multilokale forskningsmetode implicerer. Etnografens fortløbende konfrontation med skiftende personer, positioner og perspektiver bevirker således, at fremkomsten af de på en gang frygtede og eftertragtede erkendelsesmæssige perspektivforskydninger forstærkes.

Det skyldes den særlige form for *komparation*, som er indbygget i den mobile etnografi. Mens antropologien altid implicit eller eksplicit har opereret med en komparativ dimension (jf. Marcus 1991), radikaliseres dette forhold med en multilokal optik. Forskningsmetoden sætter uomgængeligt fokus på forskellene, ikke mellem dem og os, men

mellem de forskellige empiriske udsigtspunkter, hvorfra etnografen hele tiden må forsøge at forstå, hvordan aktører på divergerende vis skaber mening og betydning om det samme genstandsfelt. Når man på denne måde forsøger at begribe de forvirrende udsagn og handlinger, som man vedblivende møder, opstår de erkendelsesmæssige brud som en integreret del af processen. Mobiliteten tillader aldrig etnografen at falde til ro eller at opnå det kulturelle „mætningspunkt“, som tidligere udgjorde en central antropologisk drivkraft. Den særlige metodologiske prisme bevirker, at en form for etnografisk fremmedgørelse på godt og ondt bliver den faste følgesvend i denne type studier.

På negativsiden betyder dette, at man som forsker mister følelsen af genkendelighed og den oplevelse af et genuint tilhørsforhold, som ofte vil indfinde sig efter en tid, når man arbejder med mere stationære felter. Resultatet er en „ukomfortabel“ følelse, som på det konkrete plan handler om, at man sjældent får mulighed for at blive en integreret del af et socialt fællesskab – og at det under alle omstændigheder bliver umuligt at opretholde forestillingen om, at feltarbejdet muliggør en sådan integration i nogen total forstand. Også i overført betydning kan den multilokale forskningsmetode være særdeles „ubekvem“ som følge af, at multilokaliteten med sin vedvarende konfrontation af varierende personer, positioner og perspektiver vanskeliggør, at etnografen entydigt vælger side til fordel for „sine“ informanter (jf. Marcus 1998:20, 1995:113). Hermed installeres en række nye etiske dilemmaer i det antropologiske feltarbejde.

Ikke desto mindre er den fremmedgørelseseffekt, som afsættet i en multilokal forskningsmetode bevirker, netop, hvad etnografien har brug for, hvis den skal gøre en forskel i en globaliseret verden, hvor de fleste sociale og kulturelle fænomener umiddelbart ligner noget, vi kender i forvejen, og nemt kan placeres i forudsigelige kasser og kategorier. Det er sammenkædningen og komparationen mellem umiddelbart uforenelige fænomener, indlejret i adskilte sociale verdener, som er metodens afgørende styrke. Eller med Marcus' formulering:

Fremmedgørelse eller en fjernelse fra det velkendte er stadig etnografiens karakteristiske afsæt og det, som giver fornemmelsen af, at der er noget at gennemskue eller opdage via feltarbejdet. Men nu opstår fremmedgørelsen ikke så meget af en bogstavelig overskridelse af kulturelle grænser og en indtræden i fremmede rum (i forvejen en fiktion, som den såkaldte globalisering har vanskeliggjort betragteligt) som af en bevidst indsats, der sigter mod – lige fra selve formuleringen af projektet – at undgå den nedsænkning af ens arbejde i naturaliserede, commonsense-kategorier, som det ellers er nemt at forfalde til. [...] Hvis der er noget tilbage for etnografien til opdage, så er det de relationer, forbindelser og i særlig grad de forbindelses-, tilknytnings- og cirkulationskulturer, som helt og aldeles går tabt, når studieobjekterne defineres og italesættes via allerede eksisterende „naturlige“ diskurser om dem (op.cit.:16, min oversættelse).

I mit eget forskningsprojekt var det den naturaliserede forestilling om, at det sociale klagesystem entydigt handler om konfliktløsning, der måtte afmonteres. I stedet fremkom *retssikkerhedsbegrebet* via den etnografiske proces som analysens egentlige omdrejningspunkt. Mens hele ankesystemet formelt set beskrives som en retssikkerhedsinstitution, blev det med et multilokalt perspektiv på institutionens arbejde muligt at vise, at der ikke blot opereres med stærkt divergerende forståelser af, hvad retssikkerhedsfordringen indebærer. Denne institutionelle diffusitet medfører også, at sagsbehandlingen kan udføres under iagttagelse af helt forskellige grundhensyn (Jakobsen 2005). Der er i den forstand ikke noget „system“, som agerer med en selvstændig automatik

og rationalitet i konfrontationen med borgerne. Nærmere kan der udpeges en stribe virksomme „institutionelle logikker“, som ikke fungerer uafhængigt af de faktiske aktører, og som udtrykker en række modsætningsfyldte og basalt set inkommensurable hensyn og værdier (Jakobsen 2006).

Erfaringerne fra forskningsprojektet antyder dog også, at man skal være varsom med at tage de metodologiske sporingsstrategier, som Marcus præsenterer, for pålydende. En krampagtig fastholdelse af – i dette tilfælde – princippet om at følge konflikten indebærer netop risikoen for en reproduktion af de kulturelt naturaliserede forestillinger, som gør sig gældende vedrørende rationalet bag velfærdsstatens retlige og domstolslignende institutioner. Marcus er om nogen bevidst om feltarbejdet som en kompleks proces, hvor hverken de, der beskrives, eller den, der beskriver, befinder sig på sikker grund, og hvor de gensidige påvirkninger under alle omstændigheder vil føre både etnograf og informanter i nye retninger (fx Marcus 1991). Han synes imidlertid ikke at forholde sine egne metodologiske redskaber til denne indsigt om postmoderitetens og dermed også det antropologiske projekts gyngende grund. Under alle omstændigheder tager han ikke højde for den situation, at anvendelsen af de metodologiske styringsprincipper paradoksalt nok kan bidrage til at opløse forestillingen om, at den pågældende sporingsstrategi overhovedet kan bibringe en sammenhængende etnografisk forståelse af det undersøgte fænomen.

Afrunding

Med sin introduktion og videreudvikling af en multilokal forskningsmetode udpeger Marcus nødvendigheden af, at en tidssvarende antropologisk teoridannelse akkompagneres af et tilsvarende levende og fleksibelt metodologisk begrebsapparat. Trods de nævnte forbehold er det ikke mindst opsætningen af en række empiriske sporingsstrategier, som er heldig, da dette træk bryder med megen vanetænkning og samtidig tegner billedet af det etnografiske genstandsfelt som en dynamisk størrelse, der må gøres til genstand for løbende refleksion og forhandling i selve den empiriske proces. Når den antropologiske optik ikke fastholdes i en og samme indfødte position, men flyttes rundt mellem varierende udsigtspunkter, åbnes i samme bevægelse det analytiske mulighedsrum.

For en umiddelbar betragtning bidrager dette til en betydelig erkendelsesmæssig forvirring, da multilokaliteten rejser spørgsmålet om, hvad det i grunden er, man er i færd med at undersøge. Hvis man formår at anvende åbenheden konstruktivt, er der imidlertid væsentlige potentialer at hente i den konsekvent bevægelige etnografi. Den multilokale forskningsmetode bliver derved mere end en fiks mærkat, der klinger korrekt for den postmoderne antropolog. Der bliver tale om et analysestrategisk afsæt, som kan hjælpe med til at give mening og retning til det etnografiske projekt.

Som nævnt i indledningen er der gode grunde til at skrive om alt det, der gik galt i forsøget på at udføre ens etnografiske studier. Øvelsen udgør, om ikke andet, strålende terapi. Pointen er imidlertid, at vi er bedre tjent med at forlade den rendyrkede metodologiske impressionisme, der tenderer mod at romantisere feltarbejdet som en stærkt personlig og dybt uforudsigelig rejse ud i vildniset. Den multilokale forskningsmetode er ét bud på, hvorledes antropologiens centrale arbejdsredskab kan gøres mere tilgæn-

geligt for både etnografer in spe og for de efterhånden mange faggrupper, som ønsker at beskæftige sig med det etnografiske feltarbejde. Samtidig åbner det mulighed for, at vi inden for faget kan genoverveje og videreudvikle den forskningsmetode, der stadig står placeret så centralt i vores videnskabelige tradition.

Litteratur

- Adler, Patricia A. & Peter Adler
1987 Membership Roles in Field Research. *Qualitative Research Methods* Vol. 6. Newbury Park: Sage.
- Bate, Paul S.
1997 Whatever Happened to Organizational Anthropology? A Review of the Field of Organizational Ethnography and Anthropological Studies, *Human Relations* 50(9):1147-75.
- Conley, John M. & William M. O'Barr
1990 Rules Versus Relationships. *The Ethnography of Legal Discourse*. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Gellner, David N. & Eric Hirsch (eds.)
2001 Inside Organizations. *Anthropologists at Work*. Oxford & New York: Berg.
- Hammersley, Martyn & Paul Atkinson
1995 Ethnography. Principles in Practice. Second edition. London: Routledge.
- Herzfeld, Michael
1992 The Social Production of Indifference. Exploring the Symbolic Roots of Western Bureaucracy. Oxford: Berg.
- Jakobsen, Turf Böcker
2003 Ikke vred, men skuffet. Om håndteringen af klagesager i en socialforvaltning. I: Margaretha Järvinen & Nanna Mik-Meyer (red.): At skabe en klient. Institutionelle identiteter i socialt arbejde. København: Hans Reitzels Forlag.
- 2004 Legitimitetens logik. Institutionelle dilemmaer i det sociale klagesystem. Ph.d.-afhandling. Sociologisk Institut, Københavns Universitet.
- 2005 Retssikkerhed som rationalitetsmyte. Administrativ praksis inden for det sociale klagesystem. *Dansk Sociologi* 2:9-24.
- 2006 Institutionel etnografi. Myter og logikker i moderne organisationer. I: Kaspar Villadsen & Ole Bjerg (red.): Sociologiske metoder. Kvalitative og kvantitative paradigmer i aktuel samfundsforskning. København: Samfundslitteratur.
- Ketscher, Kirsten
2002 Socialret. København: Forlaget Thomson/GadJura.
- Kristiansen, Søren & Hanne Kathrine Krogstrup
1999 Deltagende observation. Introduktion til en forskningsmetodik. København: Hans Reitzels Forlag.
- Marcus, George E.
1989 The Problem of the Unseen World of the Rich. *Towards an Ethnography of Complex Connections*. *Ethos* 17(1):114-23.
- 1991 Past, Present and Emergent Identities. Requirements for Ethnographies of Late Twentieth Century Modernity Worldwide. I: Scott Lash & Jonathan Friedman (eds.): *Modernity and Identity*. London: Blackwell.
- 1995 Ethnography in/of the World System. The Emergence of a Multi-sited Ethnography, *Annual Review of Anthropology* 24:95-117.
- 1997 The Uses of Complicity in the Changing Mise-en-scène of Anthropological Fieldwork. *Representations* 59:85-108.
- 1998 Ethnography through Thick and Thin. Princeton: Princeton University Press.

-
-
-
- Marcus, George E. & Peter D. Hall
1992 Lives in Trust. The Fortunes of Dynastic Families in Late Twentieth Century America. Boulder: Westview Press.
- Merry, Sally Engle
1990 Getting Justice and Getting Even. Legal Consciousness among Working-class Americans. Chicago: The University of Chicago Press.
- Ramløv, Kirsten
1989 Dagliglivets eksotisme. Om et feltarbejdes vilkår i Vestindien. I: Kirsten Hastrup & Kirsten Ramløv (red.): Feltarbejde. Oplevelse og metode i etnografien. København: Akademisk Forlag.
- Richards, Lyn
2005 Handling Qualitative Data. A Practical Guide. London: Sage.
- Salamon, Karen Lisa Goldschmidt
2002a Etnografisk metode i udforskningen af et organisationsteoretisk praksisfællesskab. I: Kristian Kreiner & Steen Scheuer (red.): Forskning i praksis. Artikelsamling fra Institut for Organisation og Arbejdssociologi. København: Nyt fra Samfundsvidenskaberne.
2002b Beåndet ledelse. En antropologisk analyse af managementkonsulenters nyåndelige diskurs og netværker. København: Samfundslitteratur.
- Sarat, Austin & Thomas R. Kearns (eds.).
1993 Law in Everyday Life. Ann Arbor: The University of Michigan Press.

Filmliste

-
- The Usual Suspects
1995 Instruktør: Bryan Singer
- The Sixth Sense
1999 Instruktør: M. Night Shyamalan
-

POSITION

RALPH HEIEFORT

FUNKTIONEL UDDIFFERENTIERING

Det er notorisk svært at definere, hvad arbejde „egentlig“ er for noget. Det er der mange grunde til. En grund er, at arbejde, bogstaveligt talt, kan indkalkulere alle mulige former for menneskelig aktivitet. En anden grund er, at disse aktiviteter ikke lader sig præcisere uafhængigt af tid og rum; ud over at være mangetydigt i sig selv er det, der kvalificerer som arbejde, desuden også kontekstafhængigt. Vender man sig fra objektet til dem, som studerer objektet, er en tredje anledning at finde i det forhold, at der er adskillige akademiske discipliner, som studerer arbejde ud fra vidt forskellige forudsætninger og referencerammer. Med en nærmest uoverskuelig empirisk mangfoldighed melder spørgsmålet sig, om det fra netop antropologisk side er ønskværdigt overhovedet at forsøge at fremdestillere en analytisk essens af, hvad arbejde kan tænkes at være for noget. Mit korte svar på det spørgsmål er et utvetydigt *ja* – og nu skal jeg uddybe dette kategoriske svar.

Arbejde er nemlig – i moderne samfund – kendetegnet ved funktionel uddifferentiering, dvs. at samfundet forsøger at håndtere sine komplekse problematikker ved hjælp af en uddifferentiering i systemer og subsystemer (såsom politiske, økonomiske og juridiske systemer). Begrebet funktionel uddifferentiering, i den betydning, jeg i denne forbindelse operationaliserer det i, stammer oprindeligt fra Niklas Luhmann, men tanker om arbejdsdelingen i samfundet finder vi, som bekendt, allerede hos blandt andet Emile Durkheim og Karl Marx. Funktionel uddifferentiering er altså ikke noget nyt på den intellektuelle arena – det er snarere et (sociologisk) begreb, som antropologer instinktivt reagerer imod. Når jeg alligevel vil hævde, at funktionel uddifferentiering er af antropologisk relevans, skal det ses mod grundene, som jeg indledningsvis angav til, at det er svært at definere, hvad arbejde egentlig er for noget.

Som jeg ser det, skal en arbejdsantropologi for det første bestræbe sig på ikke at havne i en situation, hvor alle mulige aktiviteter kan behæftes med epitetet „arbejde“, eftersom begrebet i så tilfælde bliver mere eller mindre intetsigende; et katalog over aktiviteter, hvoraf nogle er centrale og andre perifere som arbejde betragtet. Moderne samfund er, uanset om vi synes om det eller ikke, baserede på pengeøkonomi, og dermed at man betaler for at nyde, ligesom man tager sig betalt for at yde. Hvis der ikke er en monetær transaktion involveret, er der heller ikke tale om arbejde, men om et andet fænomen som bedst lader sig analysere ud fra et andet begrebsapparat. Eksempelvis er

arbejdsløshed ikke en variant af arbejde, fordi man får penge for ikke at arbejde. Som arbejdsløs får man penge, fordi velfærdsstaten (også) har et monetært ansvar for sine medborgere – man får dem ikke for ikke at arbejde. Det er altså kun på et semantisk niveau, at arbejdsløshed er fravær af arbejde. Ligeledes forholder det sig med ubetalt arbejde, fx hjemmet; det eksisterer også kun på et semantisk niveau. Det, som rent faktisk forekommer i mange hjem, er „tjeneri“, alternativt „slaveri“, fra den ene parts side – dvs. i langt de fleste tilfælde fra kvindens side. Der findes flere eksempler, men det korte af det lange er, at der, som jeg ser det, er en overhængende risiko for, at jo mere arbejdsbegrebet udvides, jo større bjørnetjeneste gør man de grupper i samfundet, som de facto skulle behøve et mere strikt begreb.

Hvis vi forlader den politiske dimension, som er vedhæftet arbejdsbegrebet, har „arbejde“ historisk betragtet gennemgået store forandringer, og i denne forbindelse skal jeg blot anføre den ukontroversielle påstand, at der er kvalitativ forskel på, hvordan man opfatter arbejde i primitive og i senmoderne samfund – uanset geografisk placering. Den komparative dimension af arbejde, som analytisk begreb, bør altså nærmere forholde sig til rummet end til tiden. Med begrebet funktionel uddifferentiering in mente mener jeg således, at man må jævnføre arbejde i samtiden på tværs af rummet, og at det således er mere adækvat at, eksempelvis, jævnføre „arbejde“ i Danmark og Malaysia i dag, medens det modsat risikerer at blive en sammenligning mellem æbler og pærer at jævnføre „arbejde“ i dagens Danmark med, hvordan det var på Gorm den Gamles tid, eftersom „arbejde“ i sidstnævnte tilfælde er substantielt forskelligt.

Relevansen af funktionel uddifferentiering fremkommer, for antropologiens vedkommende, derimod først, når den konkretiseres og kontekstualiseres. Og det er netop i konteksten, og dermed feltarbejdet, at arbejdets horisontale og vertikale forgreninger og implikationer lader sig belyse. I mit eget feltarbejde, som for en stor del har været henlagt til domstolsforhandlinger, viser det sig således, at funktionel uddifferentiering kan forklare, hvorfor involverede parter i den aktuelle sag agerer og argumenterer, som de gør – *uden* at henfalde til mere eller mindre psykologisk orienterede forklaringsmodeller. Man skulle kunne sige, at parterne agerer ud fra de strukturelle forudsætninger, som deres arbejde stiller til rådighed. Samtidig er det i det aktuelle tilfælde netop via feltarbejde og kontekstualisering, at der fremtræder et helhedsbillede af domstolsforhandlingerne og parternes ageéren, som i sin helhed afviger ret så radikalt fra de enkelte forhandlinger (som har pågået ved flere forskellige domstole) isoleret set.

Samfundet er opbygget af en mængde forskellige og autonome subsystemer, som alle har hver deres funktion i samfundet. Modsvarende er selve den funktion, dvs. det arbejde, som udføres i de enkelte subsystemer, ligeledes kendetegnet ved funktionel uddifferentiering. For nu at udtrykke det lidt firkantet har vi eksempelvis inden for sundhedssektoren både læger og tandlæger, og vi er ikke et øjeblik i tvivl om, hvilken funktion de respektive udøver – eller for den sags skyld, hvem vi henvender os til, hvis vores husdyr skulle gå hen og blive syge. Ligeledes kender vi også forudsætningerne for, hvornår vi kan henvende os til den ene eller anden udøver – dvs. den nødvendige institutionelle kontekst.

„Arbejde“ i antropologisk forstand bør altså ikke adskille sig fra „arbejde“ inden for andre videnskabsområder, som beskæftiger sig med moderne eller senmoderne samfund, ved at være mere inkluderende, men derimod gennem at være mere kontekstualiserende end andre videnskabsområder.

POSITION

NIELS OLSEN

ANTROPOLOGEN OG DET TREDJE ARBEJDSMARKED

I fagets barndom, hvor der blev uddannet en god håndfuld kandidater om året, var universitet eller museum de naturlige, hvis ikke eneste, arbejdsgivere for antropologer. I dag kan jobmarkedet byde på langt flere muligheder, og mange antropologer finder beskæftigelse i brancher, som ligger langt fra deres oprindelige faglige udgangspunkt. Det kan være alt fra reklame- og mediebureauer til private organisationer, konsulentfirmaer, produktionsvirksomheder, ministerier og styrelser.

Alligevel sigter den antropologiske kandidatuddannelse stadigvæk overvejende på at uddanne til to typer arbejdsmarked: enten til den klassiske akademiske karriere med forskning og undervisning som grundkomponenter eller til job, som rummer muligheder for at anvende antropologien i praksis. Det kan fx være arbejde inden for udviklingsorganisationer under FN eller arbejde med at gennemføre integrationsprojekter i danske kommuner.

Den tredje type arbejdsmarked er den perlerække af vidensbaserede job, som ikke har en entydig antropologisk profil, men hvor antropologen skal forme jobbet og give arbejdet et fagligt indhold inden for rammer, som ikke defineres antropologisk, og hvor chefer og kolleger ofte kun har et sporadisk kendskab til faget. På det tredje arbejdsmarked kan det være økonomiske, teknologiske og bureaukratiske diskurser, der sætter dagsordenen. Det kan være arbejde med projektledelse, kommunikation, administration, personalehåndtering og analyse. Det kan være arbejde i en udviklingsafdeling, hvor nye produkter og services skal gøre kunder og aktionærer glade. Det kan være i en driftsorganisation, hvis formål er at optimere indarbejdede procedurer.

Det er typisk job, hvor antropologen er tvunget til at genopfinde sig selv i det heterogene mikrokosmos af individers forskellige faglige positioner og jobberfaringer, som konstituerer en arbejdsplads i videnssamfundet. Det er job, som i princippet kan varetages af alle mennesker med en kombination af højere uddannelse og almen sund fornuft. Men det er samtidig arbejde, som kan *gøres* antropologisk og *tilføres* antropologisk tankegods.

Denne eksercits kan være svær at praktisere, når snævre opgaveformuleringer skal indløses til deadline og under stramme budgetter. Men det tredje arbejdsmarked rummer uendelige muligheder for innovative og kreative antropologer, som kan finde ud af at sætte deres faglighed i spil i brudfladerne med andre menneskers viden og berige deres

arbejdsplads ved at lære af og tilegne sig kollegers faglighed og omsætte ny viden til problemløsning. Det er samtidig et arbejdsmarked, som råber på formuleringer af nye, ambitiøse strategier i den uddannelsesinstitution, som uddanner antropologer. Uddannelsesstrategier, som i højere grad tager det tredje arbejdsmarked med i betragtning ved den afleveringsopgave, det er, at lukke nye skud fra antropologiens stamme ud for at virke i et samfund i konstant forandring.

Hvor mange kandidater ud af en årgang får en ph.d.-grad? Hvor mange får en fast ansættelse på et universitet? Hvor mange får drømmejobbet i FN-afdelingen eller mulighed for at arbejde med lige præcis dét område og dét projekt, som kandidatspecialet handler om? Nogen, men langt fra alle. Ganske mange antropologer står efter endt uddannelse med et diplom i den ene hånd og indmeldelsesblanketten til a-kassen i den anden. Den nære fremtid byder typisk på hjemmesider, Magisterbladet, networking, Søndagsberlingen, utallige telefonopkald og ditto ansøgninger, som lykkeligt ofte ender med ansættelse – men i mange tilfælde et noget andet sted, end antropologen havde sat sig for, da udannelsen blev påbegyndt, overbygningskurserne valgt, og afhandlingen indleveret. Dette er hverken overraskende eller problematisk, men markerer en virkelighed, som faget – om man så må sige – er forpligtet på, og som stiller krav til antropologens selvforståelse og virke på den del af arbejdsmarkedet, hvor antropologer må kvalificere sig på lige fod med andre akademikere.

Vi skal om muligt have endnu flere antropologiske kandidater til at forske, skrive ph.d.-afhandlinger, tage post.doc'er og levere undervisning på højeste niveau. Vi skal have flere antropologer til at dyrke de klassiske ansættelser i afrikansk udviklingsarbejde og krydskulturel sygdomshåndtering. Antropologer skal fortsat arbejde med at integrere flygtninge og indvandrere på det danske arbejdsmarked, i virksomhederne, i de offentlige organisationer, i skolerne og på alle niveauer i et samfund, hvis indre sammenhængskraft i disse år trues af xenofobisk hysteri og nationalromantisk marginalisering af anderledes troende og tænkende medborgere. Antropologer skal fastholde og udvikle den udogmatisk, kulturkritiske stemme i den offentlige debat.

Men vi skal som antropologer også, og i stadig stigende grad, have øjnene op for, at tid, sted og globale forandringsprocesser er på antropologiens side, at antropologens faglige kompetencer er i vælten, at de efterspørges af både den tunge industri, af virksomheder inden for service og handel og af hele det vækstlag af mindre og mellemstore innovative virksomheder, som retter sig mod globale markeder og derfor ønsker at ansætte medarbejdere med knowhow, udsyn og styrke til at begå sig på disse markeder.

Antropologernes fremtidige beskæftigelsesmuligheder skal ses i lyset af, at Danmark som videnssamfund er en kvantitativ lille, men på udvalgte områder kvalitativ betydningsfuld spiller i en globaliseret verden, der konstant stiller nye krav til viden og specialiserede kompetencer. Danske virksomheder skal kunne navigere på omskiftelige markeder, som gør det nødvendigt at operere med kulturelle navigatører, som er i stand til at afkode tendenser i tiden, analysere forbrugerbehov, identificere kulturelle konflikter og forebygge, at nye opstår, afdække markedsfluktuationer og give kvalificerede bud på holdbare strategier. Antropologer har en naturlig plads på denne spilleplade, hvilket for længst er gået op for strategisk tænkende danske produktionsvirksomheder, som eksempelvis ansætter antropologer til at afdække potentialerne for afsætning af virksomhedernes produkter på udenlandske markeder. Intet tyder på, at denne tendens vil aftage. Tværtimod.

Men alle akademikere kan samle information, analysere, skabe overblik, formidle og udlægge tekst. Alle akademikere kan finde ud af at lære nyt, bruge og dele viden. Hvad gør antropologens uddannelse og arbejde særlig værdifuld? Hvor er vi unikke?

Det traditionelle – men ikke mindre korrekte – svar er, at antropologen på en arbejdsplads kan fungere som sociokulturel katalysator, fordi antropologen gennem sin uddannelse er trænet til at arbejde som murbrækker og formidler mellem adskilte eller ligefrem fjendtligt indstillede afdelinger og enheder. Som en anden Hermes kan antropologen virke som kulturel ingeniør i såvel globale forandringsprocesser som lokale forhandlings-situationer, fordi antropologens multiperspektivistiske faglighed ikke dikterer en særlig position eller forståelse, som automatisk definerer virkeligheden og dermed indsnævrer erkendelses- og handlingsmuligheder.

Antropologen har indbygget en operationel plasticitet i sin tilgang til vidensarbejde, en unik evne til at aflære for at kunne indlære. Eller: for en stund sætte egen faglig rationalitet, indbyggede tankemønstre og etablerede mentale skemaer i parentes med det formål at engagere sig i den anden position – fagligt og professionelt, socialt og kulturelt. Det indbyggede omverdensperspektiv gør antropologen til en af videnssamfundets fremmeste bricoleur'er, uddannet til at arbejde med andre faglige logikker uden at miste sin egen.

Et mere konkret svar kunne være, at antropologen via sin uddannelse er ideel til at arbejde med hele det brede spænd af brugerdrevet produktinnovation, hvor ny teknologi skal gives indhold, mening og værdi over for kunder og brugere på både lokale og globale markeder. Antropologen kan arbejde med det voksende felt af immateriel produktudvikling inden for oplevelser og underholdning. Antropologen har alle forudsætninger for at arbejde med den sidste, vigtige del af værdikæden – værdi, brand og identitet. Virksomheder i oplevelsesøkonomien, fra media over kulturinstitutioner til design og trådløs kommunikation, er oplagte modtagere af antropologisk arbejdskraft.

Et andet potentielt arbejdsfelt er den danske medikoindustri, hvor teknologiudviklingen går stærkt i disse år. Der ligger mange antropologiske job i den del af medikoindustrien, som beskæftiger sig med at samle, organisere og omsætte ideer og erfaringer fra læger, sygeplejersker og patienter til nye tekniske løsninger. Det kræver samarbejde mellem sundhedspersonale og teknikere, men også en forståelse for, hvilke konkrete behov patientgrupper har. Antropologer er oplagte til at producere, analysere og formidle brugeres ideer og forventninger til nye medikotekniske løsninger.

I de nye brancher, som kommer til at ligge i grænselandet mellem undervisning og underholdning, kan antropologer bidrage til dansk systemeksport. Det kan være it-baserede undervisningsprogrammer til skoler, som skal tilpasses nationale uddannelses-systemer. Det kan være i den voksende danske spilindustri, hvis produkter retter sig mod forbrugere, som ikke kun køber teknologien, men også køber identifikation, værdi og individualitet. Det kan være teknologiske systemer til brug for kommunikationen mellem borgere og myndigheder, og hvor standardsystemer skal tilpasses specifikke nationale krav. Det kan være inden for det voksende turisterhverv, som kalder på antropologiske kompetencer udi lødig formidling af danske kulturinstitutioner og dansk historie.

Danmark kan ikke leve af teknologiudvikling, men vi kan leve af at producere indhold til teknologierne og forstå forbrugeres ønsker og krav. Innovation og markedsidentifikation opnås ikke med teknologiudvikling alene. Danmark skal satse på at udvikle

teknologisk baserede løsninger til hverdagens behov, løsninger, som er transparente, enkle, funktionelle, sikre og pålidelige. Ny teknologi er ikke den primære forudsætning for at udvikle nye markeder. Det er strategi, organisering af menneskelig kapital og innovativ, brugerdreven produktudvikling. Her kan antropologerne gøre en forskel.

Videnssamfundet drives af et heterogent og dynamisk arbejdsmarked, som er åbent for at bruge en mangfoldighed af faglige kompetencer. Det er på dette arbejdsmarked, at antropologien bliver relevant, nærværende og vedkommende for arbejdsgiveren, kollegaen, kunden, forretningsforbindelsen og den borger, som kommer i berøring med antropologens arbejde. Men faget bliver også relevant, nærværende og vedkommende for antropologen selv, når han eller hun kan se sit fag folde sig ud i nye formationer, på nye måder, i nye og uortodokse sammenhænge.

Som antropolog mister man ikke sin antropologiske identitet, fordi man arbejder i job, som ligger et stykke vej fra specialet og favoritteoretikerne. Frygten for fagligt identitetstab er ubegrundet. Tværtimod: Som antropolog på det tredje arbejdsmarked bekræftes man til stadighed i, at det antropologiske projekt er centralt og værdifuldt for udviklingen af vort samfund: for viden- og kompetenceniveau, velfærd og sammenhængskraft, for bredden i opgaveløsningerne.

Vi skal hverken kommercialisere antropologien eller lade den blive en fad kopi af kultur- og organisationsstudierne på landets handelshøjskoler. Vi skal holde fanen højt og fortsat læse om nuerne og trobrianderne, balineserne og australske aboriginals. Vi skal blive ved med at kæmpe os gennem Malinowski, Evans-Pritchard, Lévi-Strauss, Barth og Geertz, vi skal lutres gennem Spradleys neurotiske systematik, for her ligger guldet, grundaksiomerne og de originale tankemønstre, som kan reproduceres, udfordres og kritiseres i løbet af uddannelsen, og som man bagefter kan tage med sig ud på arbejdsmarkedet og omsætte i handling. Hvad enten man nu ansættes som forsker, underviser, embedsmand, formidler, administrator, analytiker eller noget helt syvende.

Den antropologiske grunduddannelse kan gøre sig selv, samfundet, arbejdspladserne og fremtidens antropologer en stor tjeneste ved at etablere og fastholde flere professionelle forbindelser til de mange virksomheder i privat såvel som offentligt regi, som ønsker et antropologisk blik på deres organisation, arbejdsprocesser og produkter. Som del af bachelorprojekter. Som del af kandidatuddannelsen. Som erhvervsforskere. Etableringen af Antropologisk Kompetencecenter i København er et skridt i den rigtige retning: Centeret skal bidrage til at sætte antropologisk viden i spil til løsning af konkrete opgaver for virksomheder, organisationer, den offentlige sektor etc. Det kan medvirke til at bygge bro mellem traditionel antropologisk faglighed og en bred aftagerkreds i samfundet.

Arbejde på det tredje arbejdsmarked er udfordrende og givende. Det bekræfter, at antropologisk viden skaber værdi, og at det er i spændingsfeltet med ingeniører, humanbiologer, jurister, humanister, sociologer, læger, cand.merc'ere, dataloger etc., at antropologien for alvor kommer til sin ret.

ANMELDELSER

Den Jyske Historiker 100: *Mellem civilisationshistorie og globalhistorie*. 2003. 181 sider. ISBN 87-91261-02-3. ISSN 0109-9280. Pris i løssalg: 250 kr.

Dette nummer af *Den Jyske Historiker* former sig som et lille oprør mod tidens postmodernistiske tendenser til almindelig dekonstruktion og den måde, historien derved kommer til at fremstå som fragmentarisk, kontingent eller endog kaotisk. Ikke alle historikere ønsker, at deres arbejde fremstår som konstruktion, litteratur eller ligefrem som fiktion. Som alternativ til postmodernismens „små historier“ giver dette nummer en præsentation og diskussion af de forsøg, der har været på at skrive historie i den store stil. Det vil sige, at nummeret giver en præsentation af nogle af de teoretikere, der vil syntetisere verdenshistorien og ikke kun producere lokale eller nationale kildestudier. Således diskuterer dette temanummer poststrukturalisternes værste mareridt, den store essentialistiske fortælling om verdens sammenhænge: globalhistorie.

Og dog. Vi bliver snarere præsenteret for nogle debatter og problemstillinger, der med lidt god vilje kan ses som „globalhistorie“. Mere implicit synes nummeret hovedsagelig at diskutere ethocentrisme i historikernes omgang med Europas udvikling og deres syn på fremmede kulturer.

Her finder vi Søren Clausens indlæg om Joseph Needhams udforskning af Kinas videnskabelige og teknologiske historie, som han meget betegnende netop kalder „imaginær globalhistorie“. Needhams monumentale beskrivelse af Kinas videnskabelige historie kan nemlig kun ses som globalhistorie, fordi den er baseret på en antagelse om, at alle samfund bevæger sig mod samme mål, og at de derfor er umiddelbart sammenlignelige. Needhams arbejde er således baseret på tesen om konfluens, som udsiger, at alverdens videnskaber historisk set er som floder, der flyder mod samme ocean, nemlig den moderne videnskab. Clausen påpeger følgelig, at Needhams arbejde er baseret på en formodning om, at kinesiske videnskabelige praksisser tenderede i retning af moderne videnskab, hvilket er en foruddiskontering af, hvilken form for videnskab disse praksisser *kunne være blevet til*, såfremt de ikke var blevet blokeret. Det kunne kaldes ethocentrisme, og ifølge Clausen er der da også tale om en slags anakronismer, som gør vold på historien og usynliggør den kinesiske kosmologi og verdensopfattelse.

Samme ethocentrisme har ledt til „Needham-gåden“: hvorfor den moderne videnskab opstod i Europa og ikke i Kina. Dette spørgsmål har gennem tiden antaget forskellig form. Vi finder spørgsmålet omformuleret som „The European Miracle“, „The Rise of the West“ og „The Great Divergence“, som på forskellig vis søger at svare på denne gåde, mest ved at se verdenshistorien gennem vestlige briller.

Peter Fibirger Bang påpeger, at der i disse forklaringer var tale om, at verdenshistorien blev forstået som en funktion af Europas historie, og at det var her, historiens dynamik var forankret. Bang præsenterer herefter en række nye stemmer og nye perspektiver, der ifølge ham efterhånden danner et alternativ til det dominerende billede af verdenshistorien. For Bang har de sidste 50 års udvikling inden for den globalhistoriske forskning vist, at verdenshistorien ikke stoppede med etableringen af global europæisk dominans, og at denne dominans derfor nok heller ikke var indskrevet i historiens drejebog fra tidernes morgen. For Bang er den tidlige verdenshistories ligheder og forskelle et spørgsmål om, at den præindustrielle verdens agrarsamfund delte samme grundkonditioner, trods ydre forskelle i kulturelle udtryk (uden at vi her skal komme ind på en sådan opfattelse af kultur som kulør på noget mere virkeligt, nemlig „grundkonditioner“). I løbet af middelalderen begyndte Europa imidlertid ganske langsomt, ifølge Bang, at bevæge sig ud ad en tangent, med en ny verden til følge. For Bang trækkes denne tangentudvikling på sær vis af de gamle eurocentriske heste, som i dette tilfælde tager form af opdagelsesrejser, videnskabelige nybrud og militærteknologisk udvikling.

Og så er vi tilbage ved årsagen til „the rise of the West“ og det, Niels Brimnes kalder udfordringen til eurocentrismen (som Bang ellers bekræfter i sin udgave af det langsomt bevægende, men alligevel exceptionelle Europa). Brimnes uddyber først den exceptionelle fortælling om Europa ved hjælp af Landes bog *The Wealth and Poverty of Nations*. Heri leveres et bud på årsagen til Europas udvikling, nemlig som funktion af en særlig entreprenant og økonomisk rationel mennesketype i det protestantiske Europa i århundrederne efter 1500, eller i sin korte variation: europæisk rationalitet – drivkraften bag de eurocentriske heste. Heroverfor sætter Brimnes Gunder Franks bog *ReOrient* og det, han kalder dens „frådende angreb“ på, og udfordring til, den exceptionalisme og eurocentrisme, som Landes står for. Frank ser intet exceptionelt ved Europas udvikling op til 1800-tallet. Indtil dette tidspunkt var Europa ifølge Frank intet andet end en fjern udørken i et verdenssystem, der havde Kina som dynamisk centrum. Alligevel skifter Europa og Kina pladser i dette system. Det sker, ifølge Frank, ved hjælp af det amerikanske sølv, europæerne helt tilfældigt kom i besiddelse af med „opdagelsen“ af Amerika, og som gjorde det muligt for dem at købe sig ind på det asiatiske marked. Så til forskel fra Landes ser Frank ikke den industrielle revolution som kulminationen på en lang modningsproces, men som en midlertidig forskydning i „systemet“. For Brimnes er det vigtige i denne debat ikke så meget de to modeller for historieforståelse, men mere den litteratur, de hver især samler op på, samt den debat, der er fulgt i kølvandet på deres udgivelser. Det er Brimnes' fortjeneste at belyse svaghederne ved begge forklaringsmodeller. For Landes vedkommende konstaterer Brimnes, at i Landes fortælling om „the rise of the West“ er birollerne ualmindeligt dårligt besat, mens Franks forsøg på at bytte om på hoved- og biroller lider af, at der er fusket med replikkerne. Under alle omstændigheder er den industrielle revolution globalhistoriens lakmusprøve, med eller uden etnocentrisme. Hvorfor fandt denne revolution sted i Europa og ikke i Kina, når nu forudsætningerne var til stede begge steder?

Med udgangspunkt i Kenneth Pomeranzs storværk *The Great Divergence* diskuterer Rune Haahr Petersen dette spørgsmål. For Pomeranz skyldtes forskellen, at Europa faldt over to nye naturressourcer, nemlig kul og råvarer fra Amerika. Resten af hans fortælling er ifølge Petersen baseret på kontrafaktiske antagelser, hvor Pomeranz tager den faktiske historiske udvikling, fjerner nogle faktorer og hævder, at uden disse faktorer

tilstedeværelse ville historien have set anderledes ud. Petersens bidrag til denne diskussion er at henvise til, at Europa på i hvert fald ét punkt adskilte sig fra alle andre, nemlig i kraft af det videnssystem, som havde sin oprindelse i den videnskabelige revolution, der stimulerede til vedvarende teknologisk udvikling. Petersen flytter derved fokus fra industri til videnskab, fra praksis til ånd, og derved (re)introducerer han en mere rendyrket eurocentrisme, som netop kan reduceres til en antagelse om det europæiske menneskes rationalitet.

Der er ingen tvivl om, at dette nummer udgør en væsentlig opsamling på, og diskussion af, nøglesynspunkter inden for globalhistorie. Det er nok også uomgængeligt, at en gennemgang af globalhistoriske værker kommer til at inddrage og omhandle etnocentrisme. Alligevel synes det, som om nummeret hverken får gjort op med, eller vedkender sig, globalhistorie eller etnocentrisme. Nummeret er ikke et opgør med eurocentrismen i historieskrivningen. På trods af at alle artiklerne fremfører argumenter imod eurocentrismen, så forbliver konklusionerne mestendels på eurocentrismens præmisser, dvs. der sættes ikke spørgsmålstegn ved europæisk rationalitet som historiens motor. En sådan diskussion kunne ellers forekomme relevant, når nu eurocentrisme er et underliggende omdrejningspunkt for nummerets artikler.

Af samme grund får nummeret heller ikke placeret globalhistorie som modpol til postmodernismens dekonstruktioner. I stedet synes artiklerne at bekræfte, at det er nødvendigt at dekonstruere europæernes opfattelse af sig selv og mytologien om europæisk rationalitet, for derved at give plads til en globalhistorie, der ikke fortælles som mentalitetshistorie, men som socialhistorie. Det er forsøgt.

Steen Bergendorff
Lektor

Internationale Udviklingsstudier
Roskilde Universitetscenter

Mary Rack: *Ethnic Distinctions, Local Meanings: Negotiating Cultural Identities in China*. London: Pluto Press 2005. 166 sider. ISBN 0 7453 1938 6 (pb). Pris: £16.99.

Ved første øjekast synes Mary Racks bog at være endnu et bidrag til den efterhånden ret lange række af etnografier om kinesiske minoritetsfolk, men den viser sig i stedet at være en ganske tankevækkende kritik af de opfattelser af etnicitet, som har præget de seneste tiårs antropologiske studier af de 6-7 % af den kinesiske befolkning, der er klassificeret som tilhørende et af 55 statsanerkendte minoritetsfolk. Mary Rack tog midt i 90'erne til Hunan-provinsen for at studere et minoritetsfolk, der i Kina betegnes miao og tæller 7-8 millioner mennesker. På grund af vanskeligheder med at få tilladelse til at forske på landet udførte forfatteren sit feltarbejde i og omkring byen Jishou med base på et lokalt universitet, og bogens stof er struktureret som en fysisk og erkendelsesmæssig jagt på en praktiseret miao-etnicitet, der starter på universitetet og fører gennem parker, landskaber og nytårsritualer, før den slutter i det virkelige liv omkring et tempel uden for byen, hvor etniske distinktioner viser sig at være ret ligegyldige.

Miao-folkets kultur er i høj grad synliggjort i området som en kommodificeret og politiseret turistattraktion, og for den urbane han-kinesiske elite tjener miao-folkets

kultur som en erotiseret, kvindelig Anden. Etniske dragter og kvindelige ynder konsumeres visuelt som en del af landskabet, og etnisk „frigjorthed“ kan ses og erfares gennem etniske danse. Også nytårsritualerne i omkringliggende landsbyer er kulturelle events kontrolleret af de lokale myndigheder, som udrenser de mere eksotiske aspekter og fokuserer på „sunde traditionelle sædvaner“. I stedet for at udfordre, redefinere eller generobre disse fremstillinger af miao-identitet vælger de lokale at ignorere dem. Mary Rack finder således repræsentationer af miao-identitet, men da ingen for alvor tager dem på sig eller udfordrer dem, har de intet med en praktiseret etnicitet at gøre. Det udtryk for kollektiv identitet, som Mary Rack rent faktisk finder, har ikke noget med etnicitet at gøre og kommer til udtryk i en konflikt om et tempel, hvor de lokale dyrker „De Himmelske Konger“. Ifølge officiel historieskrivning var disse tre guder oprindeligt mænd, som nedkæmpede et miao-oprør, men lokalt opfattes de som mænd, der beskyttede området mod invasion. Da lokalregeringen overtager kontrollen med templet for at gøre det til en harmløs turistattraktion og indtægtskilde, modsætter de lokale sig overtagelsen med den begrundelse, at guderne ikke vil bo i det renoverede tempel, og de grundlægger i stedet et nyt.

Mary Rack mener ikke, at miao-folket på noget tidspunkt har været en afgrænset kulturel entitet, og hun sporer konstruktionen af miao som en etnisk kategori til Ming-dynastiet (1368-1644), hvor den kinesiske stat strammede den administrative kontrol med området og søgte at udgrænse visse lokale praksisser, i særdeleshed væbnede oprør, som ukinesiske og barbariske. Som den senere inddeling af miao-folket i *shu*, dvs. tamme eller kogte, og *sheng*, dvs. vilde eller rå, under Qing-dynastiet (1644-1911) illustrerer, fremstiller officiel historieskrivning processen som en gradvis civilisering af barbarerne i det kinesiske riges periferi, men Mary Rack mener, at der bag billedet af etniske grænser og ensrettet transformation af barbarerne skjuler sig en virkelighed, hvor etniske tilhørsforhold var ganske flydende, hvor der udspillede sig en dialog og gensidig tilpasning mellem lokale kulturelle former og den kinesiske højkultur, som administratorene repræsenterede, og hvor fælles træk, „common ground“, var mere fremtrædende end grænsedragning. Den moderne kinesiske stats anstrengelser for at klassificere og repræsentere minoritetsfolkene siden 50'erne ser Mary Rack som en fortsættelse af elitens oprindelige „del og hersk-strategi“, der nu befordres ved at fremhæve grænserne mellem de „tilbagestående“ minoriteter og en konstrueret majoritet af han-kinesere, som repræsenterer modernitet og civilisation.

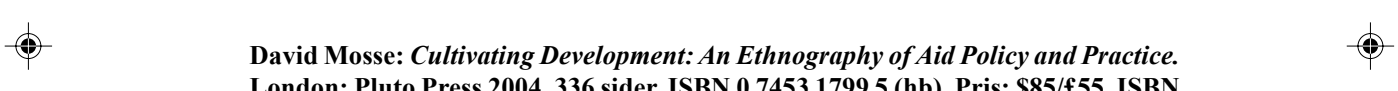
Som udgangspunkt adskiller Mary Racks konstruktivistiske tilgang sig ikke væsentligt fra andre nyere etnografiske studier af kinesiske minoritetsfolk – Louisa Schein om miao-folket, Dru Gladney om hui-folket, Ralph Litzinger om yao-folket for blot at nævne nogle få. Forskellen er, at disse andre etnografier hævder, at minoritetskategorierne har bidraget til at skabe grupperinger, hvis kultur og etniske identitet nu er genstand for modstand, forhandling og omfortolkning, mens Mary Rack hævder, at folk i meget vid udstrækning er ligeglade med den etnicitet, de pådattes. Den gode Mary Rack går endog så vidt som til at sætte spørgsmålstegn ved, om det overhovedet giver mening at skrive etnografier om sådanne minoritetsfolk, og hun kritiserer de tre ovennævnte forskere for primært at forlade sig på multisided feltarbejde og urbane, veluddannede informanter, som er stærkt optaget af etnicitet, hvorved forskerne dels konstruerer den helhed, hvis eksistens de burde betvivle, og dels overser andre typer af identitet, som ikke nyder samme akademiske bevågenhed.

Man kunne have ønsket, at forfatteren havde turdet eksplicitere, hvor antropologien skal rette sin opmærksomhed hen efter at have opgivet jagten på kulturelle helheder. Det er selvfølgelig ikke tilfældigt, at Mary Rack selv ender med at interessere sig for en territorial kult og en konflikt mellem de lokale og staten, der søger at reducere templet til en civiliseret og ufarlig turistattraktion. Men er det svaret? Kan problemet løses ved at opgive forestillingen om velafgrænsede kulturelle helheder, ved at reterritorialisere antropologien, forpligte sig på et sted og anskue samspillet mellem store og små traditioner derfra? Det er bestemt ikke nogen nem bog, og som læser sidder man tilbage med flere spørgsmål end svar. Men det giver måske sig selv, at en etnografi, der beskriver en forgæves søgen efter en praktiseret, levet etnicitet, må forekomme lidt tynd og uforløst. På den anden side er det nu lidt sjovt at nogen tør kaste grus i det velsmurte, primært amerikanske, antropologimaskineri, som gennem de seneste år har produceret mange etnografier om kinesiske minoritetsfolk efter samme skabelon. Når Mary Rack hævder, at hendes informanter i vid udstrækning var ligeglade med deres etnicitet, og at liberale ideer om multikulturalisme og identitetspolitik ikke bidrog til en forståelse af, hvad der var på færde, svarer det så nogenlunde til et forsøg på at punktere det dominerende paradigme for forskning i minoritetsfolk i Kina. Tænk, at hun tør.

Mikkel Bunkenborg
Ph.d.-studerende
Institut for Antropologi
Københavns Universitet

David Mosse: *Cultivating Development: An Ethnography of Aid Policy and Practice*. London: Pluto Press 2004. 336 sider. ISBN 0 7453 1799 5 (hb). Pris: \$85/£55. ISBN 07453 17987 (pb). Pris: \$28.95/£17.99.

David Mosse leverer med sin bog *Cultivating Development* et forfriskende bidrag til det emnefelt, der på engelsk er kendt som „anthropology of policy“, og som blev meget tydeligt berammet med Cris Shore og Susan Wrights bog af samme navn fra 1997. Den foreliggende bog indskrives i dette felt, men tager samtidig et par skridt i en anden retning, idet udviklingspolitikker her analyseres på, hvad man kunne kalde implementeringsniveau. Mosses bidrag til en antropologisk forståelse af udviklingspolitikker består i en detaljeret etnografisk beskrivelse af, hvordan politikker skabes og formes i et felt, som er kendetegnet ved udviklingsarbejderes forhandling af relationer med lokale partnere snarere end en forhandling af politikken indhold eller interventioner i forhold til de overordnede målsætninger. Den etnografiske nysgerrighed rettes derfor mod de relationer, der skabes mellem aktører på donorsiden og lokale partnere på modtagersiden, samt hvordan udviklingspolitikker kommer til live og får mening og betydning igennem dette sam- og modspil.

Denne tilgang afviger fra tidligere kritiske studier af udviklingspolitik, der i højere grad har fokuseret på, hvordan politikkerne som rationaliserende tekniske diskurser er med til at skjule underliggende politiske dagsordener, der i virkeligheden handler om magt og dominans (eksempelvis *The Anti-Politics Machine* af James Ferguson fra 1990 og *Encountering Development: The Making and Unmaking of the Third World* af Arturo Escobar fra 1995). Alene i kraft af det faktum, at David Mosse som antropolog selv har

været tilknyttet som ekspert i social udvikling og lokal deltagelse på det program, der er genstand for hans etnografiske analyse, er udgangspunktet et andet. Mosse argumenterer fyldestgørende for nødvendigheden af at studere indefra, men har tilsyneladende haft større problemer med at overbevise projektkolleger, der er endt med at føle sig forrådt, samt akademiske fagfæller, der har kritiseret muligheden for manglende intellektuel distance.

Når man som læser uden uoverstigelige problemer føler sig tryk ved både etik og intellektuel distance, skyldes det især, at Mosse har struktureret sit argument ud fra fem eksplicite propositioner, der vidner om en fornuftig balancegang. I al korthed går propositionerne på, at en udviklingspolitik funktion er at mobilisere og opretholde politisk støtte samt at legitimere snarere end at vejlede praksis. Ifølge Mosse kan udviklingsinterventioner derfor ikke siges at være drevet af politikker, men af organisatorisk nødvendighed samt behovet for at vedligeholde relationer. Det er underforstået, at udviklingsprojekter søger at opretholde sig selv både som sammenhængende politikker og systemer af repræsentation og som operationelle systemer. Endelig påpeger Mosse, at projekter ikke går galt, men at de snarere kan siges at svigtes af bredere netværk, som skulle have støttet dem. Under denne optik bliver talen om „succes“ versus „fiasko“ for et projekt til rent politikorienterede bedømmelser, der skjuler det reelle udkomme af projekter.

Empirisk tager monografien udgangspunkt i et flagskib af et projekt kaldet The Indo-British Rainfed Farming Project (IBRFP), som var et stort engelsk udviklingsprojekt i det vestlige Indien, der blev initieret af de respektive regeringer i 1992. Mosse viser, hvordan vindene i den engelske bistandsverden, i stil med resten af den internationale udviklingsscene, blæste i retning af fattigdomsorienteret grøn udvikling med særlig fokus på lokal deltagelse og køn. Internt i den engelske regerings udviklingskontor blev der ansat i massevis af rådgivere i social udvikling, og det er altså som en af disse, at David Mosse har haft adgang til alle faser i IBRFP's projektcyklus. Læseren får derfor præsenteret etnografiske data fra planlægningsmøder både i England og i Indien, og vi er med i jeeperen, når rådgiverteamet drager i felten for at lave PRA (Participatory Rural Appraisal) og bliver forstyrret af lokal rygtedannelse om dets ærinde samt lokale gudinders pludselige fremkomst.

Mosses syntese og samlede analyse af spillet om en udviklingspolitik peger på, at teksten er et udkomme af flere forskellige sociale processer, nemlig indskrivning, overtalelse og disput, hvor donoren med sine rådgivere og autoritative viden forsøger at udøve sin magt i ly af en retorik om partnerskaber og lokal deltagelse. Det er imidlertid vigtigt at forstå, at denne magt på ingen måde er fuldkommen. Enhver politik indeholder i kraft af sin tilblivelsesproces åbenlyse selvmodsigelser, der danner grundlag for fremtidige diskussioner og forhandlinger. Succesfulde projekter bliver derfor de projekter, hvor de lokale aktører på begge sider af donor-modtager-linjen kan opretholde en fælles forestilling om partnerskab og deltagelse, også selvom projektets resultater ikke nødvendigvis stemmer overens med de stringent formulerede udkommer, der er fastsat i planlægningsdokumenterne. Der er altså en gensidig afhængighed af hinanden for at nå målet (den gode relation), som ikke tidligere har været analyseret i studier af udviklingspolitik.

Sluttelig skal nævnes, at selvom præsentationen af data i forhold til analysen virker overbevisende, kan man enkelte steder godt fornemme, at Mosse i kraft af sin involvering i projektet ikke har kunnet spørge informanter direkte på en måde, som en uafhængig forsker ville have haft mulighed for. Uden at skæmme bogen voldsomt giver det sig

udslag i en anekdotisk empirinærhed, der formentlig har været mere formet af nødvendighed end af en egentlig systematisk feltmetodik. Kan man acceptere denne præmis, er *Cultivating Development* en monografi, som kommer fint rundt om sit emne. Den er derfor anbefalelsesværdig læsning for antropologer, der beskæftiger sig med politikker og strategier, hvad enten det er i akademisk eller anvendt regi.

Bjarke Oxlund
Cand.scient.anth.
Red Barnet

Mette Hartlev: *Fortrolighed i sundhedsretten. Et patientretligt perspektiv.* København: Forlaget Thomson 2005. 878 sider. ISBN 87-619-1334-0. Pris: 1245 kr.

Henrik Zahle: *Praktisk retsfilosofi.* København: Christian Ejlers Forlag 2005. 371 sider. ISBN 87-7241-102-3. Pris: 488 kr.

I mange typer af feltarbejde støder man i dag som antropolog på juridiske spørgsmål. De institutioner og mennesker, hvis forhold man undersøger, taler om juridiske forhold; man bliver ofte selv interesseret i, hvad der er lovligt og ulovligt, og hvordan en given lov, retssag eller bestemmelse blev vedtaget, og når man præsenterer sin egen forskning, oplever man ofte både blandt andre forskere og i bredere formidlingssammenhænge, at folk spørger til juridiske forhold. Jura berører altså ikke kun retsantropologer. Forholdet mellem jura og antropologi har imidlertid ikke altid været helt uproblematisk. Der synes ofte at være en slags gensidig modvilje mod at forstå de præmisser, den anden disciplin tænker på baggrund af. Derfor er det meget positivt, at der nu ligger to nye bøger, som kan åbne for en øget forståelse af selve den juridiske tankemåde og på den måde muliggøre en mere nuanceret forståelse hos antropologer af, hvordan man eksempelvis når frem til en domsafsigelse, og hvad der kan ligge til grund for et juridisk argument. Ved at afsætte en eftermiddag i selskab med disse bøger kan man spare sig selv for mange misforståelser og undgå at skyde efter stråmænd ved fx på baggrund af sin nuancerede etnografiske forståelse at tro, at man lige kan fyre en ordentlig bredside af mod „juraens endimensionalitet“.

Jeg vil begynde med Henrik Zahles indføring i praktisk retsfilosofi, fordi den gælder selve den juridiske tankemåde. Bagefter vil jeg introducere Mette Hartlevs doktorafhandling om dansk sundhedsret. Zahle er professor i almindelig retslære ved Københavns Universitet og har desuden erfaring som både landsrets- og højesteretsdommer. Zahles bog har karakter af lærebog og giver en overskuelig indføring i, hvad der typisk kan tjene som retskilder, dvs. hvad der kan anvendes i en afgørelse i forvaltningssager eller ved en domstol og lignende. Samtidig diskuterer han, hvilken status man vil tillægge de forskellige retskilder, og hvad der kan ligge til grund for at tillægge en retskilde særlig betydning. Den relativt brede forståelse af retskilder, som Zahle redegør for, vil overraske mange ikke-jurister, og den meget nuancerede overvejelse omkring, hvad der bør indgå i en afgørelse, gør lette henvisninger til „et er ret, et andet jura“ til skamme. Derudover giver Zahle en indføring i forskellige reguleringsformer og giver en række direkte underholdende eksempler på, hvordan forskellige lovtyper kan kolliderer. For eksempel kan man få en bøde for at parkere ud for egen indkørsel, selvom det kun er en

selv, der kan generes af det. Her støder strafferetten og ejendomsretten sammen. Det er imidlertid ikke muligt at skabe entydig regulering. Bogen afsluttes med mere kontekstuelle kapitler, der afgrænser juraen i forhold til andre betragtningsmåder og ser på samspillet mellem jura og teknologiudvikling og dynamiske natur/kulturopfattelser m.m. Den afsluttes med professionelle refleksioner og påpeger, hvordan man selv med sin akademiske produktion er med til at skabe retten, fordi ens tolkninger af loven bidrager til at skabe den retsanvendelse, der bliver mulig i et retligt rum.

Det centrale for Zahle er et stærkt engagement i, hvad han kalder omsorg for retfærdighed. Bogens grundtanke er, at denne omsorg har et praktisk grundfæste – loven er ikke kun skrift. Derved placerer Zahle juraen centralt i samfundsvidenskaberne. Den juridiske viden er ikke en antitese til praksis; den forholder sig principielt til konkrete erfaringer som andre samfundsvidenskabelige teorier. Det giver et særligt rum for dialog – forudsat at man som samfundsforsker er villig til at forstå den juridiske tænkemåde. Det er dette formål, som Zahle vil kunne tjene for flere antropologer. At man så iblandt som læser kan føle, at lærebogsformen bærer præg af at være bygget op over et bestemt kursusforløb frem for at have monografiens stærke sammenhængskraft, må man sætte sig ud over.

Mette Hartlevs doktorafhandling om sundhedsret illustrerer Zahles pointe om bredden i de elementer, der kan indgå i en juridisk argumentation, på baggrund af analyse af dansk lovgivning om patientrettigheder på sundhedsområdet. Hartlev er lektor ved Københavns Universitet og tidligere næstforkvinde for Etisk Råd. Hartlev bygger første del af sin bog op over en diskussion af moralfilosofi og dens betydning for juridisk argumentation, efterfulgt af en almen introduktion til patientrettigheder og personbeskyttelseslovgivning. Bogen er enorm af omfang, og efter introduktionen vil de færreste have glæde af at læse sig slavisk frem. I stedet er bogens styrke, at den gør det muligt at slå konkrete problemstillinger op og se, hvordan forskellige love kan have betydning for retstilstanden på et givent felt. Det er derfor, det ofte er så svært at læse sig til et klart billede af, hvad man må eller ikke må – og et sådant findes jo heller ikke – som påpeget af Zahle. Dette mammutværk er en ressource for alle os andre, der mangler Hartlevs overblik over feltet og derfor nemt forledes til at tro, at vi har læst den relevante lovtekst efter at have læst bare en enkelt paragraf eller to. Den store ulempe er selvfølgelig, at med den nye sundhedslov bliver mange henvisninger forældede allerede fra 2007.

Et stigende antal antropologer arbejder i Danmark på sundhedsområdet og med patienter eller personale, der alle går op i og interesserer sig for deres rettigheder. Denne bog giver svar på flere spørgsmål, de må stille sig selv i løbet af arbejdet, men giver samtidig grund til at nuancere sin forståelse af, hvad „rettighed“ betyder, som Kirsten Hastrup har demonstreret i sit arbejde med menneskerettigheder. Begge bøger repræsenterer altså en ressource for antropologer, der gerne vil skabe argumenter, der kan række ind i juraen, eller som blot vil undgå at repræsentere juraen som et simpelt modbillede til nuanceret antropologi.

*Klaus Høyer
Adjunkt
Institut for Folkesundhedsvidenskab
Københavns Universitet*

Vibeke Asmussen & Steffen Jöhncke (red.): *Brugerperspektiver. Fra stofmisbrug til socialpolitik?* Århus: Aarhus Universitetsforlag 2004. 192 sider. ISBN 87 7288 968 3. Pris: 198 kr.

Antologien *Brugerperspektiver* handler om et væsentligt antropologisk projekt: at give stemme til personer, der oftest ikke høres i planlægning og gennemførelse af diverse politiske initiativer. I denne antologi drejer det sig om personer, der har et stofbrug, fx alkohol, hash og ecstasy. Den røde tråd i antologien er, at selvom man taler meget om brugerinddragelse i det sociale arbejde i dag, er stofbrugernes perspektiver ikke i noget særligt omfang inddraget i arbejdet. I antologiens indledningskapitel skitserer Asmussen og Jöhncke en række relevante diskussioner, der knytter sig til bestræbelsen på brugerinddragelse. Redaktørerne redegør for, hvordan selve begrebet „bruger“ skal forstås i deres bog: Det har en dobbeltbetydning, i og med at det både henviser til et stofbrug og til et systembrug.

Det er dog langt fra alle antologiens kapitler, der egentlig handler om et „systembrug“. Fokus i analyserne er i vid udstrækning stofbruget og de forskellige synspunkter, stofbrugere har på deres brug af euforiserende stoffer. Antologien beskæftiger sig desuden med en særlig gruppe stofbrugere, nemlig dem, som selv søger behandling (fx Siigers og Grytnes' kapitler) eller slet og ret ikke er del af behandlingssystemet (fx Sørensens og Asmussen & Moesby-Johansens kapitler). Antologiens empiri indbefatter således ikke borgere – „klienter“, om man vil – som *sendes* i behandling med tvang. Netop dette forhold kan måske berettigt betegnelsen „bruger“, da det sociale arbejde, som analyseres i antologien, tager udgangspunkt i frivillighed, hvorfor forståelsen af „bruger“ som „en aktiv person, der gør noget“, som jeg selv kæder brugerbegrebet sammen med, kan være rimelig nok. Skønt brugerbegrebet diskuteres grundigt, analyseres sammenkædningen mellem „bruger“ og „handling“ til min forundring ikke af redaktørerne.

Antologien rummer desuden analyser af personales og stofbrugeres holdninger til stofbrug (Siigers kapitel om gadesygeplejerskers indsats og Grytnes analyse af væresteder). Endelig får man som uvidende læser – som jeg var på dette område – et udmærket historisk kapitel om etnografisk rusmiddelforskning skrevet af Dahl samt en introduktion til fænomenet „brugerforeninger“ skrevet af Jepsen.

Antologiens kapitler er overordnet set interessante, letlæselige analyser, primært af hvad diverse stofbrugere – og ikke stofmisbrugere vel at mærke – mener om deres stofbrug, muligvis stofforbrug. Antologiens analyser er således særligt nyttige for fx lokalpolitikere, der skal udtænke nye initiativer på dette område. For eksempel viser Sørensens analyse, at de unge, der tager ecstasystoffer, såmænd opererer med risikovurderinger, bare nogle helt andre end fx sundhedsmyndighedernes. Tilsvarende viser Dahls analyse af rygeklubber, hvilke sociale funktioner disse klubbers tilstedeværelse også udfylder (ud over at de unge bliver skæve sammen). Antologien er tillige velegnet for studerende, der skal bevæge sig ind på „misbrugsområdet“ (dvs. „stofbrugsområdet“ i antologiens terminologi).

En af antologiens største svagheder er, at indledningskapitlet – som er ganske ambitiøst – stiller læseren udsigter i vente, der ikke indfries. Hele magtfokusset mellem behandler og klient, som diskuteres – og problematiseres – i dette kapitel, får vanskelige kår i analyser, der beskæftiger sig med velfærdstilbud, som stofbrugeren kan vælge og vrage imellem. På samme måde lader dette fokus sig heller ikke fremanalysere i de

kapitler, der handler om stofbrugernes perspektiver – stofbrugere, der vel at mærke er kontaktet uden for behandlingssystemets rækkevidde.

Nanna Mik-Meyer
Ph.d., adjunkt
Afd. for Ledelse, Politik og Filosofi
Copenhagen Business School

Neil Blair Christensen: *Inuit in Cyberspace. Embedding Offline Identities Online.* København: Museum Tusulanum Press 2003. 135 sider. ISBN 87-7289-723-6. Pris: 148 kr.

Neil Blair Christensen er født i Illoqqortoormiut (Scoresbysund) i Østgrønland og har boet forskellige steder i Grønland, indtil han som otteårig flyttede med familien til Danmark. Han er eskimolog fra Københavns Universitet, og bogen bygger på hans hovedfagsspeciale fra 1999. Formålet med bogen er at vise, hvordan (nogle) inuitter bruger og forholder sig til internettet, og forfatterens umiddelbare svar er, at det gør de på meget praktiske, specifikke og hverdagsagtige måder, og at de bruger internettet i kultur- og identitetsbekræftende øjemed. Når forfatteren selv fremhæver, at han kun kan udtale sig om *nogle* inuitters brug, skyldes det hans materiales karakter og den kendsgerning, at han ikke har søgt at forfølge eventuelle eksempler på en anden og mindre identitetsorienteret og praktisk brug af nettet.

Emnet for bogen er motiveret af, at der så godt som ikke er skrevet noget om inuitter i cyberspace. Med emnet slår forfatteren to temaer an og placerer sig dermed centralt i to større diskussioner. Dels har vi den løbende diskussion om forholdet mellem inuitter og modernitet, dels diskussionen af cyberspacelitteraturen og -teoretikerne, hvis empiriske forankring tilsyneladende ofte er ret beskeden. Det er en kendsgerning, at inuitter gerne fremstilles meget forenklet af folk udefra som enten glade fangere eller bedrøvede ofre for (post)moderniteten. Denne fremstilling knytter sig til en ekstern antagelse om, at indfødthed er i konflikt med lønøkonomi og moderne teknologi. Mens inuitkulturer og -identiteter således ofte tænkes og fastholdes inden for en museal ramme af folk udefra, argumenterer forfatteren for, at inuitter ikke nødvendigvis bliver mindre inuitter af at leve et såkaldt moderne liv og anvende skiftende teknologier. Det bliver de kun, hvis de selv opfatter det på den måde.

Mens cyberspaceforskningen ifølge forfatteren typisk opererer med et skarpt skel mellem „online“ og „offline“, søger han at påvise en sammenhæng mellem de to rum. Bogen rummer således en kritik af cyberspaceteoretikere, der ofte arbejder i en tradition uden empirisk forankring og typisk falder i to grupper. På den ene side har vi utopisterne, der ser nettet som et potentielt frigørende redskab, der blandt andet implicerer en dekonstruktion af identiteter og en overskridelse af sted. På den anden side har vi dystopisterne, der har et teknologisk deterministisk syn på nettet og dets virkning på folk. Neil Blair Christensen viser derimod, hvordan inuitter på hjemmesider m.m. hævder deres kulturelle identitet ved at henvise til deres „offline“-lokalsamfund, og at fysiske og materielle betingelser spiller en meget væsentlig rolle i forbindelse med denne henvisning. Inuitter optræder altså eller præsenterer typisk sig selv på nettet som en særlig slags med en særlig identitet fra et særligt sted, der ligger højt mod nord og er

præget af denne særlige beliggenhed fjernt fra den store verden. Sagt med andre ord: Her er absolut ikke tale om noget forsøg på at overskride de bindinger og begrænsninger, som udspringer af kroppen og stedet som fysiske størrelser. Det er den sociale, lokalt og regionalt forankrede krop og identitet, der står centralt. Neil Blair Christensen kombinerer altså et gammelt kendt tema som kulturel identitet med en ny vinkel i form af cyberspace, der er så godt som ubeskrevet i den arktiske antropologi, selvom internettet er af stigende betydning i de arktiske samfund. Forfatteren skriver selv, at studiet i høj grad er motiveret af at rette op på denne mangel, men også af at relatere diskussionen af cyberspace til andet og mere end cyberspace selv og dermed vise, at grupper, der bruger internettet, ikke nødvendigvis kun eksisterer som sociale grupper i kraft af mediet, men at de også har et „offline“-fundament.

Kapitlet „Going Nowhere to Get Everywhere“ rummer udmærkede og underholdende betragtninger over dét at bedrive cyberspace etnografi, hvad der kræves af udstyr til en rejse i cyberspace, og hvordan det forholder sig til feltarbejde i mere klassisk forstand. Det beskrives, hvordan forfatteren skaffer (net)informanter fra både Alaska, Canada og Grønland ved at lægge et spørgeskema om brugen, betydningen og virkningerne af internettet ud på en hjemmeside. Feltmaterialet består af spørgeskemaundersøgelsen, der suppleres af interview per e-mail med et antal informanter. Dertil kommer en indholdsanalyse af et større antal hjemmesider fra Arktis og herunder en analyse af, hvordan inuitter præsenterer sig selv i gæstebøger på hjemmesider. Endelig sammenholdes materialet med den regionale etnografiske litteratur.

Bogen er velskrevet og lettilgængelig. Forfatterens pointer er måske ikke overraskende, men nok så væsentlige i forhold til nogle af de mere hårdnakkede forestillinger om inuitter og modernitet, og han argumenterer overbevisende. Bogen er forfriskende læsning i kraft af emnet.

*Bo Wagner Sørensen
Mag.scient. & ph.d.
Kultur- og Sprogødestudier & Center for Ligestillingsforskning
Roskilde Universitetscenter*

Charlotte Holgersson, Pia Höök, Sophie Linghag & Anna Wahl: *Det ordner sig. Teorier om organisation og køn.* Frederiksberg: Forlaget Samfundslitteratur 2004. 248 sider. ISBN 87-593-1034-0. Pris: 270 kr.

Fire svenske kønsforskere har skrevet en grundbog, hvori de introducerer forskningsfeltet *køn og organisation*. Bogen blev udgivet i Sverige for to år siden og bliver nu i samarbejde med Center for Ligestillingsforskning (RUC) udgivet i en tilpasset form, så den danske læser bliver præsenteret for statistiske og historiske fakta, der giver indblik i, hvordan det står til med ligestillingen i Danmark.

Det ordner sig er titlen på denne grundbog. „Det ordner sig“ er også et hyppigt anvendt argument i ligestillingsdebatten i Danmark. Argumentet bygger på en overbevisning om, at den skæve kønsfordeling i toppen af den akademiske organisation, det private erhvervsliv og den offentlige sektor (med undtagelse af den kommunale sektor), hvor mænd er dominerende, skyldes et historisk efterslæb, og at det „ordner sig“ således, at den skæve kønsfordeling i ledelsen udligner sig med tiden. Det synes imidlertid ikke at

ske. Bogen giver indblik i kønsforskning, der viser, at den skæve kønsfordeling ikke skyldes „objektive“ forskelle såsom kvalifikationer mellem kvinder og mænd eller manglende ambitioner hos kvinder, hvilke har været legitime forklaringsparametre inden for selvforståelsens forklaringsramme i mange organisationer. Det er den kønsblindhed og opfattelse af organisationer som kønsneutrale arenaer, der er indbygget i denne selvforståelse og i argumentet „det ordner sig“, som forfatterne af denne grundbog forholder sig kritisk til. De forholder sig samtidig kritisk til organisationsteorien, som i lige så udbredt grad bærer præg af kønsblindhed. Bogen gør op med de kønsblinde forklaringsmodeller og tilgange til forståelsen af organisationer ved at introducere et kønsperspektiv på organisationsteorien og præsentere forskning med fokus på strukturelle og kulturelle fænomener og andre mere subtile dynamikker i organisationer.

Bogen er bygget op omkring fire gængse organisationsteoretiske emner: struktur, ledelse, symbolisme og forandring. Under disse emner diskuteres tematikker og vigtige problemstillinger ud fra et kønsperspektiv. Via disse emner argumenterer forfatterne for nødvendigheden af at gå væk fra et fokus på individet som forklaringsobjekt og i stedet se på *relationen* mellem kvinder og mænd og søge forklaringer på organisationsniveau for at kunne begribe kønnenes forskellige positioner.

Bogen har et gennemgående fokus på magtperspektivet og procesperspektivet i forhold til mænd og kvinders forskellige vilkår i organisationer, og den er derfor et tiltrængt bidrag til organisationsteorien. Procesperspektivet er grundlæggende for forståelsen af køn som socialt og kulturelt struktureret, som noget, der skabes over tid i en proces, hvor mange forskellige faktorer spiller ind. Der skabes forestillinger om kvindelighed og mandlighed, som kan forandres med tiden. Disse forestillinger spiller en væsentlig rolle for kønsstruktureringen, dvs. magtrelationen mellem kønnene i en organisation. Magtrelationen kommer ofte, men ikke per definition, til udtryk som mandlig overordning og kvindelig underordning. Gennem forskellige eksempler viser forfatterne, hvorfor magtperspektivet er vigtigt i analysen af organisationer. De viser, hvordan magtaspektet spiller en afgørende rolle i fortolkningen af mænds og kvinders adfærd, og hvordan dette perspektiv på organisationer gør det muligt at belyse mænds og kvinders forskellige forudsætninger for at handle og dermed gør det muligt at forklare kønnenes forskellige vilkår i organisationen.

Bogens opbygning med præsentation af litteratur og forskning inden for de fire emner gør den til et velegnet redskab til videre læsning inden for de enkelte emner for studerende og praktikere, der ikke i forvejen kender til kønsteori eller organisationsteori. Læseren bliver på en letforståelig og overskuelig måde præsenteret for klassikere inden for organisationsteori og forskning af pionerer inden for kønsteori som blandt andet Silvia Gherardi, Rosabeth Moss Kanter og Rosemary Pringle. Den studerende, som ønsker at beskæftige sig med kønsperspektivet i studiet af organisationer, kommer ikke uden om at skulle sætte sig ind i denne litteratur, og i den forbindelse giver grundbogen en forsmag på den mere komplicerede forskningslitteratur. Således indtager bogen en plads mellem avanceret forskningslitteratur og den mere populærvidenskabelige litteratur.

Det er en særdeles vellykket introduktionsbog om forskningsfeltet køn og organisation, fordi den kort og godt giver det overblik og den indsigt, en introduktionsbog skal give. Centrale begreber og tankegange uddybes og forklares og underbygges med konkrete eksempler, hvilket giver læseren indsigt i, på hvilke måder køn kommer til udtryk, og hvilke konsekvenser køn får i praksis. Forfatterne eksemplificerer på interessant vis,

hvordan abstrakte kulturelle og sociale fænomener, som fx kønskonstruktioner og kønsstrukturering, kommer til udtryk i praksis, og hvordan dette metodisk kan belyses. Bogen giver et tilsvarende indblik i måder, hvorpå der kan arbejdes med at fremme ligestilling i organisationer, og den vil derfor også kunne fungere som et praktisk redskab for aktører, der arbejder med ligestillingsmæssige forandringer. Det skal afslutningsvis understreges, at det er en introduktionsbog med primært fokus på at give læseren indsigt i den teoretiske og empiriske forskning inden for feltet. Den indeholder ingen diskussioner om analytiske retningslinjer eller metodiske implikationer ved at studere køn i organisationer. En sådan grundbog har vi stadig til gode.

*Tinna Christiansen Nielsen
Stud.scient.anth.
Institut for Antropologi
Københavns Universitet*

Dorle Dracklé & Iain R. Edgar (eds.): *Current Policies and Practices in European Social Anthropology Education*. The EASA Learning Fields Series, Vol. 2. New York & Oxford: Berghahn Books 2004. 260 sider. ISBN 1-57181-564-3 (hb). Pris: \$75/£50.

Ved EASA-mødet (European Association of Social Anthropologists) i Barcelona i 1996 blev der skabt et netværk for undervisning i antropologi, som står bag de nu to bind om dette emne. Det første bind indeholdt en række artikler om forskellige nationale traditioner for undervisning i antropologi ved europæiske universiteter. I dette andet bind træder vi ind i selve undervisningslokalet og får præsenteret en række refleksioner over indlæringsmetoder og konkrete eksempler på kurser, der har eksperimenteret med disse.

Antropologer er meget opmærksomme på, hvad de gør under feltarbejdet, men de ved stort set intet om, hvad der foregår inden for et andet vigtigt felt: undervisningslokalet. Som redaktørerne og David Mills skriver i introduktionen, er vi ikke videre opmærksomme på, hvordan vi tilegner os og reproducerer vores antropologiske kompetencer. Som fisken, der har svært ved at forklare, hvordan den har lært at svømme, har vi svært ved at forklare, hvorfor vi underviser, som vi gør. Oftest er vi desuden ikke opmærksomme på, at undervisningen kan være et muligt rum, ikke blot til formidling af viden, men også til udvikling af faget. Den konventionelle idé om, at forskning kommer før undervisning, holder ikke altid. Undervisningssituationen byder på en række muligheder for at afprøve nye metoder og tilgange.

Bogen består af tre dele. I den første del diskuteres måder, hvorpå institutionelle og undervisningsmæssige reformer påvirker undervisningen. I den anden del gives en række eksempler på brugen af it og andre medier, og i den tredje del diskuteres andre undervisningsmæssige tiltag med særligt fokus på, hvordan man inddrager de studerendes egne erfaringer i undervisningen. Susan Wright diskuterer i kapitel 2 behovet for at afsætte tid til at gøre brug af vores refleksive praksis i og på undervisningen. De studerende skal opfordres til at reflektere over egen læringsproces og over deres læringsmiljø og dets magtrelationer. Desuden skal vi som forskere selv reflektere over vores arbejdsituation og de magtrelationer, vi arbejder i. Det handler om at bruge grundlæggende

feltarbejdskompetencer til at aflæse interaktioner, møder og institutionelle rammer og de måder, hvorpå de former vores muligheder for at handle og bidrage til ændringsprocesser inden for forskning såvel som undervisning.

Simon Coleman og Bob Simpson diskuterer deres erfaringer med at undervise på et britisk universitet, hvor de studerende hovedsagelig kommer fra sociale miljøer med meget ringe tradition for videregående uddannelse, men hvor de ofte har en del erhvervs-erfaring, før de starter deres studier. Kapitlet bidrager ikke kun med konkrete eksempler på pædagogiske initiativer, men også med refleksioner over behovet for en eksplicitering af de kompetencer, vi ønsker, de studerende skal opnå, ikke mindst i forhold til arbejds-situationer uden for den akademiske verden. Som resultat af antropologiundervisning forventes det, at de studerende a) opnår indsigt i etnografisk viden og antropologisk teori, og b) at de udvikler et antropologisk blik på verden, dvs. kan tage analytisk distance ved hjælp af begreber og teorier præsenteret i undervisningen. Det handler altså om at lære at gå i dialog med sig selv og den „antropologiske anden“. Coleman og Simpson diskuterer pædagogiske tiltag, hvor man eksplicit forsøger at opøve dette, som fx ved at bede de studerende om at føre dagbog umiddelbart efter hver forelæsning. Gennem disse „selvbiografier“ træner de sig selv i at se verden gennem en antropologisk linse og skaber samtidig små etnografier om det miljø, de lever i.

Denne første del af bogen indeholder desuden et kapitel om britiske studerendes evaluering af undervisning i antropologi og et kapitel om studerendes erfaringer med Sokrates/Erasmus-udveksling. Disse kapitler har mere karakter af evalueringsrapporter, men bidrager dog med pointer, der er værd at bemærke. For det første pointeres behovet for at forholde sig til den kendsgerning, at færre og færre studerende fortsætter i den akademiske verden efter færdiggjorte studier. For det andet efterspørger de britiske studerende metodekurser tidligt i studiet, noget, der tilsyneladende ikke er almindeligt på britiske universiteter. Endelig understreges det, at studerende tager på udvekslingsophold for at møde diversitet i undervisningsformer og indhold. Dette er måske ikke overraskende men værd at blive mindet om i lyset af de mange harmoniseringstiltag, der finder sted i Europa i disse år.

I bogens anden del er brugen af medier og særligt it i fokus. Et par af kapitlerne forholder sig til tidlige erfaringer med at inddrage internet og e-mail i undervisningen, men på grund af den hurtige udvikling inden for disse områder har disse kapitler allerede mistet meget af deres relevans. Sarah Pinks diskussion af hypertext bidrager med nogle interessante refleksioner over, hvordan man kan præsentere ikke blot forskningsresultater, men også forskningsproces i undervisningen. Ved at gøre diverse former for materiale tilgængeligt på nettet (noter, billeder, lydoptagelser, manuskriptudkast, publiceret litteratur om emnet m.m.) og bede de studerende om at lave lineære tekster med udgangspunkt i denne multilineære hypertext giver man dem indblik i den langtfra lineære proces, det er, at nå fra feltarbejde til tekst. Kapitlet giver inspiration til, hvordan man kan inddrage de studerende i den refleksive proces, som forskning er, og som ikke nødvendigvis er afhængig af hypertext på internettet.

Bogens anden del indeholder desuden to kapitler om film og museer. De leverer ikke den store nytænkning inden for disse områder, men bidrager dog med konkrete eksempler og ideer til, hvordan disse medier kan trækkes ind i undervisningen, også i forbindelse med kurser, der ikke nødvendigvis har visuel antropologi eller materiel kultur som omdrejningspunkt. Museumskapitlet giver eksempler på, hvordan ikke kun

etnografiske museer, men også mange andre museer kan inddrages i undervisningen. Naturhistoriske museer kan bruges til en diskussion af videnskabsforståelse, nationale udstillinger til en diskussion af nationsopbygning, diverse andre museer kan være indgang til en diskussion af klassifikationsprincipper osv.

I bogens tredje og sidste del gennemgås eksempler på mere eller mindre eksperimenterende undervisningsformer, hvis formål er at gøre de studerendes egne erfaringer til omdrejningspunkt for undervisningen – ligesom vi gør antropologens erfaring til omdrejningspunkt for den læring, der foregår under feltarbejdet. Et kapitel beskriver erfaringer med brug af drama i undervisningen inspireret af Victor Turners eksperimenter med dette i 1980'erne. Studierejser foreslås som en måde til at introducere studerende til felten, noget, der kan have stor betydning for de studerende, der ikke selv vil skulle lave egentligt feltarbejde. De studerendes deltagelse i musikudøvelse anbefales ikke overraskende i forbindelse med etnomusikologi, og desuden diskuterer et af kapitlerne behovet for at nedtone forelæsningsens rolle og i stedet levere undervisning baseret på dialog mellem underviser og studerende – en pointe, der er knap så relevant i forhold til danske institutter for antropologi, som den måske er andre steder i Europa.

Et gennemgående tema i den sidste del af bogen er, at antropologien er i krise, og at der er et stort behov for at redefinere faget og for en klargørelse af, hvori det har sin berettigelse sammenlignet med andre fag. Didaktisk nytænkning anses for at være en central del af denne proces. Hvorvidt man mener, at antropologien er i dyb krise eller ej, lægger diskussionerne sig i forlængelse af dem, vi også har i Danmark, om behovet for at specificere, hvilke kompetencer, vi mener, faget kan bidrage med, og hvilken rolle arbejdsmarkedets behov skal spille i forhold til vores løbende revidering af uddannelsens form og indhold.

Bogen kan virke en smule ujævn grundet kapitlernes meget forskellige karakter. Enkelte kapitler kombinerer undervisningserfaring med refleksioner over antropologien som fag, mens andre har mere karakter af evalueringsrapporter og gennemgang af praktiske forhold ved gennemførelsen af særlige kurser. Alt i alt leverer bogen dog en række konkrete ideer, man kan drage fordel af som underviser. Desuden er den et forfriskende input til debatten om undervisning som et rum for faglig udvikling og nytænkning og til diskussionen af antropologiske kompetencer, debatter, der forhåbentlig vil komme mange flere bidrag til fremover.

*Hanne Mogensen
Lektor
Institut for Antropologi
Københavns Universitet*

Kirsten Hastrup: *Kultur. Det fleksible fællesskab*. Århus: Aarhus Universitetsforlag 2004. 204 sider. ISBN 87 7934 140 1. Pris: 198 kr.

„Kultur“ er blevet et globalt begreb, der anvendes til at forstå verdens mangfoldighed med. Kultur både beriger og begrænser menneskers udfoldelse. Den er både en løsning og et problem, men frem for alt er den fleksibel. Kultur *er* nemlig det, mennesker bruger den til, og kultur *gør* det, fællesskabet har interesse i. Således indleder Kirsten Hastrup sin bog om kultur og det fleksible fællesskab. Bogen er udgivet under Aarhus

Universitetsforlags serie Univers, hvor førende forskere præsenterer deres forskningsfelt under en bred overskrift. Som sådan er bogen relativt lettilgængelig, og målgruppen er primært tænkt som personer uden for det antropologiske forskningsområde. I mine øjne henvender den sig imidlertid også til undervisere og studerende i antropologi samt beslægtede fag.

Kultur er et af de helt centrale begreber i antropologien, og i 1990'erne blev det også i videre forstand et populært begreb. I medierne blev alt fra fodboldfans og indvandrere til homoseksuelle, tyskere osv. beskrevet som „kulturer“. Mødet mellem kulturbegrebets popularitet i det offentlige rum og dets centrale position som fagbegreb i antropologien var måske netop det, der i slutningen af 90'erne resulterede i en fornyet debat om relevansen af kulturbegrebet i antropologien. Det var en debat, hvor positionerne blev trukket skarpt op, og hvor folk som fx Bruman og Hannerz i en specialudgave af *Current Anthropology* om emnet (vol. 40, 1999) argumenterede for en fortsat brug af kulturbegrebet, mens fx Abu-Lughod skrev op imod dette og foreslog, at kulturbegrebet blev forkastet. En del af debatten gik med at diskutere terminologi i bestræbelserne på at undgå, at kultur blev forstået som statisk. Nogle antropologer foreslog anvendelse af „kultur“ (i ubestemt form) frem for „kulturen“ (bestemt form) eller „kulturer“ (i flertal). Andre anbefalede, at kultur ikke længere blev anvendt som navneord, men at man i stedet brugte ordet „kulturel“ (som adjektiv) for at fremhæve kultur som dynamisk, bevægelig og foranderlig. Til trods for kulturbegrebets centrale position i antropologien har begrebet herefter været forbundet med en vis berøringsangst. Med Hastrups bog bliver 90'erdeebatten på sin vis sat til vægs, idet bogen fører læseren hinsides spørgsmålet om, hvad kultur er, til et spørgsmål om, hvad kultur gør ved mennesket. Derved mister debatten om, hvad vi forstår ved kultur, og hvordan denne forståelse bedst bliver udtrykt sprogligt, sin relevans. For Hastrup er kulturbegrebets stofflighed ikke et spørgsmål om definition, men om optik. Det er også derfor, at værket adskiller sig afgørende fra andre udgivelser om samme emne.

I prologen sætter Hastrup rammerne ved at diskutere relevansen af kulturbegrebet i forhold til mennesket som et socialt væsen. Når Hastrup argumenterer for, at kulturbegrebet fortsat er relevant, til trods for at det åbenlyst er problematisk, hænger det sammen med et særligt træk ved mennesket, et træk, der ikke er kulturspecifikt, men derimod knytter sig til menneskets natur. Selvom mennesker kan opleve ensomhed og bo alene, fødes hvert eneste barn ind i en verden, der allerede er beboet af mennesker, der har en særlig måde at forstå og forholde sig til verden på. Mennesket er derfor i en meget grundlæggende forstand socialt. Med denne begyndelse sætter Hastrup i de følgende otte kapitler kulturbegrebet under lup og viser, hvordan det både samler og adskiller mennesker. De forskellige optikker er: kultur som idé, orden, problem, distinktion, kundskab, arv, retlighed og illusion. Og Hastrup kommer vidt omkring.

I de første to kapitler om kultur som henholdsvis idé og orden skriver Hastrup kulturbegrebet ind i en såvel videnskabshistorisk som en antropologisk sammenhæng. I et videnskabshistorisk perspektiv træder kultur frem som en dannelsesproces, hvor mennesket danner sig som et kultiveret individ (kap. 1). Men efterhånden udvikler vor forståelse af kultur sig fra udelukkende at referere til en kultiveringsproces til også at udgøre resultatet af den. Derved træder kulturen frem som et systematiserende princip, der dels skaber en særlig videnskabelighed, dels markerer grænser for de menneskelige fællesskaber (kap. 2). Denne kulturelle grænsedragning er problematisk, idet kulturen nu kan

få skyld for hvad som helst. Den kan forklare alt eller gøre det helt umuligt at forklare noget som helst. Men faktum er, at den kulturelle orden ikke længere kan tages for givet. Ligesom historien ikke gentager sig, er de kulturelle problemer ikke de samme, og derfor bliver kultur et indflydelsesrigt fænomen i det moderne samfund i forhold til emner som sundhed, køn og mangfoldighed (kap. 3).

Det er for alvor i det fjerde kapitel om kultur som distinktion, at kulturbegrebet både viser tænder og aktualitet. Her viser Hastrup, hvordan begreber aldrig er neutrale, men både fremhæver visse forhold og er tavse omkring andre. Om end det ikke kan overraske, at begreber i sig selv har denne funktion, kan det ikke undgås, at det løber læseren koldt ned ad ryggen, når Hastrup skriver kimen til enhver kulturel fundamentalisme frem med begrebet „epistemologisk lukning“, en lukning, der refererer til en påstand om, at kulturen ikke kan forstås af andre end medlemmerne selv. I praksis understreger det et kendetegn ved enhver fundamentalist: Han vil sætte sig uden for enhver dialog og samtidig bestemme, hvordan verden skal se ud. For en antropolog er det måske ikke overraskende, at kultur som distinktion samtidigt skaber fjendebilleder, grænser og identitet. Det fornyende ved analysen er imidlertid at se, hvordan Hastrups skarpe iagttagelser ikke bare fremhæver en allerede anvendt begrebsrelativisme, men viser, at der er tale om en bevægelse fra en begrebsrelativisme til en ontologisk relativisme (s. 96).

De følgende kapitler handler om kultur som kundskab, arv, rettighed og illusion. I denne del af bogen trækker Hastrup på meget af sit nyere arbejde, fx det nordiske, teater, menneskerettigheder og vidensantropologi. I det emner som menneskerettigheder og teater ikke har en lang tradition inden for antropologien, bliver kulturbegrebets potentiale synligt i disse diskussioner, ved at Hastrup implicit viser, at kultur ikke bare tidligere var antropologiens nøglebegreb, men også i dag har relevans. Med de førnævnte optikker ekspliciterer Hastrup, hvordan kultur ikke må forstås som mentale fængsler i forhold til fx arv og rettigheder. Kultur er derimod en særlig måde at rette opmærksomhed mod verden på, der fører en perspektivforskydning med sig og dermed skaber muligheder for, at mennesket ser nye strategier i forhold til at håndtere anderledeshed og grusomhed (s. 156).

Men det er især som illusion, at kulturbegrebet kan få nyt potentiale. Kulturbegrebets forandrede opmærksomhedsorientering mod dynamiske og komplekse felter fordrer, at det antropologiske objekt er blevet fleksibelt. Hvor det tidligere fokuserede på homogene kulturer, opererer det nu i spændingsfeltet mellem individet og fællesskabet. I denne relation er erfaring altid midlertidig. Når en erfaring er afsluttet, er en ny på vej. Forestillingen om bestemte homogene former suspenderes i det foranderlige forhold mellem individuelle udfordringer af fællesskabets konsensus, hvorved forestillingen om kultur som en homogen form bliver en illusion. Tænker vi derimod kultur som en suspension af form, gør vi det muligt at medtænke de fælles temaer, der indgår i menneskets selv-billede, og som giver deres handlinger mening. Og netop handlingerne er det, der realiserer kulturen (s. 175). Kultur er altså det, mennesket bruger den til, og gør det, fællesskabet er interesseret i. Ved epilogens begyndelse står det tydeligt for læseren, at uanset optik peger kulturen i retning af fællesskaber. Det sociale menneske, der præsenteres indledningsvis, er altid en del af et større hele, et fleksibelt fællesskab. Og mennesket gør hele tiden nye erfaringer, hvorfor fællesskabet ændrer sig. Gennem individuelle handlinger både bekræfter og udfordrer individet fællesskabet. Med det blik på kulturen konkluderer Hastrup, at vi i antropologien har brug for et kulturbegreb.

Bogen er en velskrevet introduktion til et emne, det kan være svært at få greb om, og som sådan burde den være obligatorisk læsning for spirende antropologer, kultursociologer, etnologer og andre inden for kulturforskningens felt. Hastrup slår kulturbegrebets nuancer og potentialer fast. Det var på tide, at der blev taget hånd om det, hvorfor bogen hilses meget velkommen.

*Charlotte Baarts
Ph.d., adjunkt
Sociologisk Institut
Københavns Universitet*

Kirsten Hastrup: *Kultur: Det fleksible fællesskab*. Århus: Aarhus Universitetsforlag 2004. 204 sider. ISBN 87 7934 140 3. Pris: 198 kr.

„Kultur er det, vi ser med, ikke det, vi ser.“ De ord er Kirsten Hastrup flittigt og kreativt blevet citeret for, når ansatte i sundhedssektoren og andre steder er blevet undervist i kultur og interkulturel kommunikation. Nu har Hastrup forfattet en ny bog specifikt om kultur, og dermed foreligger der nu en klar og uddybende beskrivelse af, hvad kultur er for en størrelse ifølge Hastrup. Bogen er udkommet i serien *Univers*, en serie, hvis mål det er at bygge bro mellem forskningsmiljø og offentlighed. Den bro synes kærkommen i lyset af den vigtighed, kultur tilskrives i den danske offentlighed i dag – ikke mindst i tilknytning til integration af mennesker med anden etnisk baggrund end dansk.

Hastrup vælger at bygge bogen op, så den følger et historisk kronologisk forløb. Hun indleder således med en teoriehistorisk gennemgang, som afsøger kulturbegrebets opståen og udvikling, og hun ender i sit eget nutidige arbejde med menneskerettigheder og teaterantropologi. På den måde giver bogen en bred indføring i forskningsfeltet, samtidig med at Hastrups egen personlige tilgang opnår en tydelig plads.

Kulturbegrebet lader sig ikke definere entydigt. I erkendelse af det afsøger Hastrup i stedet begrebets kompleksitet og lader synsvinklen på begrebet skifte fra kapitel til kapitel. Gennem otte kapitler gennemgår hun kultur som henholdsvis idé, orden, problem, distinktion, kundskab, arv, rettighed og illusion.

Bogens første to kapitler giver en hurtig indføring i kulturbegrebets og den antropologiske videnskabs opståen. En hurtig og enkel teoriehistorie med fokus på kulturbegrebet. Dernæst kommer et kapitel, som tager fat på „kultur som problem; mangfoldighed, uorden og tavshed“. Dette kapitel er et godt eksempel på en generel tendens i bogen til at spænde meget vidt. Vi skal på en gang fortsætte teoriehistorisk med Boas, Mead og Benedict, høre om, hvorledes kultur som problem er blevet diskuteret i forskningsmiljøet, og vi skal henvises til den danske sundhedssektor og dens (selvdefinerede) problemer med at behandle mennesker med vidt forskellig baggrund. Vi skal også et smut rundt om medicinsk antropologi, æresdrab og thailandske børneprostituerede. Det, som samler kapitlet, er et fokus på „kulturens problem“, nemlig at der uafledigt henvises til den – som enten et socialt eller politisk problem eller som løsningen på det, og at kulturbegrebet på den måde får plads i en retorik, der kan bruges til overgreb og undertrykkelse, og som undervurderer menneskers mulighed for selv at referere til kulturen, bruge den, udfordre den – eller lade være. Tankerne er velkendte for antropologer. Man kan frygte,

at budskabet går lidt tabt for ikke-antropologer, som måtte forvirres over de mange emnespring og skift frem og tilbage mellem offentlighed og forskningsmiljø.

De tre midterste kapitler i bogen behandler temaer, som har været centrale i antropologien, og som på hver sin måde har farvet fagets og offentlighedens forståelse af kultur. Vi kommer rundt om gruppetilhørsforhold, etnicitet og nationalisme. Vi hører om sprog, betydning og erfaring i en lettilgængelig gennemgang, og vi hører om den fokusering, der ligger på vedholdenhed og kontinuitet i studier af kulturel arv, rødder og kultur minder. Emnerne behandles anstændigt, men ligesom i kapitel 3 er der en fare for, at læseren tabes i den store variation af emner, som antropologien kan behandle.

I bogens sidste to kapitler tydeliggør Hastrup, hvorledes hendes eget nyere arbejde med henholdsvis menneskerettigheder og teaterantropologi peger fremad mod en fortsat udvikling af kulturbegrebet. Hastrup er fortaler for et begreb, som fanger forholdet mellem den enkelte og fællesskabet på en måde, der fastholder fleksibiliteten i menneskelig væren. Disse kapitler er klart bogens mest interessante. I kapitlet „kultur som illusion“ fastslår Hastrup, at der stadig er „brug for et begreb, der kan samle perspektivet på de livsverdener, mennesker skaber og forandrer. Et begreb som medtænker både de fælles temaer, der indgår i menneskers billede af sig selv og giver deres handlinger mening og retning, samtidig med at disse handlingers delagtighed i realiseringen af kultur anerkendes“.

Ønsket om at bygge bro mellem forskningsmiljø og offentlighed er tydeligt i bogen, men giver den et lidt pudsigt forløb. Som læser følges man ikke over en bro, der fører en fra et punkt til et andet en gang for alle. I stedet springer man med Hastrup frem og tilbage over broen flere gange, fra antropologisk teorihistorie til den offentlige debat og tilbage igen. Man efterlades med det indtryk, at selvom antropologien nok har meget at sige om kultur – og også meget, der synes aktuelt at bidrage med til nutidens debat om kultur (og integration) – så er der alligevel meget meget langt fra forskningsmiljø til offentlighed.

Bogens styrke ligger i dens søgen efter også at pege fremad og i dens stræben efter at vise, hvorledes kultur giver mening som en analytisk ramme, der i Hastrups formulering modsvarer samfundets kompleksitet med et tilbud om fleksibilitet. Den del er forfriskende læsning, som gør den anbefalelsesværdig for andre og flere end de, som søger en introduktion til antropologiens grundbegreb.

Charlotte Jacobsen
Ph.d.-studerende
Institut for Antropologi
Københavns Universitet

Vibeke Steffen, Richard Jenkins & Hanne Jessen (eds.): *Managing Uncertainty. Ethnographic Studies of Illness, Risk and the Struggles for Control*. København: Museum Tusulanums Forlag 2004. 287 sider. ISBN 87-7289-963-8. ISSN 1811-0665. Pris: 298 kr.

I januar 2000 blev den anden nordiske workshop i medicinsk antropologi afholdt i Danmark. Indlæg herfra foreligger nu som en essaysamling, der alle bygger på igangværende etnografiske studier. De forskellige essays handler om måder, hvorpå menne-

sker søger at kontrollere usikkerhed, om nogle af de former for risici, mennesker møder i livet, særligt i forbindelse med sygdom og lidelse, og om konsekvenserne af de måder, mennesker søger at opnå kontrol og sikkerhed på. Enkelte essays er udvidede eller redigerede udgaver af forfatterens tidligere publicerede tekster.

De tre redaktører har skrevet en grundig, tankevækkende og velkomponeret introduktion. De insisterer på, at i forhold til en hvilken som helst konceptualisering af helbred og sygdom er det nødvendigt at fokusere på usikkerhed. Det gælder blandt andet i forhold til, hvordan den syge og medlemmerne af dennes netværk møder, oplever og agerer i forhold til usikkerhed, og hvordan det ikke er „... the gravity of life and death which produces uncertainty, but, rather, their uncertainty that makes life and death matter in the first place“ (s. 12). Redaktørerne argumenterer for, at bogens 11 essays skriver sig ind i tre diskussioner: kontrol af usikkerhed, usikkerhed forbundet med kontrol og skabelse af kontrol. Det er absolut en relevant inddeling, som læseren kan få megen glæde af at læse de forskellige essay i forhold til.

Inden for den første diskussion om *kontrol af usikkerhed* markerer Susan Whytes essay om håndtering af usikkerhed i det østlige Uganda sig. Hun demonstrerer, at det for folk i Bunyole ikke drejer sig om at acceptere usikkerhed eller ej. Der er usikkerhed. Det, som har betydning, er, hvordan man praktisk og specifikt handler og kan handle i forhold til usikkerhed i forskellige kontekster. Det drejer sig blandt andet om at kunne bevare håbet, indtil døden er et faktum, som Jónína Einarsdóttir konkluderer i sit essay om papel-mødre i Guinea-Bissau og deres identifikation af „ikke-menneskelige“ børn.

I forhold til den anden diskussion om *usikkerhed forbundet med kontrol* sættes der blandt andet fokus på, at selvom forskellige former for medicin, behandling og sygdomsforebyggende interventioner benyttes for at minimere eller kontrollere usikkerhed, er efterstræbelsen af troværdige forudsigelser i sig selv et usikkert projekt. Dette fremstår blandt andet tydeligt i Paul Wenzel Geisslers essay, der handler om hans deltagelse i et epidemiologisk projekt i Kenya. I dette projekt blev der blandt andet taget blodprøver på skolebørn, hvilket udløste debat, uro og vrede forældre, der mistænkte forskerne for at være „blod-tyve“ (*kachinja*). Geissler argumenterer for, at „blod-tyveri“ symboliserer den mistillid, luo-familier har til staten og eksterne agenter for international biomedicin.

Vibeke Steffen viser i sit essay, hvordan alkoholikere på antabus hele tiden udfordrer den kontrol, de har underlagt sig. De forsøger på forskellig vis, om og hvordan de kan drikke alkohol, samtidig med at de er på antabus. Hun taler ligefrem om, at usikkerhed forbundet med kontrol bliver kultiveret på en særlig måde, som ikke alene omfatter alkoholikeren, men også behandlerne.

I forhold til den tredje diskussion om, *hvordan usikkerhed skabes og genskabes* demonstrerer flere forfattere, at behandling, screening, medicin, interventioner osv. ikke alene erstatter usikkerhed med sikkerhed, men vedvarende også skaber og genskaber usikkerhed. Dette fremstår særligt tydeligt i Mette Nordahl Svendsens essay, hvor hun diskuterer de sociale dramaer, der opstår ud fra ønsket om at kontrollere risiko for at få en nedarvet kræftsygdom i fremtiden. Hun argumenterer for, at de sociale dramaer ikke bare eksisterer ved siden af genetisk testning. De skaber også genetisk risikovurdering og oplevelser at „at være i risiko“.

Det er absolut bogens styrke, at redaktørerne har valgt at indskrive de forskellige essay i klassiske temaer i antropologien. Derved løftes flere af teksterne ud af deres til tider snævre og omstændeligt fortalte etnografiske kontekst. Det er dog ærgerligt, at

forfatterne ikke selv i langt højere grad eksplicit har forholdt sig til introduktionen. Formentlig havde det også medvirket til, at essaysamlingens målgrupper var trådt klarere frem.

Helle Ploug Hansen
Professor, antropolog
Institut for Sundhedstjenesteforskning
Syddansk Universitet

Helle Rydstrøm: *Embodying Morality. Growing Up in Rural Northern Vietnam.* Honolulu: University of Hawai'i Press 2003. 234 sider. ISBN 0-8248-2524-1. Pris:\$45.

Som en af de første, der i 1990'erne fik tilladelse til at lave feltarbejde i Vietnam, opholdt Helle Rydstrøm sig i 1994 i en nordvietnamesisk kommune, hvor hun studerede børneopdragelse med særligt fokus på, hvordan kønsforskelle inkorporeres i barnet fra dets første leveår. Inspireret af Bourdieu og feministiske teorier tager analysen udgangspunkt i diskussionen om kropsliggørelse (embodiment), som i 1990'erne begyndte at spille en central rolle i antropologien, ikke mindst inden for den medicinske antropologi. Kroppen, foreslår Rydstrøm, kan ses som en analytisk kategori, der kan bruges til at ophæve skellet mellem det biologiske og det sociale køn. Kroppen, forstået som dens fysiologiske egenskaber såvel som den måde, hvorpå disse konstrueres i en særlig kontekst, gør skellet mellem essentialisering og social konstruktion uholdbart. Gennem en diskussion af habitus og måden, hvorpå muskulære mønstre og verbale udtryksformer bliver til permanente dispositioner, viser hun, hvordan kønnede moralske værdier inkorporeres gennem hverdagslivets praksis.

Moral er et omdrejningspunkt for social interaktion i Vietnam. Først moral, derefter viden, siger den klassiske konfucianske doktrin, der stadig spiller en stor rolle, om end den manifesterer sig som en kompleks synkretisme, hvor ikke mindst et halvt århundrede med kommunistisk ideologi har en central plads. Moral hænger for vietnameserne tæt sammen med kropslige udtryk og kropslig kontrol (kropsholdning, stemmeføring m.m.), noget, der i særlig udpræget grad gælder for kvinder. Piger og kvinder anses for eksterne i forhold til den patrilineære slægtskabsgruppe. I modsætning til drenge, der er født med slægtskabsgruppens nedarvede ære, omdømme og moral, er pigerne født som ubeskrevne blade, der skal formes og oplæres i korrekt moralsk adfærd. Et centralt begreb i denne proces er *tinh cam*, der betyder noget i retning af følsomhed eller sensitivitet over for sociale sammenhænge – at kunne handle og opføre sig passende i diverse sociale situationer. Rydstrøm viser gennem detaljeret beskrivelse af interaktionen mellem voksne og børn, hvordan sensitiviteten over for det sociale liv bliver en kropsliggjort del af pigers habitus og noget, der ikke reflekteres over til daglig. Gennem denne gradvise inkorporering af *tinh cam* kan en pige opnå et godt omdømme og dermed tilføre sit hushold og sin patrilineære familie hæder og ære. Det er kvindelige slægtninges ansvar, at dette bliver tilfældet, og det er generelt kvindelige familiemedlemmers ansvar, at ro og harmoni opretholdes i familien. En pige, der ikke opfører sig ordentlig, dvs. moralsk passende, kan starte en dominoeffekt, hvor hendes egen såvel som hendes kvindelige slægtninges sociale position er på spil og i sidste ende dermed også hendes patrilineære

families omdømme. Omdømme og moral er i fare, når som helst en pige eller kvinde er involveret i en konflikt. Det er ikke på samme måde tilfældet for den mandlige slægtning, og kvinder kommer derfor til at spille en central rolle i opretholdelsen af familiens lykke og harmoni.

Drenge er født med symbolsk kapital. Dregebarnets krop er i sig selv udtryk for den agtelse og respekt, familien har oparbejdet gennem generationer. Yderligere agtelse kan opnås gennem loyalitet over for patrilineære forfædre, og særligt den ældste søn spiller en central rolle i forhold til familiens rituelle forpligtelser. Fødslen af et dregebarn er derfor vigtig, og Vietnams tobørns politik sætter familien i et stort dilemma efter fødslen af pige nummer to. Det er dog vigtigt at påpege, at både piger og drenge er vigtige for skabelsen af en lykkelig familie, og den ideelle situation er, at få såvel en datter som en søn.

Skolesystemet spiller også en central rolle i opdragelsen af børn i Vietnam. Det kommunistiske styre har prioriteret uddannelse højt, og der er i den officielle diskurs, i skolesystemet såvel som andetsteds i samfundet, lagt stor vægt på ligestillingen mellem kønnene. Der er dog, påpeger Rydstrøm, en manglende konsistens mellem denne officielle retorik og den reelle praksis i uddannelsessystemet. I praksis er der også her fokus på pigers og drenges moral og på *tin h cam*. Gennem kropslig praksis socialiseres børnene til moralsk passende kvindelig og mandlig adfærd. Alligevel giver skolerne reelt mange kvinder mulighed for uddannelse og for et andet liv end det, deres forældre i landkommunerne har levet. Skolerne kan derfor siges såvel at reproducere som transformere eksisterende moralbegreber. Afslutningsvis konkluderer Rydstrøm, at de moralske principper, der overføres til børnene, er et resultat af såvel konfucianistiske som taoistiske og kommunistiske traditioner, og at de derfor har været udsat for gennemgribende forandringer i Vietnams turbulente historie, men at der også er en tydelig kontinuitet i de måder, hvorpå kvindekroppen er blevet tillagt og stadig tillægges betydning.

Det er en fornøjelse at læse Helle Rydstrøms beskrivelse af livet i Nordvietnam, hvorfra der stadig kun findes meget lidt antropologisk litteratur. Det er også inspirerende at få illustreret, hvilken indsigt kroppen som analytisk begreb kan give os i vietnamesisk moral og personopfattelse, om end dette fokus også efterlader læseren med ubesvarede spørgsmål. Ved hovedsagelig at tage udgangspunkt i beskrivelser af interaktioner fra noter, bånd og video er det i høj grad forfatterens udlægning af, hvad der er på spil, vi præsenteres for. Sjældent hører vi, hvad folk selv har udtalt om disse temaer, og dette fokus på beskrivelsen af, hvordan habitus etableres, giver også meget begrænset rum for en forståelse af, hvordan denne forandres og udfordres af pigerne. Hvad sker der, når skolen transformerer dem? Hvilke forskellige kvindelige identiteter er mulige? Hvordan udfordres den meget skarpe inddeling i en falloctrisk mandsdomineret sfære og en underlegen kvindelig sfære? Der er en tendens til, at aktørerne i analysen låses fast af habitus og af feministiske kategorier. Men når det er sagt, har bogen også i høj grad en styrke i sin grundige gennemgang af, hvordan mønstre etableres og kropsliggøres.

*Hanne O. Mogensen
Lektor
Institut for Antropologi
Københavns Universitet*

Redaktionen har modtaget

DEN JYSKE HISTORIKER 109. Virksomhedshistorie. 2005. 155 sider. Illus. ISBN 87-91261-11-2. ISSN 0109-9280. Pris: uoplyst.

DEN JYSKE HISTORIKER 110-11. Nation, stat og religion i det moderne Mellemøsten. 2005. 209 sider. Illus. ISBN 87-91261-12-0. ISSN 0109-9280. Pris i løssalg: 250 kr.

HONNETH, AXEL: Kamp om anerkendelse. København: Hans Reitzels Forlag 2006. 246 sider. ISBN 87-412-0195-7. Pris: 298 kr.

JACOBSEN, MICHAEL HVIID & POUL PODER (red.): Om Bauman. Kritiske essays. København: Hans Reitzels Forlag 2006. 306 sider. ISBN 87-412-0220-1. Pris: 325 kr.

JOHANNESSEN, HELLE & IMRE LÁZÁR (eds.): Multiple Medical Realities. Patients, and Healers in Biomedical, Alternative and Traditional Medicine. Oxford: EASA Monographs, Vol. 4. Berghahn Books 2005. 224 sider. ISBN 1-84545-026-4 (hb). Pris: £45/\$75.

KROHN-HANSEN, CHRISTIAN & KNUT G. NUSTAD (eds.): State Formation. Anthropological Perspectives. London: Pluto Press 2005. 263 sider. ISBN 0-7453-2441-X (pb). Pris: £19.99.

MARSDEN, MAGNUS: Living Islam. Muslim Religious Experience in Pakistan's North-West Frontier. Cambridge: Cambridge University Press 2005. 297 sider. ISBN 0-521-61765-0 (pb). Pris: £17.99/\$29.99. ISBN 0-521-85223-4 (hb). Pris: £45/\$75.

MORRIS, BRIAN: Religion and Anthropology. A Critical Introduction. New York: Cambridge University Press 2006. 350 sider. ISBN 0-521-61779-0 (pb). Pris: £16.99/\$27.99. ISBN 0-521-85241-2 (hb). Pris: £40/\$70.

SHAW, ALISON & SHIRLEY ARDENER (eds.): Changing Sex and Bending Gender. New York: Berghahn Books 2005. 158 sider. Illus. ISBN 1-84545-099-X (pb). Pris: £25.

STRATHERN, MARILYN: Kinship, Law and the Unexpected. Relatives are always a Surprise. New York: Cambridge University Press 2005. 229 sider. ISBN 0-521-61509-7 (pb). Pris: £14.99/\$24.99. ISBN 0-521-84992-6 (hb). Pris: £40/\$70.

WATANABE, YASUSHI: The American Family. Across the Class Divide. London: Pluto Press 2005. 240 sider. ISBN 0-7453-1552-6. Pris: £15.99.

WELLER, ROBERT P.: Discovering Nature. Globalization and Environmental Culture in China and Taiwan. Cambridge: Cambridge University Press 2006. 189 sider, illus. ISBN 0-521-54841-1 (pb). Pris: £15.99/\$27.99. ISBN 0-521-83959-9 (hb). Pris: £40/\$70.

FORFATTERLISTE

Charlotte Baarts er cand.scient.anth. og ph.d. Ansat som adjunkt på Sociologisk Institut, Københavns Universitet. Hun har udført feltarbejde på et dansk hospital (1997) og en byggeplads (2001).

Ralph Heiefort er fil.kand. i antropologi fra Göteborgs Universitet og ph.d.-studerende ved Förvaltningshögskolan, Göteborgs Universitet. Fra 2004 medlem af bestyrelsen for Sveriges Antropologförbund.

Turf Böcker Jakobsen er kandidat i antropologi og ph.d. i sociologi. Ansat som forsker ved Socialforskningsinstituttet og som ekstern lektor ved Sociologisk Institut, Københavns Universitet.

Nanna Jordt Jørgensen er kandidat i antropologi og for tiden udsendt af Mellempfolkeligt Samvirke som programrådgiver i den kenyanske organisation SENVINET (Schools Environmental Network).

Fabienne Knudsen er ansat i Forskningsenheden for Maritim Medicin og har udgivet to rapporter om det sociale og organisatoriske arbejdsmiljø i danske lastskibe i international fart.

Lotta Björklund Larsen er ph.d.-studerende ved Socialantropologiska institutionen, Stockholms Universitet. Skriver på en afhandling om køb af sort arbejde i Sverige.

Helle Max Martin er ph.d.-studerende ved Institut for Antropologi, Københavns Universitet. Feltarbejde i Ghana og Uganda.

Niels Olsen er antropologisk kandidat fra Københavns Universitet i 1998. Ansat som projektleder i Akademiet for de Tekniske Videnskaber (ATV). Har i en femårsperiode været tilknyttet Dagbladet Information som ekstern kommentator.

Karen Lisa Goldschmidt Salamon er lektor, Danmarks Designskole, København. Mag.scient i antropologi (1991), ph.d. i ledelse (2002).

ENGLISH SUMMARIES

Fabienne Knudsen: Seamanship. Danish Seamen's Working Identity and Safety Rules

Efforts to reduce accidents in seafaring have recently resulted in a proliferation of measures such as workplace assessments and checklists. Unfortunately, the demand for written procedures is perceived by many seafarers as counteracting the use of common sense, experience and professional knowledge epitomized in the concept of seamanship. "Seamanship" fits well with Dreyfus and Dreyfus' model of skill acquisition: While novices steadily follow context-independent rules, context and experience become predominant at the expert level. In contrast to the novice, expert behaviour goes beyond analytical rationality and is situational, experience-based, and intuitive. The Aristotelian concept of *phronesis* adds a reflexive, social and ethical dimension to expert knowledge. Phronesis is, like expertise, contextual, experience-based knowledge; but it is also value- and action-oriented. It combines the capacity to recognize what ought to be done with the ability to do it. While phronesis rests on value rationality, "techne" (know how), another Aristotelian concept, is based on instrumental rationality and is production-oriented. Phronesis is, inter alia, choosing the proper techne for the circumstances. The seamen fear a development where techne predominates at the expense of phronesis. The case raises several issues on which conditions and contexts are appropriate for rules and procedures to be perceived as a tool at the service of phronesis.

Helle Max Martin: Improvisation. Nurses at Work in Uganda

This article is about improvisation, which is a term that nurses in Uganda employ to describe how they overcome the practical difficulties of working in an institutional setting, which lacks the necessary equipment, drugs and staff. On the basis of data from Tororo Hospital in Eastern Uganda, the article explores the meanings of the term improvisation, how it relates to a general discourse about the nursing profession, and how the nurses handle and make sense of a complex and contradictory work situation. Improvisation is a term that both makes customary nursing practice legitimate and supports a professional identity under pressure. It also articulates a nostalgic longing for better times – located both in the past, the golden age of nursing, and in the future since the term improvisation constructs current practice as an interim phenomenon. Thus, "improvisation" offers a way for the nurses to domesticate the contradictory forces, which play a prominent part in nursing in Uganda today.

Lotta Björklund Larsen: White Work, Black Work – or Who Should Clean Swedish Homes?

The article discusses a case which made the headlines of Swedish newspapers in the spring of 2003. A group of suburban women was caught using an immigrant woman without work permit to clean their homes. The indictments read “crimes against the aliens act”, but the debate focused on *svart arbete*, literally translated as black market work or moonlighting. Both *svart arbete* and paid home-cleaning contribute to an infected debate with political undertones in Swedish society. The article makes an analysis of the women’s justifications and explanations of their use of domestic cleaning services in the context of changes currently underway in Swedish society. The welfare state and its institutions are adapting to EU-membership and an enlarged labour market. Individual actors, both providers and buyers, respond to these market possibilities in different ways. Ethical and economic considerations are examined vis-à-vis these women’s own employment, and in regard to perceived earning possibilities for the foreign cleaning woman. Different conceptions of formal and informal work in the domestic sphere are discussed.

Nanna Jordt Jørgensen: Growing Morality? Cultivation as Moral Practice in a South African Township

Ten years after democratization, the township areas surrounding South African cities are still dominated by poverty and unemployment. For most township inhabitants, wage employment is not an option, and they engage in numerous activities to provide their families with the daily bread. One of these activities is the cultivation of vegetables in community gardens. In Port Elizabeth, community garden projects have received support from a number of development institutions working in the townships. Development institutions and township inhabitants alike regard cultivation as not just a matter of putting food on the table, but also an activity with significant moral connotations. To the township inhabitants, the moral person is a person who continuously participates in social networks through everyday exchanges with family and neighbours, and ritual exchanges with their forefathers. Cultivation of the soil provides cultivators with crops for those exchanges and creates a feeling of being close to the forefathers. Furthermore, cultivators underline that morality becomes embodied through hard work, which teaches people good social behaviour. Development institutions, on the other hand, see the moral person as an autonomous individual who works hard to sustain his family and develop and thus proves himself as a good citizen. While development institutions expect cultivators to concentrate their efforts on making the gardens productive and sustainable projects, the cultivators use cultivation as an investment in social relations and focus on the sustainability of their life as such. In this way, cultivators’ practice is also a way of reworking and reinterpreting the meaning of a development intervention to fit a local moral world.

Karen Lisa Goldschmidt Salamon: Evolution at Work. Looking into a Reflexively Self-altering Culture

Workplace organisation and employee identities are increasingly *spiritualised*, the author argues. Management issues are no longer phrased in materialist terms, but regarded as matters of personal intent and cultural meaning. Ethnographic fieldwork is a highly suitable, albeit complex way of studying the production of meaning under modern capitalist forms of work organisation. In the late 1990s, the author conducted four years of multi-sited ethnographic fieldwork amongst European and North American management consultants and Human Resources Managers. Drawing on this fieldwork, she discusses the contemporary concern with *evolution* and *growth* at work. She argues that a sub-culturally nourished, neo-spiritual cosmology of self-development, individual responsibility and change has grown conspicuous in (post)-industrial societies. Under neo-liberal, globalising forms of production and governance, ideals of timed, efficient self-management, self-reflexivity and internalised economic rationalities have conquered the discourse of organisational behaviour. Work is rearticulated as a spiritual quest and a personally profound calling. The values-based trend is a significant factor in this, demanding that work be personally meaningful. The practical enactment and production of this meaningfulness make up very relevant fields for contemporary ethnographic study. However, the author also notes, classic ethnographic notions are challenged in this kind of study. Ideas of the informant as a constant subject-position and the field as a stable place are challenged, when those under study are managers and employees who strive to move ever faster and become ever more evolved, self-altering - and thus always “new”.

Charlotte Baarts: Work is Life. Reflections on the Work-life Balance

The boundaries between working life and other life are shifting. The post-modern employee has become personally responsible for organising his own work in both time and space. This may lead to the experience of increased mobility between working life and other life. Flexible working hours, as well as an overlap between working activities and leisure activities, veil the distinction between working time and other time. Furthermore, individuals experience time differently, connecting time not only to linearity but also to events and tasks at work. The physical frames of work are also undergoing dramatic changes. New technologies enable the individual to carry out his job anywhere and at any time. Work is not only performed at specific workplaces, but also at home, in trains, planes - almost anywhere. As such tasks, rather than time and place, have become the organising principle when it comes to the relationship between working life and other life. And task-orientation makes it difficult to distinguish between the categories “working life” and “other life” in practice. In fact, work is not just a part of life. Work becomes life, just as life becomes work.

Turf Böcker Jakobsen: On Shaky Ground. Some Challenges of Multi-Sited Ethnography

George E. Marcus has introduced the notion of a multi-sited ethnography as an attempt to deal methodologically and analytically with anthropological fieldwork in a post-modern era. This article discusses some of the crucial challenges of this approach. Particular attention is paid to the various ‘tracking strategies’ suggested by Marcus, e.g. “following the conflict”. A study of an institutional complex of complaint boards, established to secure the legal rights of social clients in Denmark, works as an empirical illustration. It is shown how the idea of “following the conflict” helped to organise the research process. However, this tracking strategy contained some difficulties of its own, and the principle of multi-locality highlighted unexpected aspects of the “conflicts” between state and citizen. This prompts reflection upon the sort of knowledge than can be gained from doing ethnographic fieldwork. The article concludes by suggesting multi-sited ethnography as an important and promising tool in anthropological research. Most importantly, it helps the ethnographer to consider and handle the unpredictability of fieldwork in a structured and yet flexible manner.

GAMLE OG KOMMENDE NUMRE

31. METODE Det særlige ved den antropologiske analyse hævdes ofte at være dens fokus på det kvalitative, men det er ikke altid lige klart, hvilke praktiske metoder til dataindsamling, sådanne analytiske tilgange forudsætter eller betjener sig af. Dette nummer fokuserer på konkrete metodiske tilgange, som antropologer benytter sig af i praksis.

32. INDFØDTE behandler emnet indfødte, oprindelige folk eller 4. verdensfolk inden for rammerne af de aktuelle antropologiske interessefelter kulturel identitet og kompleksitet. Indfødte folks vilkår i den moderne verden frembyder spørgsmål af både teoretisk, praktisk og politisk art.

33. DYR tager udgangspunkt i den ganske forbløffende mængde materiale, som den zoologiske verden bidrager med til vores kategoriseringer af omverdenen. I dette nummer bringes eksempler på, hvordan vi tænker, bruger, fremstiller og forestiller os dyr.

34. AIDS-forskningen i antropologien har udviklet sig fra en hjælpedisciplin for epidemiologien til kritiske analyser af videnskabelige og politiske „sandheder“ om hiv/aids og konstruktive undersøgelser af lokale forudsætninger for forebyggelse og omsorg.

35-36. FELTER er et festskrift med artikler om sjæleanliggender, etnografer, pornografi, repræsentation, rationalitet, identitet, kunst og verden, rum, metaforik, ceremonielle dialoger, ånder, kroppe og performance, halve mennesker, myter og kosmologi, objekter, totemisme, fysikkens erkendelseslære og menneskekulturerne mv.

37. MELLEMØSTEN præsenterer en bred vifte af regionale og teoretiske problemstillinger, der fra Marokko i vest til Afghanistan i øst er i fokus i den antropologiske forskning. Nummeret giver således et bud på, hvor Mellemøstforskningen bevæger sig hen.

38. BØRN har kun sjældent været del af det antropologiske genstandsfelt. Her belyses antropologiske perspektiver på børn og unge: Hvordan opfattes børn, hvad indebærer socialisering, og hvilke perspektiver og erfaringer har børn i forhold til deres omgivelser forskellige steder i verden?

39. MAD OG DRIKKE viser nye vinkler på de symbolske betydninger og sociale normer, som regulerer, hvad der indtages, hvornår, hvordan, sammen med hvem og i hvilke mængder.

40. OVERGANG ser på den antropologiske videnskab og den videnskabelige antropologi anno 2000. Hvilke erkendelser har overlevet 1980'ernes faglige selvransagelse,

og hvilke epistemer hører fortiden til? Hvilke klassiske antropologiske dyder kan dårligt undværes, og hvad er forholdet mellem anvendt antropologi og grundforskning?

41. ILLUSION har ofte negative konnotationer i retning af indbildning og forvrænget virkelighedsopfattelse. Her fokuseres på illusion som et empirisk forhold, dets kreative element i sociale og kulturelle sammenhænge samt dets virkemidler og konsekvenser.

42. DANSKHED Mens antropologer og andre analytikere dekonstruerer nationale fællesskaber, egenskaber og identiteter, polemiserer dette nummer ved at undersøge, hvordan og hvorvidt danskheden faktisk *er*: danske dufte, toner, omgangsformer, film-skatten og højskolesangbogen med mere. Er der tale om særligt danske forhold eller blot om forhold i Danmark?

43-44. SAMLING undersøger samlinger og samlere og overvejer begrebernes betydning for antropologien. Kategorier bringes sammen i nye konstellationer: museale dyrekategoriseringer, frimærkesamlinger, etnografiske samlinger, komplette samlinger, plane-spottere, klunsere, jæger-samlere og kunstsamlere.

45. KRITIK sætter fokus på den engagerede videnskab og videnskabsmand. Kritisk antropologi er ikke ny, men øget forskning og deltagelse i løsning af samfundsproblemer synes at skærpe den kritiske bevidsthed og kravet om stillingtagen. Hvad betyder det for den videnskabelige erkendelse og metode?

46. VOLD undersøger, hvorledes vold indgår i menneskers forestillinger og dagligliv. Temaet præsenterer et kontinuum af vold – mellem enkelte individer til vold omfattende en hel befolkning og afspejles i artikler om vold mod kvinder, overgreb på indfødte folk, civile lynchninger, borgerkrig, befrielseskrig og statsterror.

47. BYER I undersøger med bidrag fra antropologer, litterater, arkitekter og kunstnere en række konkrete byer og overvejer fænomenets betydning for antropologien. Forskelligartede byundersøgelser udfoldes i beskrivelserne af Abomey, Hanoi, Hby, Honolulu, København, København, Marseille, Máskat, Montreal og Mumbai.

48. BYER II undersøger med bidrag fra antropologer, litterater, arkitekter og kunstnere en række konkrete byer og overvejer fænomenets betydning for antropologien. Forskelligartede byundersøgelser udfoldes i beskrivelserne af Nuuk, Paris, Rio de Janeiro, Sarajevo, Shanghai, Skopje, Sun City, Sun City, Teheran og Århus.

49. PENGE handler om fjer, muslingeskaller, medaljoner, jetoner, betalingskort, bankoverførsler, mønter, sedler og andre værdier, som vises frem, gemmes væk, øremærkes og udveksles. Penge påvirker relationer og samfund og er derfor anledning til moralske og politiske problemstillinger om fællesskab og individualitet, magt og afmagt, ulighed og hierarki, følelse og marked.

50. SLÆGTSKAB er som antropologisk forskningsfelt i de sidste årtier blevet kraftigt udfordret. Nye betingelser forårsaget af udviklingen inden for den lægevidenskabelige forplantnings- og genteknologi samt presset fra ændrede globale forhold, gamle og

nye krige og sygdomsepidemier skaber rum for helt nye kreative tankegange og praksis i slægtssammenhæng.

52. HUKOMMELSE er et socialt fænomen med et vigtigt politisk aspekt. Udtrykt i repræsentationer af fortiden danner hukommelse, social og kollektiv, udgangspunktet for et samfunds selvforståelse og legitimering. Et samfunds „hukommelse“ refererer ikke nødvendigvis til et verificerbart fænomen i fortiden. Den kollektive hukommelse er kreativt skabende og udtrykker sig ud over i samfundsformer i materiel kultur og i kroppe.

53. KOGNITION tager bestik af den „kognitive revolutions“ betydning for aktuel antropologisk forskning. Værdien af dette nye teoretiske paradigme demonstreres og diskuteres i antropologiske analyser af religion, sprogtilegnelse, drømme, videnskabelig viden m.m.

54. LYD Også i samfund, der vurderer synssansen som den primære, spiller håndteringen af lyd en væsentlig rolle. Både seende og blinde færdes i landskaber af lyd, i lydskaber. Men hvad gør lydene ved os? Og hvad gør vi med lyde? Hvordan er forholdet mellem sproglyde og skrifttegn? Hvornår er lyd musik? Hvad sker der, når lyd bliver til larm, og støj bliver til stress, når stilhed bliver en luksus? Hvad er akustisk komfort? Og hvad betyder det, når hørelsen hæmmes eller lyden forsvinder helt?

55. PERSON Felten er fuld af mennesker, som vi umiddelbart identificerer som særskilte personer med egne livshistorier og -mål. Men hvad er egentlig en person? Hvordan skal vi forstå forholdet mellem individet og det sociale? Eksisterer der et „vi“ før et „jeg“ – eller forholder det sig omvendt? Hvorledes håndterer antropologien møder mellem forskellige personopfattelser?

56. LOV OG RET Krav og ønsker fra individer og hele befolkningsgrupper formuleres i stigende grad inden for rammerne af et rettighedssprog, og en retlig forståelseshorisont spiller en stadig større rolle. Hvordan påvirker denne udvikling antropologiske studier af lov og ret? Dominerer rettighedsdiskursen i lige så høj grad på det empiriske plan som på det ideologiske? Er rettigheder mere tale end handling? Og hvordan spiller andre, ikke-legale forestillinger om retfærdighed sammen med retssamfundets juridiske univers?

57. KULTURMØDE bruges i stigende grad til at beskrive og forklare, hvordan personer med forskellig etnisk, kulturel eller national baggrund bringes sammen og undertiden støder sammen. Begrebet „kulturmøde“ blev fundet analytisk ufrugtbar og derfor opgivet i antropologien i 1960'erne. I de senere år har ikke-antropologiske kulturstudiefag været med til at sætte nye dagsordener for, hvilke temaer og angrebsvinkler der kan være relevante for at forstå det mudrede felt, som man – i mangel af bedre? – på ny betegner kulturmøder.

Indkaldelse af artikelforslag

LOV OG RET

TIDSSKRIFTET ANTROPOLOGI NR. 56

Der indkaldes hermed forslag til artikler, som beskæftiger sig med lov og ret i et antropologisk perspektiv.

Der er en lang tradition i antropologien for at udforske betydningen af de retlige instanser, som findes i ethvert samfund, men som antager vidt forskellige former og grader af formalisering. Lov og ret er blevet analyseret gennem et væld af optikker. Som billedet på civilisationens styrke og retssamfundets liberale og frigørende potentiale. Eller tværtimod som udtryk for en regulerende undertrykkelsesstrategi, der i bund og grund sikrer den herskende klasses privilegier. Lov og ret er tillige blevet betragtet som en institutionalisering af den sociale lim, de regler og normsæt, der binder det enkelte samfund sammen.

Men hvor befinder „the anthropology of law“ sig i dag? Spørgsmålet aktualiseres af den tiltagende retliggørelse af samfundslivet, der over en årrække har vundet indpas på globalt plan. Krav og ønsker fra individer og hele befolkningsgrupper formuleres i stigende grad inden for rammerne af et retlighedssprog, og der etableres retslignende instanser til løsning af en bred vifte af konfliktformer. Uanset om der er tale om mægling, sandhedskommissioner eller Menneskerettighedsdomstolen synes udviklingen at pege i retning af, at en retlig forståelseshorisont spiller en stadig større rolle verden over.

Spørgsmålet er, hvordan denne udvikling spiller ind på antropologiske studier af lov og ret. Dominerer retlighedssproget i lige så høj grad på det empiriske plan som på det ideologiske? Er rettigheder mere tale end handling? Og hvordan spiller andre, ikke-legale forestillinger om retfærdighed sammen med retssamfundets juridiske univers?

Tidsskriftet Antropologi opfordrer til fremsendelse af artikelforslag, som afsøger betydningen af lov og ret i et bredt spekter af sammenhænge. Bidragene kan bygge på empiriske studier af formelle og uformelle retsinstanser, teoretiske tematiseringer af lov og ret, udviklingshistoriske perspektiver på „the anthropology of law“ m.v.

Tidsfrist for artikelforslag: 1. oktober 2006

Tidsfrist for artikelmanuskript: 1. februar 2007

TIDSSKRIFTET ANTROPOLOGI
Københavns Universitet
Øster Farimagsgade 5
1353 København K
tidsskrift.antropologi@anthro.ku.dk

Indkaldelse af artikelforslag

KULTURMØDE

TIDSSKRIFTET ANTROPOLOGI NR. 57

Analytisk begreb eller semantisk vildførelse?

Begrebet kulturmøde bliver i stigende grad brugt til at beskrive og forklare den samfundsmæssige udvikling, hvor personer med forskellig etnisk, kulturel eller national baggrund bringes sammen og undertiden støder sammen. Begrebet benyttes både i populære og faglige sammenhænge og synes i nogen grad at have erstattet „kultur“, som stadig sjældnere optræder alene. Samtidig er „kulturmøde“ et begreb, der blev fundet analytisk ufrugtbart og derfor opgivet i antropologien engang i 1960'erne. I de senere år har ikke-antropologiske kulturstudiefag været med til at udfordre og sætte nye dagsordener for, hvilke temaer og angrebsvinkler der kunne være relevante i forhold til at forstå det mudrede felt, som man – i mangel af bedre? – på ny betegner som kulturmøder.

Med dette temanummer ønsker vi at anlægge et tværfagligt snit og lægge op til en kritisk granskning af begrebet „kulturmøde“. Det er hensigten, at de enkelte artikler på forskellig vis skal udfordre og overskride den udbredte statiske kultur-og-møde-forståelse, der bl.a. fastholder et „os“ og „de andre“-perspektiv, hvor kulturelle kategorier tages for givne og bruges som forklaring på alle mulige samfundsmæssige problemer og konflikter. Herved kan antropologien samtidig sættes i spil med andre faglige indgangsvinkler til studiet af problematikker omkring kulturel mangfoldighed og dermed give en række bud på teoretiske og analytiske tilgange til, hvordan man kan studere disse problematikker, til hvorfor det er en god idé at gøre det, og for hvad og for hvem det er godt.

Tidsfrist for artikelforslag: 1. september 2006

Tidsfrist for artikelmanuskript: 15. december 2006

Forslag sendes via e-mail til:

Adjunkt Birgitta Frello

E-mail: bfrello@ruc.dk

Ph.d.-stipendiat Marlene Spanger

E-mail: mspanger@ruc.dk

